

valóság

A TARTALOMBÓL

Szmodis Jenő: A globális állam teoretikus vízióiról

Miskolczy Ambrus: A babonák geneológiája és a kulturális transzfer

Tóth I. János: Javaslat a főállású szülő intézményének a bevezetésére

Kalmárné Rimóczi Csilla – Lengyel Attila – Hering Krisztina: Utazási döntéseket befolyásoló motivációk szerepe a turisztikai szolgáltatások piacán

Kapronczay Károly: Gondolatok Semmelweis Ignác halálának évfordulója után

Tefner Zoltán: Régi célokkal az elvesztett vártán

Somogyi László: Internálás Magyarországon az első világháború alatt

Ifj. Biernaczky Szilárd: A „rögeszmecsere” asztaltársaság

Lentner Csaba: Egyensúlyról, növekedésről – Rendhagyó recenzió Matolcsy György új könyvéről

Koller Inez Zsófia: A nevelés filozófiai vonatkozásai

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
1
6

12

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2016. december LIX. évfolyam 12. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1428 Budapest, Pf. 51
Telefon: +36-1-327-8965
 +36-1-327-8950
Fax: +36-1-327-8969
E-mail: valosag@titnet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Ipress Center Central Europe Zrt.
Felelős vezető
Lakatos Viktor
igazgatósági tag

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatónk:

Nemzeti Tehetség Program
Nemzeti Kulturális Alap

 **Nemzeti
Tehetség Program**

nka
Nemzeti Kulturális Alap

Szerkesztőbizottság
Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tardy János
Tellér Gyula
Zoltán Zoltán

Főszerkesztő
Tókéczki László

Szerkesztők
Cseresnyés Márk
Kengyel Péter
Kucsera Tamás Gergely

Szerkesztőségi irodavezető
Horváth Krisztina

Elfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: +36-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu, eshop.posta.hu,
vagy megvásárolható a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatnál: +36-1-327-8950, titlap@telc.hu.
Árusításban kapható a Lapker Zrt. árusítóhelyein.

A globális állam teoretikus vízióiról

(*Későközépkori kezdetek*) A világállam elképzelése sajátos módon mind a görög, mind a római, mind pedig a nyugati gondolkodásban viszonylag későn, spengleri kifejezéssel élve, e kultúrák ösze táján került elő, illetve vált hangsúlyossá. A sztoicizmus, amely a hellenisztikus kultúra egyik meghatározó filozófiai irányzata, úgy vélte, a világot a Logosz hatja át. Egy sajátos *értelem*, amely az emberi gondolkodás számára megközelíthető és felfogható. E szemléletben ez a tény voltaképpen *testvérré* teszi az egész emberiséget, amelyet eltérő szokásai, törvényei választanak el egymástól. A sztoicizmus szerint azonban minden poliszban értelmileg kialakíthatók olyan szabályok, amelyek megfelelnek az ember általános természetének. Így megszűnnének a poliszokat élesen elhatároló különbségek, értelmetlenné válnának a háborúskodások, s az ember minden poliszban otthonra lelhetne. Kozmopolitává válhatna tehát. E gondolatok felbukkannak már Zénónnál, hogy aztán néhány évszázaddal később Marcus Aureliusnál magának a világállamnak a gondolata is előkerülhessen. Az eredetileg morális indíttatású görög elgondolás tehát Rómában a birodalmi ideológia támasztékává válik, miközben nem veszíti el eredeti, etikai tartalmát sem.

A keresztény középkorban a *Respublica Christiana* a keresztény államok közössége, s noha a keresztény szemléletben – lévén a kereszténység térítő vallás – elvileg jelen van egy remény és várakozás, hogy előbb-utóbb a *Respublica Christiana* univerzálissá válik, ezt az eszmét – éppen gyakorlati korlátozottsága okán – mégsem tekinthetjük valaminő globális állam víziójának. Sőt éppen ellenkezőleg, a globális állam elképzelése – ahogyan a sztoicizmusban is, és a felvilágosodás korában is – többnyire együtt járt valaminő szekuláris racionalizmussal. Kivételt talán csupán Dante monarchiája jelent, bár lényegében nála is hangsúlyos a laikus-szekuláris tendencia. *De monarchia* (Az egyeduralomról) című írásában Dante egy olyan univerzális monarchiát állít szembe a pápák lelki hatalmával, ami a világi ügyekben birtokolja a világi hatalom teljességét, s aminek csak az óceán szab határt.¹ Danténál az uralkodó, a monarcha természetesen keresztény, ám hatalmát közvetlenül Isten kegyelmére, nem pedig az egyház elismerésére vezeti vissza.

Ami Danténál a leginkább messze ható következménnyel jár, talán az annak deklarációja, hogy a világi hatalom autonómiáját hirdette az egyházi hatalommal szemben. A későbbi századokban, az abszolutizmus korában, különösen az 1555-ös augsburgi vallásbékétől a „*Quius regio, eius religio*” elve érvényesül, ami egyértelmű jele annak, hogy a világi hatalom nem csupán emancipálódott az egyházi hatalommal szemben, hanem annak egyenesen fölébe is kerekedett.² Persze néhány évtizeddel korábban, az 1521-es wormsí birodalmi gyűlésen Luther Márton megfogalmazta már a lelkiismereti szabadság alaptételének tekinthető mondatát, nevezetesen, hogy tanai közül semmit sem vonhat vissza, hiszen az ellenkezne lelkiismeretével.

Amint majd látni fogjuk, több újkori szerzőnél az állami struktúrák uniformizálódásának elgondolása együtt jár a vallási kérdések sajátos, kritikus interpretálásával. Ez jelenthette a tolerancia hirdetését (Kant), a vallás elvetését (Marx, Spencer), vagy valaminő racionális valláspótlék megteremtésére tett kísérletet (Comte). Ami Dante koncepcióját élesen megkülönbözteti a későbbi uniformizált, univerzalisztikus államelgondolásoktól, az a mozzanat, hogy nála – a pápai törekvésekkel szemben megfogalmazott minden kritika ellenére – a keresztény vallás egyedül üdvözítő jellege még nem kérdőjeleződik meg. S ha Danténál nem is, de egyik kiváló kortársánál, barátjánál, Római Manoellónál³

felmerül egy igen érdekes momentum a vallások sajátos, mellérendelt kapcsolatát illetően. Ám nem csupán a középkori keresztény gondolkodáshoz képest mutat sajátosságokat Manoello látásmódja, hanem a korabeli európai zsidóság önmeghatározásához képest is eltérően közelít vallás és nép viszonyához. Mint írja:

„*Nevem Manoello,*

Hazám Itália,

Nemzetem a rómaiak.”⁴

Manoello tehát zsidó vallását nem azonosítja etnikai hovatartozásával. Méltán jegyzi meg Peremiczky Szilvia: „...Manoello joggal nevezhető az első asszimiláns költőnek, aki a vallást és a nemzetet kettéválasztja. Mintegy négyszáz-ötszáz évvel a *haszkala*, a zsidó felvilágosodás és az azt követő asszimilációs törekvések előtt Manoello tudtán kívül, de átértékeli a Jeruzsálemhez fűződő viszonyt is, amely számára, a zsidó hitű itáliai költő számára megőrzi spirituális elsőbbségét, de azáltal, hogy szublimálódik, mégis csak második helyre kerül.”⁵ Sőt, Manoello még zsidó vallásához is bizonyos kedélyes távolságtartással viszonyul. Mint írja:

„*Zsidó vagyok, de minden vallásnak szeretem a jó oldalát,*

A keresztény vallásból az evés-ivást,

A jó Mózesnek kevés bőjtjét,

És Mahometnek gyönyörűséges Paradicsomát.”⁶

Manoello azonban nem csupán könnyed formában fejezte ki nézetét az egyes vallásokhoz való viszonyáról, hanem Dante-ihlette makámájában, *A Pokol és Éden* című, prózaversében igen szépen artikulálta a talmudi és más rabbinikus utalások által is kifejezett nézetet, nevezetesen, hogy a nem zsidóknak is részük lehet az eljövendő világban.⁷ Édenje így más természetű, mint Dante Paradicsoma, ahova bebocsátás csak az üdvösségre jutott keresztények számára van.

Amint Danténak a pokolban Vergilius volt a kísérője, úgy akadt Manoellónak is társa különös utazásán. Manoello – aki Fermo várában Daniel bankár vendégszeretetét élvezte – költeményében kísérőjének a Dániel nevet adta, és vele mondatta ki a szempontunkból fontos szentenciát.

„Midőn az Éden közepében - A tündöklő árban bolyongva jártam, - messziről láttam ragyogó alakokat lebegve. - Dicsfényük behatolt a szemembe, - Arcuk sugárzóbb, mint a nap, - Testük könnyebb, mint a hab. - Angyalok nagy társasága - Könnyű lebegéssel szállva - Kísérte őket a glóriába. - És én az alakokat megcsodálva - Vezetőmhöz fordultam kérdeve, - Kik azok, akiknek fénye - Úgy vakítja szememet, - Hogy rájuk nézmem sem lehet? - És felelt hangja Dánielnek: Kik ily jutalmat érdemelnek, - *A máshitűek* nagyjai.”⁸

Ez a vonzó megközelítés, mely bizonyos értelemben előlegezi a második vatikáni zsinat *Lumen gentium* dogmatikus konstitúciójának szellemét⁹, a XIV. század Európájában unikálisnak volt tekinthető, ám később, a felvilágosodás korában azért nem vált lényegesen általánosabbá, mert a racionalizmus százada immár kevésbé a vallások közötti különbséggel, mint sokkal inkább magával a vallással állt szemben.

(*Újkori elgondolások*) A világ egészét átfogó monarchia képzete a Dantét követő évszázadokban kissé háttérbe szorult. A XIV. századtól inkább az figyelhető meg, miként kerül sor a társadalmi organikus struktúráinak fokozatos felbomlására. Ahogyan e folyamat XX. századi végkifejletével összefüggésben Karácsony András fogalmaz: „...a társadalom szellemi világát alapvetően meghatározó véleményformálók a tömegmédiában közhelyszerű igazságként hangsúlyozzák több mint egy évszázada az állam és az egyház elválasztásának evidenciáját, a vallásosság magánüggé avatását, a legalitás mindenkor

önmagában megálló legitimitását, a demokratikus politikai értéksemlegességet. Egy olyan (szép?) új világot mutatnak be és egyúttal propagálnak, melynek alapelve a felosztás, ha úgy tetszik: a társadalom egységének feldarabolása.¹⁰

Be kell látnunk azonban, hogy a „társadalom egységének feldarabolása” nem pusztán az elmúlt bő évszázad jelensége. Az állam és az egyház elválasztásának programja – mint láttuk – már a XIV. században Danténál megfogalmazódik. Bő két évszázaddal később, a XVI. században megjelenik az abszolút monarcha (Bodin), hogy újabb kétszáz év elteltével annak világi hatalma is önálló hatalmi ágakra bomoljon Montesquieu-nél, s hogy nem egész egy évszázad múlva magát a törvényhozást is pártok (ezek az újabb részek) alkossák. Elválík tehát egymástól a hatalom *szakrális* és *világi* oldala, utóbbi tovább bomlik hatalmi ágakra, s utóbb azok közül is némelyik versengő csoportok küzdelmének válik színterévé. A társadalom mikrostruktúráját, a családot is jelentős kihívások érik, a házasság szentségből polgári jogi szerződésé válik.¹¹ A család sem természetes egységként jelenik meg, hanem sajátos helyzetű felek olyan együttélési formájaként, amelyben az érdekellentétek kezelésére állami mechanizmusok kínálnak lehetőséget.

A közhatalmi és családi struktúrák részekre bomlásának e mélyreható folyamatával egy időben azonban megvalósult a gazdasági hatalom jelentős koncentrációja is. A XVI. századtól a nagy földrajzi felfedezések és a gyarmatbirodalmak kialakulása nyomán bekövetkezett az eredeti tőkefelhalmozás, majd a tőke koncentrációja és szupranacionálissá válása. A hatalom nem tűnt el tehát, csupán más, újabb alakokat öltött.

A világállam elgondolása az igen korai és meglehetősen kétértelmű dantei kezdeményezés után – akárcsak az antikban – a Nyugaton is viszonylag későn nyert határozott megfogalmazást. Immanuel Kant többek között *Az emberiség egyetemes történetének eszméje világpolgári szemszögből* című írása óvatosan veti fel a világállam problémáját. Kiindulási alapja, hogy „A teremtmények minden természeti adottságának az a rendeltetése, hogy egyszer tökéletesen és célszerűen kifejlődjék.”¹² Mindehhez azonban nem csupán az államokon belüli alkotmányos rendre és békére van szükség, de arra is, hogy az államok közötti viszonyok is törvényesek, rendezettek és békések legyenek. Mint írja „... a háborúk, a túlfeszített és soha nem csillapodó háborús készülődés s a nyomor által, amelyet végül így még békében is érezni fog minden állam, arra kényszeríti őket, hogy kezdeti tökéletlen kísérletek után, számos felfordulás, pusztítás és az általános belső kimerülés nyomán végül elérjék azt, amit az ész e sok szomorú tapasztalat nélkül is megmondhatott volna – azaz kilépjenek a vadság törvény nélküli állapotából, s népszövetséget alkossanak, amelyben minden állam, a legkisebb is, nem saját hatalmából vagy saját jogi megítéléséből, hanem az egyedül e nagy népszövetségtől (*Foedus Amphictyonum*), az egyesült hatalomtól és az egyesült akarat törvényes döntésétől várhatja biztonságát és jogait.”¹³

Utal még St. Pierre abbéra és Rousseau-ra, akiket a maguk korában kinevettek (Kant szerint talán azért, mert hasonló elgondolásaik megvalósulását a közeli jövőben remélték), ám hangsúlyozza, hogy „mégiscsak ez” (ti. a népszövetség) „a szükségszerű eredménye ama nyomornak, melybe az emberek egymást taszítják”.¹⁴ Jóslatát is megfogalmazza a néhány száz évvel későbbi utókor szemléletéről. Szerinte e későbbi korok gyermekei „a legrégebbi idők történetét, melynek forrásai az ő számukra már értelmetlenek lesznek, kétség kívül az őket érdeklő szempontból fogják értékelni, tehát, hogy a népek és kormányzatok mit tettek és mit ártottak a világpolgári cél vonatkozásában.”¹⁵

Kant felvilágosodott, racionalista szemlélete él tovább Auguste Comte és Herbert Spencer társadalom-felfogásában. Mindkettőjükön azonban – akárcsak Karl Marxnál és szemben a Kant által tételezettekkel – a globális kormányzás lehetősége csak indirekt módon következtethető ki. Comte úgy véli az emberi társadalmak fejlődése három szaka-

szon megy keresztül, indulva a tekintélyek által irányított katonai társadalmaktól, amelyben a vallásos szemléletnek még nagy jelentősége van. Ennek felbomlásával a fejlődés egy olyan átmeneti szakaszba visz, amelyben a jogi szabályozás nagyobb jelentőséghez jut, végül kialakul az ipari társadalom, amelynek vezérlő elvei gazdasági-rationális természetűek. Mindez szorosan összefügg az emberi szellem fejlődésének három (teológiai, metafizikai, pozitív-tudományos) fő szakaszával.¹⁶ Noha Comte kifejezetten nem értekezik valaminő világállamról, elképzelései mégis implikálják annak nem csupán a lehetőségét, de sugallják a szükségszerűségét is. Comte elgondolása szerint ugyanis ipari társadalmakban a vezető szerep – szemben a katonai társadalmak katona rétegével, az átmeneti korszak jogászrétegével – már a gazdasági szakembereké és a tudósoké. A pozitív korszakban a tradicionális tekintélyek, a vallási hagyományok éppúgy elveszítik jelentőségüket, mint ahogy a jogi szabályozás is eloldja bensőséges kapcsolatát a tradícióval, tartalmát az észszerűség határozza meg. A kulturális uniformizálódás irányába mutat Comte elképzelése valaminő pozitív vallás létrehozásáról, melynek lényege az emberbe és az emberi haladásba vetett hit. Comte tehát nem pusztán tudományfilozófiai elgondolásokat fejtett ki, nem csupán megállapította, hogy az emberiség szerinte milyen fejlődési utat követett eddigi története során, de arra is törekedett, hogy aktívan, valóságot formáló módon járuljon hozzá az általa vélt fejlődés töretlen továbbviteléhez.¹⁷ Kant még megelégedett azzal, ha az uralkodó „mindenkire rábizza”, hogy lelkiismereti és vallási kérdésekben „a maga fejével gondolkodjék”.¹⁸ Comte azonban már egy univerzális vallás megalapításának igényével lép fel.

Herbert Spencer – aki Comte-nak a tudományok rendszeréről és a fejlődés fokozatairól vallott nézeteit elutasította, vallási kérdésekben pedig, ha lehet, még radikálisabb nézeteiket hirdetett – elfogadta magát az evolúciót, s így a társadalmi evolúciót is.¹⁹ Úgy vélte, a különböző szervezetek fejlődésük során egyre bonyolultabbá válnak, a különböző szervek funkciói egyre specializálódnak. A specializáció és a differenciálódás a társadalmakban is végbemegy. A társadalmi evolúcióról vallott nézetei azonban Comte-ot ért bírálatai ellenére is nagy hasonlóságot mutatnak a francia filozófuséval. Nézete szerint a kezdetleges társadalmak katonai jellegűek, amelyek létre a háborúk és a rend erőszakos fenntartása a jellemző. Az ezt az állapotot felváltó ipari társadalmak azonban sokkal inkább a béke társadalmi, ahol az egyéni szabadságnak kitüntetett jelentősége van, és a szabályozásban a megállapodások a meghatározóak, nem pedig az erőszak. Spencer nézete szerint az állami feladatok fokozatosan csökkennek. Az állam feladata végül arra szűkül, hogy szükség esetén a közhatalom működjön közre a szerződések betartásában, és biztosítsa a kölcsönös biztonság legalapvetőbb garanciáit. Spencer ipari társadalma ahhoz hasonló módon teszi zárójelbe a nemzetállamoknak karaktert adó vonásokat, a tradicionális, kulturális tényezőket, amint Comte pozitivistá víziójában enyészik el valamennyi, a racionális megfontolásoktól különböző társadalomformáló elem. Mindez – akárcsak Comte-nál – kimondatlanul is a nemzetállam zárójelbetételét, és egy új, globális, de legalábbis nemzetállamok feletti struktúra elvi lehetőségét jelenti. Magának az államnak az éjjeliőr szerepbe való kényszerítése persze már kimondottan is a nemzetállam elhalásának irányába mutat, annak hangsúlyozása pedig, hogy az állam elsődleges feladata a szerződések kikényszerítésében rejlik, jól mutatja, hogy e felfogásban a gazdaság megrendelői szerepben van a közhatalommal szemben. Am jegyezzük meg mindjárt azt is, hogy a spenceri gondolatrendszer egyenes folytatása John Locke állam- és társadalomfilozófiájának, amelyben az egyéni szabadságjogok hangsúlyozása együtt jár a kormányzati hatalom korlátozottságával.

Feleltébb kétértelmű Spencernek egy késői, *The Man versus the State* című munkája.²⁰ Ebben egy új és a réginél rosszabb rabszolgaság kialakulására figyelmeztet (the coming slavery). Álláspontja szerint minél több szabadságot kell biztosítani az egyénnek, azon-

ban továbbra sem helyesli az állami beavatkozást a gazdaság ügyeibe, így a szociális törvényhozást sem. Szavai az új rabszolgaságról azonban – mint említettük – felet-
több kétértelműek, mert míg az egyéni kezdeményezés szabadságát védi az állami
jogi beavatkozástól, addig figyelmen kívül hagyja az alávétettség, a szolgaság azon
új formáit, amelyeket a gazdasági szféra a gazdasági kényszerek eszközeivel épít ki.
Megemlítendő, hogy Spencer elképzeléseinek igen korán alapos bírálatát adta Pikler
Gyula, rámutatva az állami beavatkozás fontosságára mindaddig, amíg nem alakul ki
a szabadságjogok egyenlő biztosítása és a javak igazságosabb elosztása.²¹

Mind Comte, mind pedig Spencer tehát negatív oldalról, az erős és hatékonyan
működő nemzetállam eszméjének megkérdőjelezése, erodálása útján készítették elő
a talajt a világkormányzat gondolatának. Hasonló úton járt az állam elhalásának
gondolatát felvető Marx is, aki már nyíltan hirdette meg az internacionalizmust.
Eszméinek előzményeként azonban feltétlenül meg kell említeni Fichte 1800-as, *Der
geschlossene Handelsstaat* (Zárt kereskedőállam) című munkáját.²² Paradox módon,
noha számos ellentét mutatkozik Fichte itt kifejtett gondolatai és Comte, Spencer,
vagy akár Marx nézetei között, azonban meg kell látnunk azon mozzanatokot is, ame-
lyek éppenséggel rokonokká teszik egymással e szerzők műveit, és amelyek hatása-
ikban és következményeikben egy irányba mutatnak. Fichte állama – szemben Comte
és Spencer államával – kifejezetten erős és beavatkozó jellegű. Kommunisztikus vi-
szonyokat teremt a termelés és általában a gazdasági viszonyok szabályozásával. Ez
az állam azonban határozottan nemzetállam, szemben Marx későbbi internacionalista
proletárállamával. Fichte alapkonceptiója azonban mégis tartalmazza az internacio-
nális szempontot, hiszen az alapvetően gazdasági autarchiára berendezkedő, a belső
társadalmi-gazdasági viszonyokat erősen a kezében tartó nemzetállam kialakításának
éppen az az egyik legfontosabb indoka, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban
már a XVIII. században is tapasztalható egyenlőtlenségeket megszüntesse, az egyik
állam gazdaságának a másik állam gazdaságát kizsákmányoló tevékenységét korlá-
tozza. Fichte „nemzetállamai” egyúttal uniformizáltak, mégpedig egy *racionalisan*
kigondolt koncepció mentén. Amíg tehát a comte-i, spenceri állam racionalis-mini-
mális állam, addig Fichte állama racionalis-totális állam. Ám a racionalis szemponton
túl rokonná teszi a fichte-i, a comte-i és a spenceri államokat az a körülmény, hogy
szembehelyezkednek a hagyományokkal, és egy meghatározott logika mentén *globá-
lisan uniformizálódnak*.

Fichte koncepciójától már csak egy lépés volt a marxi elgondolásig, a kifejezetten,
tehát explicit módon is megfogalmazott internacionalizmusig, az internacionális pro-
letárállam eszméjéig. Amint a Kommunista kiáltvány zárómondatai megfogalmazzák
a programot: „A kommunisták nem titkolják nézeteiket és szándékaikat. Nyíltan ki-
jelentik, hogy céljaik csakis minden eddigi társadalmi rend erőszakos megdöntésé-
vel érhetik el. Reszkessenek az uralkodó osztályok egy kommunista forradalomtól.
A proletárok e forradalomban csak láncukat veszíthetik. Cserébe egy egész világot
nyerhetnek. Világ proletárjai, egyesüljetek!”²³ A kommunista állam ahhoz hasonlóan
kollektív jellegű és globálisan uniformizált, mint Fichte zárt állama. Többletként nyílt
internationalizmusa említhető, és a valláshoz fűződő sajátos viszonya, amely a marxi
koncepciót Kantéhoz és Comte-éhoz közelíti. Kantnál az állam vallási szempontból
közömbös, Comte-nál pedig uniformizált álvallás jelenik meg. Marx 1843-ban, A
zsidókérdéshez című írásában igen egyértelműen fogalmaz: „Nem az ún. keresztény
állam a tökéletes [...], hanem inkább az ateista állam, a demokratikus állam, az az
állam, amely a vallást a polgári élet egyéb kellékei között helyezi el.”²⁴

Jól látható, hogy a világhállam koncepcióját meghirdető Kant, illetve a világhállam koncepciójához közelítő szerzők, Comte, Spencer éppúgy, mint Marx egyaránt fontosnak tartották, hogy a vallási kérdésekben megnyilatkozzanak, mégpedig oly módon, hogy valamennyien szorgalmazták az Európában meglévő állapotok revízióját. Hogy ezt a vallási tolerancia üdvözlésével (Kant), valamint szcientista álvallás megteremtésével (Comte), a keresztény dogmák primitív hiedelmekkel való magyarázatával (Spencer)²⁵, vagy az „ateista állam” programjának meghirdetésével (Marx) tették-e, közömbös ahhoz a tényhez képest, hogy valamennyien Európa fennálló vallási viszonyait kérdőjelezték meg, illetve támadták. Hogy mindez egy univerzális ideológia megteremtésének kedvezhet, sőt annak éppen helyet biztosít, attól független tény, hogy az egyes gondolkodóknak mi volt a valódi szándékuk nézeteik megfogalmazásakor.

A marxizmus azonban nem csupán az állam nemzeti jellegét tagadta, nem csupán „ateista szerepbe” kényszerítette, de egyúttal azt is vallotta – és ez újdonság volt a fichtei, kollektivistikus és burkoltan internacionalista államhoz képest is – hogy az államnak szükségképpen el kell halnia. Amint Marx *A gothai program kritikájában* kifejti, az államiság gyökere, a polgári társadalom el fog halni, s ez szükségképpen maga után vonja magának az államnak az elhalását.²⁶ Vagy amint később Lenin interpretálta Marx nézeteit: „Marx szerint a proletariátusnak csak elhaló államra van szüksége, azaz olyan államra, mely úgy van berendezve, hogy azonnal kezdjen elhalni, s hogy okvetlenül el is kell halnia.”²⁷ Am már Robespierre is a „Természet egyetemes Vallása”-ról ír²⁸, sőt összekapcsolja mindezt a republikánizmussal. Mint írja: „A legfőbb Lény eszméje és a lélek halhatatlansága szüntelenül az igazságosságra emlékeztet: következésképpen szociális és köztársasági eszme.”²⁹

Kantnál, Comte-nál, Spencernél és Marxnál tehát – bár különböző formában, különböző módokon és eltérő fokban – egyaránt megjelenik a földi államok fokozatos uniformizálódásának, egységeseződésének, sőt adott esetben elhalásának képzelete. Az államok így vagy úgy feloldódnak az „egy”-ben, ami éppúgy lehet a kanti népszövetség, mint a comte-i és spenceri egyformaság, vagy a marxi globális államnélküliség. Szorosan kapcsolódik azonban e képzetekhez a transzcendens szféra, a vallás világnak jelentéktelenné tétele, bizonyos uniformizálódása. Ez megvalósulhat a vallás teljes magánüggévé tételével, a vallások közötti különbségek relativizálásával éppúgy, mint szcientista valláspótlék meghirdetésével, a vallásnak primitív képzetekkel való azonosításával, vagy éppen az ateizmus propagálásával.

Mindaz tehát, ami „lent” megtörténik, megtörténik „fent” is, és ami „fent” megtörténik, megtörténik „lent” is. Az uniformizálódás tehát nem elkülönülten érinti egyik vagy másik szférát, hanem a két szféra, mind a társadalmi-állami, mind pedig a vallási régió azonos sorsban osztozik, mintha lényegüket tekintve maguk is egyek volnának.

Felmerül a kérdés, e filozófusok és számos más nyugati gondolkodó eszméi vajon merőben véletlenül mutatnak hasonló tendenciákat? Felismerhető-e e gondolatok mögött valami általánosabb meggyőződés, aminek eredete mára szinte homályba vész?

(A globális egység gondolatának hermetikus-gnosztikus gyökerei) Karl Löwith igen éleslátóan felismerte, hogy az emberiség boldogításának modern eszméi szorosan összefüggenek a teológiai gondolkodással éppúgy, mint az azzal kapcsolatban álló chiliasztikus várakozásokkal. E modern társadalomfilozófiai eszmék lényegében az egyes szakrális-transzcendens képzetek szekularizált újrafogalmazásai.³⁰ Hogy a teológiai gondolkodás milyen mélyen befolyásolja szekulárisnak vélt eszméinket, arra a jog vonatkozásában Carl Schmitt ekként figyelmeztetett: „A modern államelmélet minden jellemző fogalma

szekularizált teológiai fogalom.⁷³¹ Amikor azonban Schmitt nyomán a külsejünkben szekuláris képzetek vallásos belső struktúrájáról gondolkodunk, célszerű belátnunk, hogy e képzet mintegy megfordítása Marx azon gondolatának, hogy a lényegüket tekintve szekuláris társadalmi-politikai törekvések az osztályharc korai szakaszában vallásos köntösben jelennek meg.

Arra, hogy a teológiai és a filozófiai gondolkodás igen bensőséges kapcsolatban áll egymással, már Nietzsche is emlékeztetett. Ahogy Molnár Tamás találóan írja: „Nietzsche gúnyosan jegyezte meg, hogy a német filozófia »protestáns lelkészek fiainak« műveként jött létre, s ezen azt értette, hogy e filozófia valójában inkább szekularizált teológia volt.”⁷³² Karl Barth – amint arra Molnár is utal – a XIX. század egyik fontos kérdésének azt tartotta, hogyan lehetséges az Isten-problematikát antropológiai keretben interpretálni.⁷³³ Az emberi gondolkodás tehát egyre inkább úgy jelenik meg, amely eleve hajlamos a transzcendens képzetek kialakítására. Gondolkodásunknak ez a jellege azonban nem szűnik meg a szekuláris problémák értelmezésekor sem. Ám maguk a teológiai képzetek közvetlenül is mintául szolgálhatnak a szekuláris képzetek kialakításához, akár azok tartalmát, akár azok struktúráját illetően.

Molnár Tamás a nyugati filozófiai gondolkodásban, különösen az Isten-képben, és annak átalakulásában a teológiai hatásokon túl felismerni vél azonban egyéb hatásokat is. Olyan gnosztikus, ezoterikus hagyományokra utal, amelyek ahhoz hasonló, sőt talán nagyobb intenzitással hatottak a nyugati gondolkodásra, mint a keresztény teológia. E gnosztikus-ezoterikus-hermetikus hagyomány egyik legfontosabb vonását – túl azon, hogy relativizálja az Isten fogalmát – a *hatni, formálni akarásban* jelöli meg. E két vonás – Molnár nézete szerint – persze szorosan össze is függ, ugyanis ebben az elképzelésben – Molnár szerint – az ember megistenül, Isten helyébe lép. Feladatává válik a tökéletlen teremtés tökéletesítése, az igazi *harmónia és egység* megvalósítása. E vonatkozásban a rózsakereszteseknek, és a hozzájuk hasonló, vagy kötődő olyan mozgalmaknak tulajdonít jelentőséget, amelyek a kereszténységet megelőző tudásra hivatkoznak. Szemléletükben a keresztény tanítás vagy jelentéktelenné, vagy csupán eggyé válik azon sok elgondolás közül, amelyeknek a *teljessége* képviseli az igazi tudást. Molnár – Robert M. Grant munkájára⁷³⁴ hivatkozva – úgy véli, hogy a titkos rózsakeresztes mozgalom tagjainak kontemplációi nem más célt szolgálnak, mint azt, hogy már itt a földön elérjük a bizonyos és biztos boldogságot.⁷³⁵ Mint írja: „a rózsakeresztesek szemében a kontempláció a természet megismerését jelenti, ám nem a fizikai tudományosság, hanem az okkult világegyetem ismeretének értelmében.”⁷³⁶ E kontemplációból mintegy új nyelvet merítenek, „melynek segítségével a világ tökéletlen állapota tökéletesre változtatható.”⁷³⁷ A rózsakeresztesek Molnár megfogalmazása szerint „Arra törekszenek, hogy a felsőbbrendű Ádám (a Kabbala Adam Kadmonja) kutatásával elérkezzenek a világegyetem harmóniájának – a mikrokozmosz és a makrokozmosz összefüggésének – megértéséhez.”⁷³⁸ Ez azonban nem öncélú tudást jelent, hanem nagyon is gyakorlati természetűt. „Egyik legfőbb céljuk azonban az volt (s most csak a 17. századról beszélünk), hogy olyan ontológiai státust valósíthassanak meg, melyben képesek „parancsolni” az egyetemes törvényekben ható szellemeknek.”⁷³⁹

Molnár miután bemutatja e sajátos okkult gondolkodásmód néhány vonását, leszögezi: „A gnosztikusok, a kabbalisták, az alkimisták és más ezoterikus csoportok adeptusai nem voltak tudatlan emberek, akik nem ismerték volna megfelelően koruk világát, de nem voltak a modern tudományok előfutárai sem...”⁷⁴⁰

Mi közülük lehet azonban az újkor és a legújabbkor gondolkodóinak ezekhez a középkori és koraiújkori ezoterikusokhoz? Molnár több olyan vonást fedez fel előbbieik gondolkodásában, amelyek valamilyen módon újra előtörnek a Nyugat modern filozófiájában, és

tegyük hozzá, éppen ahhoz hasonló módon és ahhoz hasonló következetességgel, amiként a keresztény teológia egyes strukturái és bizonyos tartalmi elemei is visszaköszönnek szekularizált, modern gondolkodásunkban. Amint Molnár fogalmaz: „Az ezoterikus kutatás olyan *sui generis* spekuláció, mely a világ szinte minden pontján újra meg újra rendszeres formában bukkan fel; olyan gondolkodási mód melyet (legalábbis részben) számos, nem ezoterikus gondolkodó is gyakorol, akik rendszerük lényeges vonatkozásaiban az ezoterikus célkitűzésekhez igen hasonló eredményre jutnak, mivel kutatásuk tárgya s még módszereik is hasonló.”⁴¹

Ezen a ponton talán célszerű Molnár igen mély értelmű, ám szinte aforisztikus kijelentését alaposabban szemügyre vennünk. Állításának lényege az, hogy a *nem ezoterikus gondolkodók* egy része mind célját (a világ formálása, illetve a „parancsolás”), mind pedig eszközeit (aktív beavatkozás a világ jelenségeibe) tekintve hasonlóságot mutat az ezoterikus tudományok művelőivel. Ezzel pedig Molnár sem többet, sem kevesebbet nem állított, mint azt, hogy a nyugati gondolkodásra ahhoz hasonlóan hatott a gnosztikus-ezoterikus hagyomány, amint a keresztény teológia befolyással volt a szekularizált képzetekre. Olyan módon, amiről a keresztény teológiai hatások tekintetében Nietzsche vagy éppen Carl Schmitt beszélt.

Maurice Caron és Aerge Hutin nyomán⁴² Molnár megemlékezik egy olyan mozzanatról, amire magunk is utaltunk, és ami álláspontunk szerint igen jelentőségteljes. Arra utal nevezetesen, hogy különböző kulturális közegekben, így az ókori Görögországban és Kínában az ezoterikus tanok, a Hermész Triszmegisztosz nevéhez köthető képzetek a hagyományos vallási elgondolások alkonyának tulajdonítható.⁴³ Amint Caront és Hutint kiegészítve megjegyzi: „az ezoterikus törekvések virágzása mindig a hagyományos teizmus egyes formáinak a visszaszorulásakor bukkan fel”⁴⁴

Előjáróban utaltunk arra, hogy a világállami elképzelések mind Görögországban, mind pedig a Nyugaton viszonylag későn jelentkeztek, és ez igencsak nagy hasonlóságot mutat azzal a jelenséggel, hogy az ezoterikus képzetek is egy kultúra önazonosságának bomlási periódusában ütik fel a fejüket. Különösen elgondolkodtató lehet azonban az, ha ezek az ezoterikus gondolatok bizonyos hasonlóságokat mutatnak a világállam lehetőségével összefüggő elgondolásokkal. Az egyik ilyen mozzanat alighanem a *racionalitás* erejébe vetett szinte *vallásos* hit. Ez egyaránt jellemzi a sztoikus Logoszt, ami a világot áthatja, s aminek megértése által a poliszok berendezkedése célszerű rend szerint alakítható. E racionalitás jellemzi a kanti népszövetséget, a comte-i pozitivisták korszakot éppúgy, mint a marxi tudományos szocializmust. Ám az értelem okkult vallása jelenik meg az ezoterikus tanokban is. Amint Molnár írja „Ha az ezoterikus gondolkodó arra törekszik, hogy megszabaduljon a hamis ismerettől s igazi ismeretre jusson (s az ezotéria éppen ezt a célt tűzi maga elé), egyrészt megkísérli kimutatni: lényegében egylényegű Istennel, majd pedig meghatározza azon eszközöket és eljárás módokat, melyek segítségével isteni természete ténylegesenítható. Ezt látjuk abban is, ahogyan Hermész, az ezoterikus hagyomány legjelentősebb fiktív alakja, az emberi értelem isteni természete felől oktatja Thotot, saját fiát: »Az értelem, ó Toth, isteni lényegből való. Az emberben ez az értelem Isten, s ezért néhány ember valójában isten, s emberségük közel áll az isteni természethez... Ha az ember helyesen használja isten ajándékát, semmiben sem különbözik a halhatatlanoktól.«”⁴⁵

Ám a racionalitáson túl az *Egység* vallásos hite ugyancsak rokonná teszi a hermetikus és a felvilágosodással összefüggő modern tanokat. A modern elképzelések – mint jeleztük – az államok feloldásának sajátos tanát vallják, még ha különböző utakat is jelölnek meg e célhoz, s még akkor is, ha erről a célról adott esetben hallgatnak. Elegendő az uniformitásnak, mint programnak a meghirdetése, amely a különbözőségeket végül is

felszámolja, és a tényleges egységet megteremti. Az egység azonban – mint arra utaltunk – Kantnál, Comte-nál, Spencernél vagy Marxnál nemcsak a „lenti” (társadalmi-állami), hanem a fenti (a vallási) szférában is létrejön. Ez az egység a béke biztosítója. A békéé, amelynek megvalósulását a filozófusnak, a társadalom eme alkímistájának elő kell segítenie. Az egység által ugyanis az ellentétek összebékülnek, és a világ, ami lényegileg is egységet alkot, elnyeri tökéletesebb formáját. A filozófus ahhoz hasonlóan képes alakítani a világot, amint az alkímista az elemeket. Amint Molnár írja: „Az alexandriai hellenisztikus filozófusok és középkori követőik szerint a létezés egysége teszi lehetővé, hogy az elemek átalakuljanak egymásba.”⁷⁴⁶ Am az igazi egység létrejötte az ég és a föld *meg nem osztottságát* is jelenti egyúttal. Hiszen „Paracelsus is feltételezte, hogy a természetnek sajátos haladási iránya van, melyet csak és kizárólag az igazi tudó képes megfejtani, s hogy ez az irány primordiális – nem megosztott – állapot felé mutat, a földi és égi elemek egyesülése felé.”⁷⁴⁷

A bölcsök köve sem mást fejez ki, mint az ellentétek összebékülését. Ennek persze nem csekély erkölcsi relativizmus is a következménye lesz, hiszen „A filozófusok kövében »a gonosz azonossá válik a jóval«, mint állítólag a jelképes nevű Basilius Valentinus középkori alkímista mondta”.⁴⁸ Molnár utal az alkímiai tevékenység merőben szimbolikus jellegére is. Mint írja: „Világos tehát, hogy a mágus ezeket a cselekedeteket azért végzi, hogy »összebékítse«, ami kényszerűen kettévált: a láthatót és a láthatatlant, a végest és a végtelent, az emberit és az asztrálisat, az emberlelket s a világlelket, a sötétséget és világságot, a mennyi és a menny feletti dolgokat, a természetit s a természet felettit.”⁷⁴⁹ Molnár utal a rózsakeresztesek vélhetően mitikus alapítójának, Christian Rosenkreutznak kinyilatkoztatás útján kapott azon tudására is, ami összhangban van az ősi hermetikus ismeretekkel. Eszerint a világ olyan egyetemes egységet alkot, ami összhangba hozza egymással az embert és az Istent, a mennyet és a földet.⁵⁰

A lenti és a fenti világ egysége és azonossága Hermész Trismegisztosz egyik legfőbb princípiuma. Amint ezt az elvet Molnár idézi: „Minden, ami fenn van, azonos azzal, ami lenn van, s ami csak lenn van, azonos azzal, ami fenn van.”⁷⁵¹ Mindez pedig szorosan összefügg a világ egységének tanításával. Azzal az egységgel, ami egyfelől a világot áthatja, s ami másfelől egy tökéletesebb, ama paracelsusi „nem megosztott egység”⁷⁵², mely felé a természet – mint ősi állapota felé – halad. Csakhogy a beavatottnak nem elegendő pusztán felismernie a haladásnak e szükségszerű irányát, de aktívan segítenie is kell e haladás megvalósulását. Amint Molnár a természetnek a *nem megosztott* egység felé való hadadásáról megjegyzi: „A hermetikus feladata, hogy segítse ebben a természetet. A hermetikus bölcs, Hermész Trismegisztosz igaz követője kitartó munka, megtisztulás és beavatás által emberfeletti állapotot érhet el, mely biztosítja számára a természet, a látható és láthatatlan világok feletti uralmat.”⁷⁵³

A hermetikus tehát látja a fejlődés irányát, ami a megosztatlan *Egy* felé vezet, felismeri e folyamatban a rációt, amit isteni jellegűnek vél, de nem elégszik meg a pusztá felismeréssel, hanem maga is *tesz* a folyamat előmozdításáért. Mindez azonban igencsak jellemző azon racionalista, az emberi ész hatalmát hirdető filozófusokra, akik nem csupán felismerték a történelmi folyamatoknak az *egység* felé való törekvését, de maguk is *tettek* ennek az egységnek a bekövetkeztéért, mégpedig mind a *lenn*, mind a *fenn* világában.

Az ellentétek feloldásának vágya, az új egység megteremtésének óhaja és programja különösen hangsúlyosan jelentkezett a XV. századi Pico della Mirandolánál, aki nem csupán összeegyeztetni igyekezett a legkülönbélebb tanokat, hanem úgy vélte, hogy ezeket a világ átalakításának szolgálatába kell állítani. Yates úgy jellemzi Mirandolát, mint aki szerint az ember egyaránt felhasználhatja a mágiát és a Kabbalát sorsának formálásához

és a világ alakításához.⁵⁴ Kohut Sándor szerint Pico del Mirandolát meghitt barátja, a kiváló zsidó tudós, Elia del Medigo avatta be a héber nyelvbe és az arisztotelészi filozófiába, ám a kabbalisztikus ismereteket és szemléletet az olasz nemes nem del Medigótól, hanem Jochanan Alemantól sajátította el.⁵⁵ A nagyszerű rabbi és kiemelkedő tudós, Kohut Sándor nem mulasztja el mindehhez hozzáfűzni: „A kabala elmeképző tanától [...] Elia Del Medigo távol tartá magát, mi józan felfogásának becsületére válik.”⁵⁶

Az igazi tudás a hermetikus tanok szerint „az Eggyel való egyesülés által” érhető el,⁵⁷ ám az ellentétes nézetek szintézisének megalkotása – amivel Pico della Mirandola kísérletezett – szintén abból a mély meggyőződésből fakadt, hogy léteznie kell egy mindent és az ellentétét is átható értelemnek, ami képes egységbe fogni a világot, a természetet. Ez a magasabb rendű tudás, ami feljogosít és kötelez is a világ újraformálására. Éppen úgy, ahogyan a rózsakeresztesek 1614-ben kiadott kasseli manifesztumának sem más volt a célja, mint – ahogyan a címe is jelzi – „Az egész világ általános és mindenre kiterjedő reformációja”.⁵⁸ E dokumentum címzettje pedig – amint erről az alcím tanúskodik – nem más volt, mint Európa valamennyi tudósa és uralkodója.⁵⁹ Yates arra hívja fel a figyelmet, hogy a rózsakeresztes manifesztumokban kifejeződő elvek – a tudomány nemzetközi együttműködésének hangsúlyozása, a világ tudomány általi megjobbítása, az emberszeretet hirdetése – később a nemzeti tudományos akadémiák programjának is részét képezték.⁶⁰

Zavarba ejtő, hogy a XVIII. századot megelőzően milyen gyakori volt tudós elmék részéről a hermetikus hagyományokra való hivatkozás. Kopernikusz a Nap helyzetével kapcsolatban Hermész Triszmegisztozra, William Gilbert a mágnességgel összefüggésben Hermészre és Zoroaszterre utal, Bacon az alkímia nyelvén ír az anyagról, egyúttal az embert a *természet erőinek irányítójaként* határozza meg.⁶¹ Bacon ezt az új embert a passzív, szemlélődő régi emberrel állítja szembe, azonban látnunk kell azt is, hogy Bacon új embere nem más, mint magát istennel eggyé tevő, igencsak *régi* hermetikus. Az a megistenült ember, aki a Deus otiosus-t, a tétlenkedő Teremtőt mintegy kíséretti, és munkáját bevégezi. Semmi új nincs ebben az emberben, csupán az, hogy a XVIII. századtól egyre nyíltabban és egyre nagyobb számban lép a történelem színpadára, kísérleteit pedig immár nem korlátozza a holt anyagra, hanem egyenesen a társadalmat tekinti egy világ-történelmi kísérlet tárgyának.

Amint Ernst Blochból szinte kiszakad a vallomás, a világtörténelem voltaképpen egy olyan *kísérlet*, ami egy igazságos világra irányul.⁶² Blochnál is felbukkan az egység, a lét és lényeg, a jelenség és a valóság *egybeesése*. Ennek látja ugyanis azt az „ómegapontot”, végcélt, ami a filozófusok vízióiban szerinte megjelent.⁶³ Ez pedig meglátása szerint voltaképp a szabadság respublikája.⁶⁴

Ha azonban valóban ómegapont, akkor a szabadság e köztársaságának egyúttal immár *globálisnak* is kell lennie. Indirekt módon tehát Blochnál is megjelenik a *világköztársaság* gondolata, noha ő egy tökéletesedett ember eljövételét várja, akiben elvész az én és a világ ontológiai kettőssége, és aki által megszűnik a vallás is. Bloch tehát miközben a világ és az én ezoterikus eggyé olvadásáról és szabadság köztársaságáról beszél, Kanthoz és a XIX. század említett gondolkodóihoz hasonlóan hozza kapcsolatba a földön megvalósuló idilli állapotokat, a fenti szférával, a vallás világával, konkrétan a vallás megszűnésével.

Amint Molnár Comte pozitivistá (szcientista) vallásáról írja, „a kialakítandó hitrendszer minden társadalmi konfliktust felold, s egyben elhozza a társadalmi szolidaritást”.⁶⁵ A comte-i elgondolás – amiként Kant magánüggé avatott vallási világa, vagy Spencer és Marx ateizmusa az ezekhez kapcsolódó társadalmi rendszerekkel együtt – kevésbé tökéletes kifejezése az ezoterikus-hermetikus várakozásoknak, mint az, amiről Bloch beszél: alany és tárgy, fent és lent tökéletes és univerzális eggyé válásáról. Igen erős esz-

katológikus kép ez, különösen, ha mindehhez hozzávesszük, hogy ezt az állapotot Bloch egyenesen „ómegapont”-nak nevezi. Ómegának, ami a vég jele. Bloch XX. századi víziója azonban akként is felfogható, mint a XVIII–XIX. századi társadalomboldogító elképzelések primer nyelvezetű összefoglalása, ami egyúttal a legerőteljesebben utal vissza a hermetikus tanokra és okkult szimbolikára.

A nyugati gondolkodás misztikus-okkult eredetének tárgyalásakor érdemes néhány szót szólni arról a Kabbaláról is, aminek – amint arra Molnár idézve utaltunk – nem csekély szerepe volt a koraujkori ezoterikus elképzelések kiformalódásában. Molnár Yates nyomán hangsúlyozza Pico della Mirandola kitüntetett szerepét abban, hogy a nyugati gondolkodásban immár szélesebb körben vert gyökeret egy olyan szintézis megalkotásának gondolata, ami a keresztény tanokon túl magába olvasztja a mind a mágiát, mind pedig a Kabbalát. Magának a rózsakeresztes mozgalomnak az elnevezésével kapcsolatban is több magyarázat született, amelyek közül kiemelkedik a XVII. századi rózsakeresztes manifesztumok elbeszélése,⁶⁶ ami a legendás Christian Rosenkreutzot említi alapító-névadóként, aki állítólag a XIV–XV. század táján élt. Más vélekedések szerint a rózsakereszt Krisztus halálának és feltámadásának szimbóluma, megint más felfogások úgy vélik, a rózsza az emberi tudás kibontakozására utal. Sokkal valószínűbbnek tűnik azonban az, hogy a mozgalom neve a keresztény és a kabbalista tanok összekapcsolására utal, mint ahogy erre az egyesítésre már a XV. századi Pico della Mirandolánál is történt kísérlet.

A Kabbala szempontjából igen jelentős, Mose de León által a XIII. században lejegyzett – Kohut Sándor szerint inkább koholt⁶⁷ – Zohárnak ugyanis központi szimbóluma a rózsza, ami Izraelre vonatkozik. A mű a Hasonlat a rózsáról című fejezettel kezdődik: „Szólott Hiszkijja rabbi, s az Írás szavaival kezdte beszédét: »Mint rózsza a tövisek között« (Énekek éneke II,2). Kicsoda a »rózsza«? Izrael közössége. És mit jelent: »rózsza a tövisek között«? Ahogyan rózsza van vörös és fehér színű – hasonlóképpen van Izrael közösségében »szigor« és »könyörületesség«.⁶⁸ E fejezetben egyébként a rózsakeresztesekkel kapcsolatba hozott későbbi okkult szervezetek „tizenháromas” szimbolikája is hangsúlyosan előkerül. „Ahogyan a rózsának tizenhárom levele van, úgy sajátja Izrael közösségének a szeretet tizenhárom attribútuma melyek mindenfelől körülveszik őt. Hasonlóképpen az Elokim név első megnevezésére tizenhárom szó következik, hogy körülvegyék és oltalmazák Izrael közösségét – a második megnevezésig.”⁶⁹

A rózsakereszt (tehát a keresztben ábrázolt rózsza) szimbólumát olykor kapcsolatba hozzák Luther Márton jelképével, az ötszirmú rózsza övezte szívbe rajzolt kereszttel. Kevésbé valószínű azonban, hogy a rózsakeresztes jelkép a lutheri szimbólumból fejlődött ki, tekintettel a rózsakeresztes hagyományoknak a Luthert megelőző századokra való – alaptalannak teljesen nem tűnő – hivatkozásaira. Sőt Luther rózsája szirmainak ötös száma éppenséggel a Zohár rózsájának csészeleveleivel hozható inkább kapcsolatba, amelyekből szintén öt van. Ahogy a Zohár írja, hogy mi az értelme Elokim második megnevezésének: „Hogy amaz öt csészelevelre utaljon, amelyek a rózsát körülveszik: ezek az üdv öt módját jelentik, és őt kaput alkotnak.”⁷⁰ Mircea Eliade az Asztali beszélgetésekre utalva megemlíti, hogy „Luther az alkímia vallási funkcióját is elfogadta.”⁷¹ Az alkímista szétválasztó tevékenységében annak az isteni cselekedetnek a szimbolikus előképét látta, mely elválasztja egymástól az igazakat és az istenteleneket.⁷² Ha tehát a két szimbólum között egyáltalán kapcsolat van, akkor inkább a rózsakereszt lehet a lutheri rózsza valaminő előképe, mint megfordítva.

A Zohárnak azonban még különlegesebb a kapcsolata a rózsakeresztes tanokkal, ugyanis többek között vélhetően ez a kabbalista mű közvetítette a keresztény Nyugat felé Hermész Triszmegisztoosz fő princípiumát az „lent” és a „fent” szoros kapcsolatáról. Amint a Zohár Az alanti és a fenti Tóra című fejezete írja: „Amíg a Tóra a világban lako-

zik, a világnak szilárdsága és tartama van, mert a Tóra az Élet Fája, mely által fennáll a világ.⁷⁷³ Az alanti világ és a fenti világ szoros, mágikus kapcsolatát, egymásra utaltságát a Zohár azonban még közelebről is megvilágítja: „Mindaddig, amíg a Tóra tanulása meg nem szűnik alant, addig fönt sem pusztul el az Élet Fája. Ha pedig alant a Tóra megszakad, akkor az Élet Fája eltűnik a világból. Ameddig tehát a bölcsek örömeiket a Tórában lelik, addig Szamaélnek nincsen hatalma, mert azt mondja az Írás: »E hang Jákob hangja, de a kezek Ézsau kezei«. A felső Tóra az, amely »Jákob hangjának« nevezetetik. Amíg ez a hang meg nem szakad, addig a szó uralkodik, és hatalma van. Ezért a Tóra tanulmányozásának soha nem szabad megszakadnia.”⁷⁷⁴

Am a Zohár abban is rokonságot mutat a rózsakeresztes tanokkal és a felvilágosodásban gyökerező nyugati képzetekkel, hogy az ész, a rációt megkülönböztetett, sőt vallásos becsben részesíti. Oly módon ráadásul, hogy magával a választott nép szakrális közösségével azonosítja. Amint a Zohár Az énről, a szabadságról s a Tóráról című fejezete írja: „Micsoda hát Izrael közössége? A »különbséget tevő ész« **princípiuma, az Írás szava**inak értelme szerint: »megkülönböztetni a különbséget tevő ész szavaival« (Péld. 1,2).⁷⁷⁵

A Zohárnak A házasság szentségei című fejezetében különös hangsúlyt kap a női és a férfi princípium egyesülése, a férfi princípiumnak a női princípium által való felmagasztosulása. Ez a mozzanat is bizonyos rokonságot mutat a koraujkori, nyugati okkult tanokkal, amelyben a hímnő az isteni teljességet, a szét nem választottságot szimbolizálja. Persze a nemek egyesülésének mint az isteni teljességhez való közeledésnek az elgondolását nem kizárólag a Zohár közvetíti a Nyugat felé. A IX. századi Scotus Erigenánál is felmerül az a képzet, hogy a nemek különbsége a világfolyamat során alakul ki.⁷⁶ Ebből persze következik, hogy „az Istenhez való felemelkedés mint a szubsztanciák egyesülése a férfi és a női nem egyesülésével kell hogy kezdődjék.”⁷⁷ Amint Molnár rámutat, a „hermetikus, a gnosztikus és az alkímista spekulációkhoz hasonlóan itt is azt találjuk, hogy az ember miközben ráébred nemi különállására, egyben felismeri, hogy elveszítette a paradicsomi egységet, ami azonban nem egyszerűen időbeli változást, hanem saját lényének tökéletlenné válását jelenti.”⁷⁸ Amint e képzet további sorsát Molnár jellemzi: „A teozófiában a hímnő az isteni és az emberi természet egyesülésének jelképe, s így az istennel egyesülni kívánó lélek megtisztultságának jele.”⁷⁹ Molnár ugyanitt utal arra, hogy a hímnő alakja egészen a romantikaig nyomon követhető, és közvetítő közegnek a szabadkőművességet, a rózsakereszteseket és a „spirituálisokat” jelöli meg.⁸⁰ Nem kerüli el azonban a figyelmét az sem, hogy a női és a férfi princípium egyesülésének a Kabbala is nagy jelentőséget tulajdonított. Mint írja: „A Kabbala nemi jelképeket használ annak kifejezésére, hogy Istenben egymást kiegészítő elvek egyesülnek, tudniillik a női személy (sekhina) és a férfi személy (bárukh hou).”⁸¹

A hímnő, az androgin eszméje egyúttal egy sajátos fejlődés termékeként is feltűnik. Molnár megjegyzi, „A német romantikában gyakran tekintették a jövő embere szimbólumának.”⁸² Molnár itt Johann Wilhelm Ritterre és Novalisra utal, és éppen velük kapcsolatban említi a középkori és koraujkori okkult tanok hatását.⁸³ Ritternek azonban – aki elsősorban nem költő, hanem az elektromosságot kutató fizikus volt, és aki „alkímiai nyelvet használt”⁸⁴ – nem is annyira a nemi, sokkal inkább a kozmikus egység gondolata állt érdeklődése középpontjában. Amint Gurka Dezső megjegyzi: „A kor német fizikusai közül legkövetkezetesebben talán éppen Ritter tekintette céljának a kozmosz egységének igazolását.”⁸⁵ Az androgin, a hímnő tehát lényegében a XVII. századi rózsakeresztes tanokból ismert „alkímiai menyegző”-nek, a világ egységének, egyúttal egy magasabb tudás elérésének a szimbóluma. Hogy mindennek milyen kapcsolata van, és van-e egyáltalán a XX–XXI. századi gender tanokhoz, a biológiai és a társadalmi nem

elhatárolásához, utóbbi hangsúlyozásához az előbbihez képest, csak találgatni lehet. A gendernek azonban már szinte kialakulása pillanatában kiterjedt a figyelme a transzszexualitás jelenségére,⁸⁶ és Robert J. Stoller alapműve éppen 1968-ban jelent meg, amikor a „Make love, not war!”, a szabad szerelem és a világbéke (világegység?) jelszava a leghangosabban szólt.⁸⁷

A vélhetően ősi, hermetikus tanokból eredő, Scotus Erigenánál és a kabbalista Zohárban is felbukkanó, majd a nyugati ezoterikus gondolkodásban továbbélő női-férfi nemi kettősség misztikus feloldásáról Molnár a következőket jegyzi meg: „az egység ideális állapota az abszolút tudás végállapotával azonosul, [...] az így felfedezett feltétlenség azonos azzal a primordiális helyzettel, melyben a valóság még nem vált alannya és tárgygyá.”⁸⁸ Ez a kép azonban igencsak emlékeztet Ernst Bloch „ömegapont”-jához, amelyben a lét és a lényeg, jelenség és valóság teljesen egybeesik, mégpedig a szubjektum azon állapota által, amelyben az végre hiánytalanul önmagára talál.⁸⁹

Látható talán, hogy a felvilágosodásban gyökerező számos nyugati társadalomfilozófiai képzet nem csekély rokon vonást mutat bizonyos okkult hagyományokkal. Olyan képzetekkel, amelyeknek lényegi vonása az ellentétek sajátos összebékítése valaminő nagyobb egységben, mégpedig a magát Isten munkatársának, vagy épp helyettesének szerepébe helyező racionális ember által. Az is világossá vált talán, hogy ezek az okkult tanok, amelyek az észt és az emberi aktivitást helyezik előtérbe, nem csupán a Nyugat keresztény hagyományaival állnak szemben, de nem csekély mértékben ellenkeznek az ószövetségi hagyományokkal is. Keleti okkult elgondolások felhasználásával különleges, az eredetitől eltérő értelmet tulajdonítanak még annak a kabbalisztikus irodalomnak is, aminek néhány elemét pedig hasznosíthatónak vélik.

Hogy az okkult keleti, a keresztény nyugati és bizonyos zsidó hagyományokat ötvöző szintézisben mikor jelent meg ama hübrisz, ami mindent átértelmezett, ami csak útjába került, s aminek legsajátabb lényege Istennek az emberrel való helyettesítése, nehezen kibogozható. Legnagyobb valószínűség szerint ez már eleve részét képezte a hermetikus, tehát a Hermész Triszmegisztoszra hivatkozó eszmei áramlatnak.⁹⁰ Annyi mindenestre bizonyos, hogy a XV. században már tetten érhető a megistenülő, saját sorsát szabadon irányító ember elgondolása. E felfogás a társadalomirányítás elmélete terén elementáris erővel jelenik meg a XVI. század elején Machiavelli Fejedelmében. Ahhoz azonban, hogy a szabadon és merőben célszerűen tevékenykedő uralkodó teoretikus képe megjelenjen, szükség van az ember általánosabb „felszabadítására”. Ebben nagy szerepe volt Cosimo de' Medicinek, aki azzal bízta meg Marsilio Ficinót, hogy Plátón és Plótinosz szövegein túl fordítsa latinra az általa 1460 körül megvásárolt Corpus Hermeticumot.⁹¹ Sőt, a XV. század híres-hírhedt pápája, IV. Sixtus maga is intézkedik a Kabbala három könyvének lefordítása felől.⁹² E művek tovább fokozták a Nyugat már egyébként is meglévő érdeklődését a skolasztikus filozófiától eltérő tanok iránt. A XV. század végén Pico della Mirandola – aki, mint említettük, felhasználhatónak minősítette mind a zoroaszteri, mind az orphikus, mind a kabbalisztikus hagyományt – a „legfőbb építőmester”-nek nevezett Isten szájába adja az ember megistenülésének lehetőségére vonatkozó szavakat. Mint írja: „amilyennek csak akarod, döntésed és rangod értelmében magad alakítsd ki, s mint a fazekas, abba a formába gyúrd át, amelyik inkább tetszik. Lelked végzéséből lesüllyedhetsz az alacsony, állati világba, és újjá születhetsz a felsőbb, az Isten világába.”⁹³

Ez az Isten helyébe tolakodó igyekezet, amelyet humanisztikusnak, humán központúnak is nevezhetünk, egy prométheuszi vétséget is felhalmoz. Az aránytévesztését, ami nem csupán Istenhez képest határozza meg az embert tévesen, hanem – alkimistához mél-

tó módon – a természethez képest is. Méltán mondta tehát az alkímia kérdéseit is behatóan ismerő Jung: „A nyugati ember nem igényli a külső és belső természet fölötti uralmat. Mindkét uralomnak csaknem ördögi tökélyvel birtokában van. Aminek azonban nincs birtokában, az annak tudatos elismerése, hogy kívül és belül alá van vetve a természetnek.”⁹⁴

JEGYZETEK

- 1 Dante Alighieri: Az egyeduralom. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 1993. 19.
- 2 Karl Heussi: Az egyháztörténet kézikönyve. Osiris, Budapest, 2000. 315.
- 3 A Manoellóra, a középkori zsidó irodalomra, valamint annak értelmezésére vonatkozó adatokért köszönetemet fejezem ki Peremiczky Szilviának, akinek kiváló előadása a témára és annak fontosságára irányította figyelmemet. Dr. Peremiczky Szilvia: A zsidó Commedia, avagy Dante és Manoello, Országos Rabbiképző és Zsidó Egyetem, Zsidó Szabadegyetem, 2013. április 29. [web:] <http://www.or-zse.hu/sze/egyetem/eload20130429peremicki/eload20130429peremicki.htm>
Manoello 1261 táján született és 1328 körül halt meg. Így nem csupán Dante kortársa volt, hanem a kabbalisztikus irodalom szempontjából fontos mű, a Zohár szerzőjének, Moses de Léonnak is (1240–1305). Dantéval való személyes kapcsolata legalábbis valószínűsíthető, azonban, noha Manoello művein érződik az andalúziai költészet hatása, egyéb hispániai – így Moses de Léonnal való – kapcsolatára nincs adat. Manoellóra, és különösen a Dantéhoz fűződő viszonyára vonatkozóan lásd Fabian Alfie: Immanuel of Rome, alias Manoelleo Giudeo: The Poetics of Jewish Identity in Fourteenth-Century Italy. *Italica*, 1998. 75/3, pp. 307–29.; Joseph Adler: Immanuel of Rome. *Midstream* 2002 February–March, pp. 16–19.; Devorah Bregman: I sonetti di Immanuel Romano. *La Rassegna Mensile di Israel*, vol. LX, No. 1-2. January–June 1994, pp. 43–86.; Devorah Bregman: Immanuel of Rome’s Metrical System and its Role in Hebrew metrics. *TARBITS – Journal of Jewish Studies* 1998; Cecil Roth: New Light of Dante’s Circle. *The Modern Language Review*, 1953. Vol. 48, No. 1, pp. 26–32.; Joseph Sermoneta: The bilingual prose and poetry of Italian Jews. In Isaac Benabu – Joseph Sermoneta (ed): *Judeo-Romance Languages*. Hebrew University of Jerusalem, Jerusalem, 1985. pp. 161–168.
- 4 Idézi Gábor Ignác (é. n), **Manoello élete és költészete**, „Népszerű zsidó könyvtár”: Budapest 16. Vö. Dov Jarden: *Machb’rot Imanuel HaRomi*, Mossad Bialik: Jerusalem. 1957. 3. vol. 1, p. 34. (Sheim iri hi khitim / Ami heim romanim)
- 5 Peremiczky Szilvia (2012), *Jeruzsálem a zsidó irodalomban*. Gondolat: Budapest, 2012. 171–172.
- 6 Gábor 15, Gábor Ignác fordítása. Vö. Benke László: „Alef, bét, gimel, Dante: római Immanuel héber Commedia-adaptációja”, *Múlt és Jövő*, 2013/1, pp. 66–81. 80.
- 7 Peremiczky Szilvia szíves közlése szerint a források általában úgy fogalmazzak, hogy a „jó” embereknek lehet részük ebben a világban, függetlenül attól, hogy zsidók-e vagy sem, mások a noachita törvények betartására utalnak. A legfontosabb locusok: Talmud Sanhedrin 105a és Ros hasana 17a: minden nemzetből a rossz, gonosz emberek a gyehennára kerülnek, a jók pedig az Édenkertbe, lásd még: Avoda zara 10 b; Maimonides: bárki, aki a hét noachita parancsot megtartja (Hilkhot M’lakhim 8: 14; Hilkhot Teshuva 3:5). A noachita parancsolatok/törvények Noé fiainak törvényei. Mivel Noé fiaitól származnak a nemzetek, ezek a parancsolatok mindenkire nézve érvényesek, tehát nem zsidókra is, és akik betartják, részesülnek az eljövendő világban. A hét parancsolatból hat tiltás (emberölés, lopás, paráználkodás (fajtalanság), bálványimádás, állatkínzás, szentségtörés tilalma) egy pozitív parancsot fogalmaz meg: bíróságok létrehozása az ártatlanok védelmére.
- 8 Patai József: Héber költők 1–2. /Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Kiadványai XXXII./ Budapest, 1910.
- 9 Amint a *Lumen gentium* második fejezetének 16. címe (Az Egyház és a nem keresztények) alatt – egyebek mellett – megállapítja: „Akik ugyanis Krisztus evangéliumát és az ő Egyházát önhibájukon kívül nem ismerik, de őszinte szívvel keresik Istent, és a kegyelem hatására teljesítik a lelkiismeretük szavában fölsímet akaratát, elnyerhetik az örök üdvösséget.” <http://www.katolikus.hu/zsinat/lg.html>
- 10 Karácsony András: A jogtudomány teológusa Carl Schmitt politikai teológiája. *Attraktor, Gödöllő–Máriabesnyő*, 2016. 5.
- 11 Európában elsőként Hollandiában, 1580-ban vált lehetővé a polgári házasság. Spanyolországban azonban majd háromszáz évvel később, csupán 1870-ben kötötték az első ilyen „megállapodás”. Antonio Silva Sanches és Ángel Acedo Penco: La importancia de la affectio maritalis en la concepción de la institución matrimonial en España. In *Ius est ars. Ünnepi tanulmányok Visegrády Antal professzor 65. születésnapja tiszteletére*. Pécsi

- Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Pécs, 2015. 449–464. Különösen 455. és 457.
- 12 Immanuel Kant: Az emberiség egyetemes történetének eszméje világpolgári szemszögből. In Immanuel Kant: A vallás a pusztá ész határain belül és más írások. Gondolat Kiadó, 1980. Budapest, 58–76. 60.
- 13 Kant: i. m. 67.
- 14 Ugyanott.
- 15 Kant: i. m. 75–76.
- 16 Auguste Comte: A pozitív szellem. Magyar Helikon, Budapest, 1979.
- 17 Auguste Comte: *Système de politique positive, ou Traité de sociologie, instituant la religion de l'humanité. 1-4. Paris: Mathias 1851-1854*; Auguste Comte: Catéchisme positiviste, ou Sommaire exposition de la religion universelle, en onze entretiens systématiques entre une femme et un Prêtre de l'humanité. Paris: L'Auteur 1852.
- 18 Immanuel Kant: Válasz a kérdésre: mi a felvilágosodás? In Immanuel Kant: A vallás a pusztá ész határain belül és más írások. Hivatkozott kiadás 77–85. 84.
- 19 Herbert Spencer: Social statics. London: John Chapman, 1851.
- 20 Herbert Spencer: The Man versus the State. London: Williams and Norgate, 1884.
- 21 Pikler Gyula: Az állam ellen. I-II. *Budapesti Szemle*, 1886. 109. 43–60., 110. 213–237. különösen 226. Lásd még Zsidai Ágnes: Paradoxonok Pikler értékmentes jogszociológiájában. *Tolle Lege*, 2011 I. 1. http://tollelege.elte.hu/sites/default/files/articles/zsidai_agnes_paradoxonok_pikler.pdf
- 22 Johann Gottlieb Fichte: Der geschlossene Handelsstaat. Erstdruck: Tübingen (Cotta) 1800.
- 23 Karl Marx: A Kommunista Párt kiáltványa. Szikra, Budapest, 1952.
- 24 Marx Károly: A zsidókérdéshez. [web:] <http://www.freepress-freespeech.com/holhome/konyvek/marxm.htm>
- 25 Herbert Spencer: Ecclesiastical institutions (Part VI. of Principles of Sociology) Williams and Norgate, London, 1885.
- 26 Marx Károly – Friedrich Engels: A gothai program kritikája, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975, 23.
- 27 V. I. Lenin: Állam és forradalom, Magyar Helikon, Budapest, 1971. 34.
- 28 Robespierre: A vallási és erkölcsi eszményekről, kapcsolatukról a köztársasági elvekkel, és a nemzeti ünnepekről. In M. Robespierre: Elveim kifejtése. /Politikai gondolkodók./ Gondolat, Bp., 1988. 443–471. 461.
- 29 Robespierre: i. m. 455.
- 30 Karl Löwith: Világtörténelem és üdvtörténet. Atlantisz, Budapest, 1996.
- 31 A Politikai teológia harmadik fejezetének nyitómondata.
- 32 Molnár Tamás: Filozófusok istene. Európa Könyvkiadó, 1996. 159.
- 33 Karl Bart: Protestant Thought from Rousseau to Ritschl. New York: Simon and Schuster, 1969. 358.
- 34 Robert M. Grant: Mysticism and Early Christianity. New York: Harper Torchbooks. 1966. 65.
- 35 Molnár: i. m. 122.
- 36 Molnár, uo.
- 37 Molnár, uo.
- 38 Molnár: i. m. 122–123.
- 39 Molnár: i. m. 123.
- 40 Molnár, uo.
- 41 Molnár, uo.
- 42 Maurice Caron – Serge Hutin: Les Alchimistes. Paris: Editions du Seuil. 1970. 110.
- 43 Molnár: i. m. 124.
- 44 Molnár, uo.
- 45 Molnár: i. m. 124. Az idézett szöveget Molnár Frances A. Yates munkájából veszi át. Frances A. Yates: Giordano Bruno and the Hermetic Tradition. New York: Vintage Book, 1969. 33.
- 46 Molnár: i. m. 131.
- 47 Molnár: i. m. 142.
- 48 Molnár: i. m. 136. Molnár lábjegyzetben utal Basilius Valentinus nevének vagy személyének fiktív jellegére, ám hogy e név alatt ez a szentencia fennmaradt, igencsak jelentőségteljes.
- 49 Molnár: i. m. 133.
- 50 Molnár, uo.
- 51 Molnár: i. m. 131.
- 52 Molnár: i. m. 142.
- 53 Molnár, uo.
- 54 Yates: i. m. 116. Vö. Molnár: i. m. 142.
- 55 Dr. Kohut Sándor: A zsidók története a Biblia befejezésétől a jelenkorig. Segédkönyv a közép tanodák, polgári iskolák, családi és tanodai könyvtárak számára. Nagyvárad, Laszky Ármin, 1881. 207. Lásd még http://mtdportal.extra.hu/books/A_zsidok_tortenete.pdf
- 56 Kohut: i. m. 207.
- 57 Molnár: i. m. 149.
- 58 Molnár: i. m. 159.
- 59 A mű eredeti címe „Allgemeine und General Reformation der ganzen weiten Welt ... an alle Gelehrte und Haupten Europas geschrieben”.
- 60 Yates: i. m. Vö. Kutrovác Gábor – Láng Benedek – Zemlén Gábor: A tudomány határai. Typotex, Budapest, 2009. 88.
- 61 Kutrovác Gábor – Láng Benedek – Zemlén Gábor: i. m. 89.
- 62 Ernst Bloch: A Philosophy of the Future. New York: Herder and Herder, 1970. 112. Vö. Molnár: i. m. 218.
- 63 Ernst Bloch: i. m. 139. Bloch **ómegapontja** azonban más, mint Teilhard de Chardiné, mely utóbbi éppúgy Krisztus, amint Krisztus a kezdet, az alpha is. Igaz ez még akkor is, ha Teilhardnál is szó van teremtő egyesülésről, és tetten érhető gondolataiban strukturális hasonlóságok az okkult tanokhoz.

- Vö. Pierre Teilhard de Chardin: Út az ómega felé. Szent István Társulat. Budapest, 1980.
- 64 Ernst Bloch: i. m. 36.
- 65 Molnár: i. m. 207.
- 66 Pallas Nagy Lexikona. 14. kötet, Pallas, Budapest, 1897. 685–686. Rosenkreuzer címszó.
- 67 Kohut: i. m. 181–183. Vö. Mircea Eliade: Vallási hiedelmek és eszmék története III. Osiris Kiadó, Budapest, 2002. 143. Eliade is Leóni Mózes szerzőségéről tudósít.
- 68 Zohár, Hasonlat a rózsáról [web:] <http://mek.oszk.hu/00200/00201/00201.htm#t37>
- 69 Ugyanott.
- 70 Ugyanott.
- 71 Mircea Eliade: Vallási hiedelmek és eszmék története III. Osiris, Budapest, 2002. 200.
- 72 Eliade: i. m. 219. Lásd még Luther Márton: Asztali beszélgetések. Budapest, 1983. 161–162.
- 73 Zohár, Az alanti és a fenti Tóra [web:] <http://mek.oszk.hu/00200/00201/00201.htm#t37>
- 74 Zohár, Az alanti és a fenti Tóra, uo. Szamaél nem más, mint a sátán.
- 75 Zohár, Az énről, a szabadságról és a Tóráról [web:] <http://mek.oszk.hu/00200/00201/00201.htm#t37>
- 76 Molnár: i. m. 139.
- 77 Molnár, uo.
- 78 Molnár: i. m. 140.
- 79 Molnár: i. m. 141.
- 80 Molnár, uo.
- 81 Molnár: i. m. 139.
- 82 Molnár: i. m. 141.
- 83 Molnár, uo.
- 84 Molnár, uo.
- 85 Gurka Dezső: A schellingi természetfilozófia és a korabeli természettudományok korrespondenciái. PhD-értekezés. Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Technika-, Mérnök- és Tudománytörténeti Multidiszciplináris Doktori Iskola, Budapest, 2005. 59. [web:] <https://repositorium.omikk.bme.hu/bitstream/handle/10890/365/ertekezes.pdf?sequence=1>
- 86 Robert J. Stoller: Sex and Gender: On the Development of Masculinity and Femininity. Science House. New York. 1968. 89–90.
- 87 Hogy az 1968-as év a globalitás szempontjából kiemelkedő jelentőségű esztendő, jól mutatja a globális környezeti problémákat figyelmének középpontjába állító Római Klub 1968-as megalakítása. Vö. Rosta István: A tudomány történetéből – Világproblémák, globalizáció. A Római Klub három jubileuma 2008-ban. *Magyar tudomány*, 2008. 169. évf. 12. sz. 1516–1521.
- 88 Molnár: i. m. 140.
- 89 Ernst Bloch: i. m. 112.
- 90 A beavottak sajátos kiválasztottság tudatának vélhetően bizonyos mintát adtak a kabbalisztikus irodalomnak a választott néppel kapcsolatos egyes vonatkozásai is. Az autentikus zsidó hagyományokban, illetve a kabbalisztikus irodalomnak a Moses de Leónig terjedő vonulatában azonban nem jelenik meg az a felfogás, ami a Teremtőt és a teremtetett felcseréli. A fenti Tóra és a fenti világ, valamint a lenti Tóra és a lenti világ viszonya a Zohárban meglehetősen egyértelmű, és ennek a viszonynak a megbomlása a Sátán uralmának az eljövételét vetíti előre, ami a hagyományos kabbalisztikus felfogás szerint nem lehet kívánatos.
- 91 Eliade: i. m. 210.
- 92 Imregh Monika: Giovanni Pico della Mirandola Oratójiának szerkezeti felépítése és a római disputa célja. In „Ritrar parlando il bel” Tanulmányok Király Erzsébet Tiszteletére. L’Harmattan, Budapest, 2011. 129–149. Különösen 145. és 148. Imregh itt kifejezetten utal Pico della Mirandola fennmaradt megjegyzésére, ami a pápai fordítítás tényére vonatkozik.
- 93 Giovanni Pico della Mirandola: Az emberi méltóságról. In Reneszánsz etikai antológia. Gondolat, Budapest, 1984. 212–244. 214.
- 94 Carl Gustav Jung: Gondolatok az értelemről és a tébolyról. Kossuth Kiadó, 2005. 50.

A babonák geneológiája és a kulturális transzfer (Brukenthal Mihály 1789-es ankétja)*

A babonák vagy másképpen a néphiedelmek geneológiájával foglalkozni sziszifuszi vállalkozás. Ugyanakkor az egész egy mondatban is elintézhető: a babonák geneológiája maga a kulturális transzfer. De ez a rövid mondat széles körökben azonnal zsigeri ellenállást válthat ki. Ingoványos a folklór értelmiségi recepciójának szellemi és szellemtelen tája. A folklór termékeinek ápolása több munkát követel, mint első látásra gondolnánk. Bartók Béla élete végéig csiszolta román kolinda-gyűjtését, amelyet németül és angolul is kiadtak. Egy-egy elírás még így is maradt bennük. Jellemző, hogy az 1930-as évek végének nagyszabású összefoglaló művének, a „Románia Enciklopédiájá”-nak népi kultúrával foglalkozó kötete, az ötödik nem készült el. Történeti, gazdasági, politikai, társadalmi jelenségeket könnyebb leírni, e téren könnyebb koherens elméleteket felállítani, mint a néphiedelmek világában eligazodni. És talán bénít az is, hogy az olvasóközönség nagy része mítoszokat vár, koherens mitológiák bemutatását. De nemcsak a mítoszok gyárosai és megszállottjai állnak lesben, hanem a tudósok is. A kritikai szellem is bénít. Henri H. Stahl, a román falu történeti szociológiájának monográfusa, akinek „falutörténete” angolul, franciául és olaszul is megjelent, keserűen vallotta meg, hogy a népi kultúráról nem tudott alaposabb munkát készíteni, viszont Lucian Blaga és Mircea Eliade mitologizálását megsemmisítő kritikával illette.¹ Amikor 1985-ben nála jártam, és felvettem idevágó tanulmányának magyarra való fordításának lehetőségét, nevetve háritotta el: „a szennyes maradjon a családban”, és „a családban” még ma is többé-kevésbé bölcsen elhallgatják kritikai esszéit. És nemcsak azért, mert Stahl bálványokat döntött, hanem azért is, mert kényelmetlen a szkepszise. Mert miközben újra és újra megírják a román népi mitológiát, Stahl azt is megírja, hogy erről mit tudunk. Többször is idézte az ortodoxizáló irodalmi irányzat vezérének, Nichifor Crainicnak ama sejtelmes megjegyzését, hogy a román kereszténységben „a pogány hiedelmek másvilági lényei kóborolnak”. Azt viszont egyértelműen leszögezte, hogy nem tudjuk, milyen archaikus alaprétegből kerülnek elő. „Nem tudjuk, milyen mértékben leljük fel valamiféle prehistorikus civilizáció nyomait, a dákét, a rómaiét, a keleti hiedelmekét, nem tudjuk, hogy ki és milyen formában hirdette a kereszténységet, mit őrzünk a szlávoktól, akikkel hajdan együtt éltünk, és azt sem tudjuk, hogy mit kaptunk az ázsiai lovas népektől, akiknek sokáig uralma alatt voltunk.”² Stahl nem tagadta a folklór feltárását célzó erőfeszítések jelentőségét, de fájlalta a módszeres forrásközlés és a terepmunka elmaradását.³ De kár keseregni, minden tudománytörténet egyben kudarc-történet is, az ismeretlen mindig vonzóbb, mint az, amit megismerünk vagy megismerni vélünk. És minden kudarc egyben eredményt is hoz. Példa erre Brukenthal Mihály babona-ankétja.

1789 tavaszán Brukenthal Mihály, a fogarasi kerület biztosa mintegy húsz lelkészhez⁴ intézett körlevelet, amelyben azokra a kérdéseire kért választ, hogy milyen babonás szokások, rítusok élnek a nép körében. Három száz evangélikus, három magyar református, egy magyar unitárius és egy görög katolikus román lelkész be is számolt tapasztalatairól.

A szakirodalom eddig is tudott valamit a vállalkozásról, ám – tévesen – azt hitték, hogy az ankétot II. József rendelte el, és az anyagot Bécsben őrzik.⁵ Pedig az egyik választ már az 1850-es években közölték Brassóban,⁶ s az egyik pap, Michael Binder jelentését már ek-

kortájt használta egy etnográfus,⁷ aztán a német nyelvű felkérő körlevélből is közlésre került egy példány.⁸ Az anyag egésze a szabadkőműves Joseph Karl Eder abbéhoz került, valószínűleg azért, mert Brukenthal Mihály, mint szabadkőműves a szabadkőművesben jobban bízott. És aztán Eder a szabadkőműves Széchenyi Ferencnek adta el sok más kéziratával.

Az ankét anyaga szórakoztató olvasmány, hiszen ebben olykor magunkra is, saját világnkra ismerhetünk, de egyben sok kérdést vet fel. Kérdéseink, amelyekre a feltárt anyag valamiféle választ adhat, a következők: hogyan született az ankét ötlete, milyen mértékben és mélységben tudtak a kérdőívre válaszoló papok a népi hiedelemvilágba behatolni, és miként ítélték meg a nép hiedelemvilágát? Mit tudhatunk meg ezek alapján arról, miként alakult a felvilágosodás és a babonáság viszonya az erdélyi terepen?

Az egész vállalkozás a felvilágosodás terméke. A felvilágosodás fő ellenségének tekintette a babonát, a felvilágosodás hívei babonának tartották a tételes vallásokat is. A szabadkőműves páholyokban, mint a felvilágosodás templomaiban állandó téma volt a babona. A nagyszabású páholyban babonaellenes himnusz is énekelték. Ez a légkör mindenképpen hathatott Brukenthal Mihályra. Az is, hogy Németországban egész sor babonairtó könyv jelent meg, amelyek egyben valóságos babona-antológiák is voltak. Ugyanekkor Galíciában a kerületi biztosoknak hivatali kötelességből is gyűjtetniük kellett a babonákat, még hozzá terjedelmes úrlapok rovatait kellett kitölteni. Erdélyben és Magyarországon ezzel nem terheltek a biztos hivatalt, talán azért, mert úgy vélték Bécsben, hogy az új intézménynek még nem lehet elég gyakorlata, vagy talán azért is, mert a hatalom óvakodott a néphiedelmek bolygatásától, ugyanis okkal tarthatnak paraszti nyugtalanságtól, és erre éppen az 1784-es Horea-felkelés szolgált riasztó példaként. Még Bajorországban is. Itt ugyanis kitört az úgynevezett boszorkányháború, amely egyszerűen arról szólt, hogy vannak-e ördöggel szövetező boszorkányok vagy sem. Az egyik boszorkányokban hívő pap idézte is azt a nótát, amely szerint a felvilágosodás pestist hoz és háborút, továbbá Horea porontyát (*Horia 3 Brut*) nemzi.⁹ Kétségtelen, az, hogy amiként II. József a felvilágosodás jegyében eljár, hozzájárult a felkelés kirobbantásához, hiszen parasztvédő politikájával olyan reményeket keltett, hogy az ő képzelet akarásával lehetett legitimálni és mozgósítani a parasztságot a megyei nemesség ellen. Brukenthal Mihály, mint guberniumi biztos és Hunyad-megye adminisztrátora tudta ezt, maga is részt vett a felkelés letörésében. A gyors katonai akció híve volt, de helytelenítette a tömeges nemesi felkelést, a parasztok kíméletére intette a nemeseket, miközben azt is javasolta, hogy kerékre rögzítve tegyenek közszemlére paraszti tetemeket, és tudva, hogy a mócok mennyire kényesek a copfjukra, azt tanácsolta a megyei hatóságoknak, hogy vágassák le a bűnösök copfját.¹⁰ Helytelenítette azt is, hogy a katonai vezetők minden felső meghatalmazás nélkül tárgyalásokba bocsátkozzanak a felkelőkkel, mert ezzel csak azok elszántságát erősítik. Ő maga pedig azon fáradozott, hogy olyanokat találjon, akik jutalom fejében elfogják és kiadják a felkelés vezetőit. Egyébként elsősorban Gedeon Nichitici görögkeleti ortodox püspökkel együtt próbálta lecsendesíteni a kedélyeket. Ha kellett, románul szólt a néphez. És nem is eredmény nélkül. A császár királyi biztosként Jankovich Antalt küldte ki a felkelés felszámolásának, egyben a szervezkedő nemesség féken tartásának irányítására. A korábbi taktika is bevált, a felkelés vezetőit pénzjutalom ellenében kiadták a katonaságnak. Brukenthal Mihály maga jutalmazta meg azokat, akik kiszolgáltatták a parasztzvezéreket. Ezeket aztán Jankovich parancsára vasra verve nyilvánosan körbehordozták, hogy a nép lássa, és ne szülessen újabb legenda Horea és a császár jó viszonyáról. Brukenthal ellenezte a mutatványt, értelmetlennek tartotta. Jankovich viszont kizárta őt Horea és társai kihallgatásának eljárásából, és ezt a császár is helyeselte. A császár utasításainak megfelelően a felkelés vezetőit nyilvánosan kerékbe törték, de úgy, hogy a látványra parasztok ezreit is kirendelték. Ezután Jankovich távozott, Brukenthal lépett a

helyébe.¹¹ Nem kétséges, hogy a megyei tisztek ismerték a népi gondolkodás egyes elemeit, az viszont egyedülálló, ahogy Brukenenthal ezekről is jelentett. 1785-ben jelezte, hogy a kivégzett ember tetemét azért lopják el, mert él a babona, főleg a kocsisok körében, hogy ha valamelyik testrészét, főleg a kezét a kerítésre teszik, a lovak maguktól megtisztulnak.¹² És ezért szerezték meg – ugyancsak Brukenenthal Mihály szerint – az 1784-es felkelés egyik vezére, Crișan földi maradványait, méghozzá arról a kerékről,¹³ amelyre az egyébként már a börtönben öngyilkos felkelő tetemét elrettentő példaként közszemlére tették, míg a másik két vezetőt, Horeát és Cloșcát a Gyulafehérvárra berendelt parasztok előtt kerékbe törték, majd felnégyelték őket, és testrészeit körbehordozták a felkelés színhelyein.

Elképzelhető, hogy Brukenenthal nemcsak a maga közigazgatási gyakorlatában akarta a babonákról való ismereteit kamatoztatni, hanem maga is babonairtó könyvet akart készíttetni. Körlevelében azt kérte ugyanis a címzettekől, hogy a vámpirokról, kíséretetekről, a visszajáró lelkekről és azok tevékenységéről mindent írjanak meg neki: „minden tartózkodás nélkül szabadosan, és mezítelen felfedezett szívvel közölje, annyival is inkább, hogy sokkal esméretesebbek előttem az emberi gyarlóságok, mintsem hogy mind azok közönségesen még a legnevetésesebb költemények által is, valamint az magok méltó érdemeikből és tekintetükből én előttem el vesztethetnének, és ha ezen egybe szedett tapasztalásoknak megtudása által is nem az ő károkra igyekezem, sőt inkább az egész Közönségnek javára igyekezem munkálódni”. Érdekes módon a közjő illetén való említése kimaradt a német nyelvű, ugyancsak általa papírra vetett felszólításból. Valószínűleg kifejejtette. Amikor 1789-ben belépett a nagyszabeni páholyba, felvételi kérelmében hangsúlyozta, hogy „egy olyan társaság, amelynek fő tevékenysége az emberek javának előmozdítása, minden helyesen gondolkodó embert arra ösztönöz, hogy ennek a társaságnak a tagja legyen”.¹⁴ És ebben a szellemben készített javaslatot a liturgia korszerűsítésére, valamint arra, hogy az iskolák miként javíthatnák az erkölcsöket. Az imák rövidítésének szükségességét hangsúlyozta és azt, hogy töröljék belőlük „a misztikus és keleti kifejezéseket”, továbbá a bűnbánó imák, a megbotránkozató szokások kiiktatását javasolta. Szóvá tette, hogy az egyházi énekek ízléstelenek, és ellentmondanak a józan észnek.¹⁵ A nevelés célját abban látta, hogy a gyermekek, ha felnőnek, becsületes keresztények és szorgos világgpolgárok legyenek.¹⁶

A közjő említésére minden oka megvolt. 1782-ben tüzes lapáttal halálra kínoztak egy zoványi öregasszonyt, mert valakinek születése óta meglévő betegségét nem tudta meggyógyítani, sőt a betegség súlyosbodása miatt rontással vádolták.¹⁷ Jellemző, hogy Bánffy Farkas, a császár egyik erdélyi bizalmasa, a majdani gubernátor György testvére éppen ennek a gaztettnek a láttán, nagyfalusi birtokán már felkelést vizionált: „Ez a vidék, kivált a magyarság, nagyon törekedik a földes uraság ellen, csak egy Dosa György találtatnék, azt tartom, semmi conscientiát nem csinálnának a nemességnek kipusztításából, egyébként is felettébb elharapózott közöttök a gonoszság” – mint a zoványi példa mutatta.¹⁸ 1790-ben már megjelent az a németből magyarra fordított és hazai viszonyokra is alkalmazott, „csak a parasztoknak íródott” könyv, amelyben a boszorkány-hiedelmeket már nevetés tárgyaként mutatták be, és egyértelműen leszögezték, hogy immár a boszorkánysággal rágalmozót, és nem a „boszorkányt” büntetik.¹⁹ Vajon azért nem lett semmi Brukenenthal vállalkozásából, mert okafogyottá vált? Aligha. Brukenenthal Mihályt 1790-ben szász comessé választották, és ilyen minőségben már nem írhatott babonairtó könyvet. És talán nemcsak hivatali méltósága miatt, hanem főleg azért nem, mert a francia forradalom radikalizálódásával párhuzamosan elhatalmasodott a rendek és a bürokratikus abszolutizmus reakciója. A léghőz megváltozott. Bécsből a népoktatás lendületét is visszafogták, bár nem annyira, mint azt a babonaellenes harc egyik főmatadora, Voltaire célszerűnek

tartotta, amikor úgy nyilatkozott, hogy jobb, ha a parasztokat nem tanítják meg olvasni, mert földet kell művelniük.²⁰ Bécsben nem akartak ideológiai vitákat, amilyeneket babonairtó könyvek kiválthattak volna, csak gazdasági jobbítást szorgalmazó népkönyveket engedtek megjelenni. Nem engedélyeztek román néplapot. 1791-ben Aranka György az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság tervezetében viszont még módszeres babonagyűjtést helyezett kilátásba: „A berlini szép holnapos írásocskában láttam egy próbácskáját annak, hogy azon társaságnak egyik tagja megpróbálta a nép között való babonáságokat felszámolni. Azt tartom, nem rossz szolgálatot tenne hazájának ez a társaság Erdélyben is, ha a parasztok és köznép között lévő babonáságokat bár csak egybeszedné is; annál inkább, ha azokat nevetségessé tudná tenni részenként és apró darabocskákban. Ha ezek a darabocskák magokat kedveltetni tudnák, az olvasó közönséges kezébe jutván, és ezt vagy ennek némely részét megjobbítván, annak a jobbulásnak haszna ezekről majd azokra is kiterjedne, akik életek, az állapotjuk vagy sorsok által attól a szerencsétől megfosztattanak, hogy az élet terheit és viszontagságait a könyvek olvasása gyönyörűségével változtathassák. Mert a közönség mind az erkölcsbe, mind az igyekezetbe a hangot mindenkor a felsőbbektől veszi.”²¹ A szép tervből nem lett semmi. 1793-ban a cinkotai tudós szlovák lelkész, Juraj Ribay kidolgozta a magyarországi szlovák-cseh tudományos társaság tervezetét, amelyben „a nemzet erkölcsi jelleme” mellett tanulmányozni kellett volna „az erkölcsöket és szokásokat, sőt a babonákat és előítéleteket, amelyek különösképpen a születéssel, az esküvőkkel, a halállal és a temetésekkel kapcsolatosak”.²² Ez a szándék sem hozott több eredményt, mint az Arankáé. Gheorghe Şincai viszont, aki II. József alatt tanfelügyelőként tevékenykedett és körútjai alkalmával alaposabban megismerkedhetett a néphiedelmekkel, miután elkerült Erdélyből, 1804–1808 táján lefordított egy német babonairtó könyvet, és ezt itt-ott saját tapasztalataival is kiegészítette.²³ Könyvét már nem tudta kiadni. Van, aki úgy véli, hogy miután Şincai fordításból dolgozott, az értelmiségiek saját értékrendszerükbe zárkóztak, és nem is próbálták közelebbről megismerni a paraszti mentalitást.²⁴ Emellett szól az is, hogy úgy tűnik, Eder sem nagyon forgatta a Brukenthal-féle ankét anyagát, mert amikor nagy művében a babonák ellen szólt, Rousseau-t és Diderot-t idézte, de csak nevük a kezdetűjét tüntette fel a cenzúra miatt.²⁵ Márpedig sok érdekes mozzanatot találhatott volna, de lehet, hogy mint katolikus pap, a gyóntatások során, annyi mindent hallott, hogy talán semmi újat nem tudott volna meg Brukenthal-féle ankét anyagából. Sőt, lehet, hogy ezt nem is olvasta. Amikor saját kéziratának katalógusát összeállította, a Brukenthal-féle babona-ankétot, amelyet ő is tévesen II. József parancsának tudott be – Lueder munkájára hivatkozva²⁶ –, a statisztikai művek közé sorolta. A luederi műnek azon az oldalán, amelyre Eder utalt, a középkori barbárság, önkény és sötétség ecsetelését találjuk, a következő oldalon pedig a felvilágosodás sötétségoszlató hatásának dicsérete áll.²⁷

Az anyagból kiderül, hogy lelkészeink a középkori barbársággal, önkénnyel és sötétséggel találták magukat szembe, de ezt éppen a nép testesítette meg. Şincai megtehetette, hogy megtagadja apja végakarátát, és ne bűnbocsátó cédulával temessék el, mondván, „Isten kegyelmét nem lehet pénzen megváltani”.²⁸ Ez a teológiai vita a családban maradt. De egy papnak a hívekkel csínján kellett bánni. Ha babonás szokásaikra támadt, egy életre megromlott a viszonyuk. Valóban, a felvilágosodás eszmevilágában is élő lelkészek nem igyekeztek feltárni a babonák motivációját. Maguk a híveik is elzárkóztak, ha látták, hogy olyanok akarják megismerni hiedelmeiket, akik nem osztják azokat. És ezeket egyik vallásos felekezet sem osztotta, és minél fogékonyabb volt egy lelkész a felvilágosodás értékei iránt, annál inkább lenézte azt, amit babonának tartott. De ez a modern folkloristákra is érvényes. Stahl fel is panaszkolta, hogy senki sem vette a fáradságot a ráolvasá-

sokban kifejezésre jutó népi mágia értő tanulmányozására. Márpedig: „Nagyon meglepő, ám biztos, hogy a mi öreganyóink praktikáiban az ember egész sor technikát talál, még »pszichoanalitikusat« is, nemcsak gyakorlati gyógyászatit, amelyeket még nem tanulmányoztak; a folkloristák, mint a tudományos kutatók is a varázslási eljárásokban csak az értéktelen »babonákat« láttak, anélkül hogy felismerték volna a ráolvasók hiedelmeiben és praktikáiban a pozitív ismeretek magvát.”²⁹ Valójában mágiák állottak egymással szemben. A vallások a nép ellenmágiájával, emellett a felvilágosodás mágiája minden más mágiával, és ez így van a mai napig, például a gyógyszerelés és a sebészkezelés mágiája az öngyógyításával szemben. A mágiák zajos vagy csendes háborúját konkrét emberek vívják, és az ő konkrét tapasztalataik elemzésével alakítjuk ki a tudományos sémákat és általánosságokat. Az egyéni jelenség viszont mindig érdekesebb, mint az általánosítás, ami személyes mindig érdekesebb annál, ami személytelen.

Ankétünk nyolc jelentése közül a két református lelkészé a legszemélyesebb, és ők is küldték be jelentéseiket a leghamarabb. Mintha valamiféle gyónási kényszer hajtotta volna őket. És nyilván ez is történt. Nem véletlenül, hiszen a reformátusok nem gyónnak, viszont emlékirataik gyónásnak is beillenek. „A kálvini reformáció – írja Makkai László –, s még inkább annak puritán továbbfejlesztése az egyedül valóságosan cselekvő Istenről szóló tanítással a sátánt szubjektívizálta, kimondatlanul is az emberi gyöngeséggel, pontosabban a gyöngeséget (teológiai nyelven az eredendő bűnt, azaz a jóra való képtelenséget) szülő tudatlansággal azonosította, s ezzel a sátán helyett az istennek immár nem antagonistikus ellentétpárjává. A sátán elleni harc így lényegében a tudatlanság elleni harc; a puritán gyakorlatban az alaptalan félelmek felszínre hozása, leleplezése és legyőzése, a pszichoanalízis ősfarmája.”³⁰ 1789-ben már túl vagyunk a puritanizmus virágkorán, a protestáns hagyományból Nyugaton már nő ki a romantika, de nálunk még aktuális a tudatlanság elleni harc. Könnyen elképzelhető, hogy milyen megrázkódtatás lehetett annak, aki Hollandiában fejezte be tanulmányait a hazai falusi valósággal való szembesülés. Konkrétan: Köpeczi Bodos Sámuelnak Franekéra után a kőhalomszéki Kóbor – és Dombos, ahol részeges apósa lelkészkedett. Kóbor népe nem szerette, mert nem osztotta a boszorkány- és ördöghiedelmeket. Elődjét már inkább, mert – mint Brukenhálnak írta – „több hitelt adott a bábák beszédjeinek, mint az értelemmel ékes bölcsek erősítésének, a régi szennyes hagyománynak, mint a jelenvaló világos tapasztalásnak”. Ezért még pénzért sem tudott elegendő információhoz jutni. Legjobb forrása talán éppen apósa lett. Szórakozott is rajta és az ördögön is, és amit jelentett, jelzi, hogy – miként Trevor-Roper írta – „Nagy Károly és Kálmán [magyar király] törvényei feledésbe merültek”.³¹ Így aztán Kóboron és Domboson „a fekete ló, kecske, macska, kutya, ha éjjel valaki előtt megforduland, az is mind kísértet, valamelyik aféle képben jelent meg az ördög, ki magát minden formára elváltoztathatja. Minden efélék megfordultak a közelebb említett alkalmatossággal, az ipam udvarán, ki nem szégyenlette fia felől azt erősíteni, hogy az ördögök gyötrik, mert nagy hánykódásban vagyon. De valljon nem szégyenli-é az ördög, hogy olyan ostoba léleknek tartatik, mint aki eféle rettegetésekkel akarna magához édesíteni valakit, és megcsalni? Nem ezt követte Éva anyánk körül; nem így bánt Jézussal a pusztában. Szépen sípol a madarász, hogy madarat foghasson: mely szerint okosabb költeményt koholt az, aki azt hagyta emlékezetben, hogy az ördög sípóssá adván, sziréni nótával csalta volna ki a hámelensi templomból a gyermekeket, és mind addig csalogatta, míg Erdélybe érkeztek.”³² Csakhogy az apóst nem lehetett büntetlenül kinevetni: „Legközelebből talán rajtom történt az, hogy midőn mosolyognám az ipomnak, különben tudós és nagy verselő embernek, a boszorkányokról, lüdercekről, hopp hírvél való járásról, a megkantározósról, sat, buzgón folytatott beszédeit, mert nem tartottam méltóknak, rájok vagy ellenek szólani, atheus nevet vettem, és úgy meg jegyez-

tettem magamot, hogy nem átalotta légyen a községet felőlem való azon balítéletre bírni, mint aki nem igaz tudományt, új vallást, tanítanék, melyet, aki hiszen mind bolond, mert aki a boszorkányokat nem hiszi, nincsen annak igaz hite, sem vallása.” És ez majdnem Köpeczi állásába került. Meghasonlott a falu hangadóival, majdnem elüldözték, amíg a gubernium nem helyezte kilátásba, hogy katonaságot küld, „ha meg nem szűnnek a lármával”.

Baló Bálint, fogarasi lelkész, atyafiságos barátságot tartott Köpeczivel, de tőle eltérően megőrizte jó kedélyét, Franekerában és Fogarason is jól szórakozott, a babonás eseteken, bár azért el-elcsodálkozott azon, mi minden lehetséges a megvilágosodás korában. Kicsit túlzásba is vitte, mert még Medárd napját is babonának tartotta. Ugyanakkor ő maga is hitt az ördögben, de nem úgy, mint egyszerű hívei: „Kicsoda nem látná már azt? hogy az ilyen holtak lelkeinek megjelenései, (:amint ezt ha most a volna dolgunk, könnyen meg lehetne mutatnunk:) csupán csak, az ördögnek csalárdságai, s megjátszódtatásai; aki is, emberi formát, ábrázatot, magaviselést, és szókat, szokott magára felöltözni; mikor másokat, meg akar játszódtatni; és el akar csábítani, amiképpen ezen dolgot, az ily megjelent lelkeknek cselekedeteik is, nyilvánosságossá tészik; mert ezek, vagy el akarják az embereket csalárdul hitetni, vagy pedig, más módon is az élőknek terhekre, és alkalmatlanságokra vagynak: és ez, az ördögnek mindenkori szándéka, és igyekezete, aki minden úton s módon arra törekedik, hogy az embereket, akárhogy, és akár mint lehessen is elcsalja, és maga hálójába kerítse.” Az viszont már a modern és posztmodern lehallgatási technikák és a lehallgatástól való félelmek előképe, hogy az ördög elhitheti a boszorkányokkal, azok meg másokkal a távolsági lehallgatás képességét: „Az ilyen (:illúziói:) család megjátszódtatásai közé tartozik még az-is a boszorkányosoknak, midőn ők, azt hitetik el magokkal, hogy ők a Szent Gellért hegyire repülnek; messze országokra járnak, az embereknek gondolataikat tudják, beszédeiket nagy távolságra is, meghallják, sat, ahonnan a boszorkányoktól féltő emberek, nem is igen merészelnek, a boszorkányok ellen, valamit vagy gondolni; vagy beszélni, vagy annál-is inkább cselekedni, nehogy azokat magokra haragítsák, és azok osztán őket az ő varázslásokkal s boszorkányságokkal, vagy személyekben, vagy gyermekeikben, vagy marhájukban, vagy pedig, valami egyéb javaikban, megrontsák, és megkárosítsák.”

A babona-ankétban részt vevő szász evangélikus papokról keveset vagy semmit sem tudunk. Az akkor sárkányi Johann Samuel Barbenius és a segesvári Johann Gottfried Schenker még benne van a szász írói lexikonban, de a kací Jacob Bayer és a szászkeresztúri Michael Binder nem. Érdekes, hogy a szász papok jelentéseiben viszonylag kevés a közvetlen tapasztalat, márpedig még a százszok erdélyi megtelepedése is népszerű babonaként terjedt. A hamelni patkányfogó története ugyanis igen előkelő helyet foglalt el a 17–18. századi horror-mesevilágban. Ő, a híres patkányfogó volt az, aki Hameln városát úgy szabadította meg a patkányoktól, hogy bűvös sípjával a folyóba csalta őket, amelybe belefutottak, csakhogy a város megtagadta az előre kialakított bért, mire a patkányfogó sípjával a városi gyermekeket bűvölte el, és csalta a föld alá. A gyerekek sokak szerint Erdélyben bukkantak fel, és az ő leszármazottaik az erdélyi százszok. A patkányfogó emlékét nemcsak a 16. századi festmény őrzi, szobra ma is Hameln egyik nevezetessége. A történet valósága és valótlanága vita tárgya volt, úgy vitatkoztak róla, mint arról, hogy a tyúk vagy a tojás volt-e előbb – írta a hamelni iskola tudós tanára a 17. század derekán több kiadást is megért művében. Munkáját olyan epigrammával zárta, amelyben mindenkinek megadta a magáét, mert ha a történet mese, akkor sok tudós férfi felült, ha viszont igaz, az isteni haragra példa, amit a polgároknak soha sem szabad elfelejteni.³³ Nem is felejtették. Oufle úr, francia regényhős, aki a 18. század elején – mint Don Quijote – saját olvasmányainak rabja lett, a furulyát mágikus eszköznek tekintette,

és a hamelni történet hallatára olyan borzalom fogta el, mintha maga is hallotta volna a gyermekeket elbűvölő hangokat, és mintha őt magát is több ezer mérföldre akarták volna vinni.³⁴ Hiába írták meg már a 18. század derekán, hogy Hamelntől félórányira a Siebenberge nevű hegy található, és innen gondolatban már valóban csak egy lépés Erdély, azaz: Siebenbürgen,³⁵ amikor egy művelt német társaságban a kísértetekről vitatkoztak, és a vélemények megoszlottak, akkor felugrott valaki, állítólag egy főpap,³⁶ aki egyértelműen a kísértetek mellett tette le a voksát, és véleménye nyomtatékosítására felolvasta Calmet híres művéből a hamelni esetről szóló részt.³⁷ A négy százsz lelkész viszont erről a hamelni történetről hallgatott, mintha szégyellték volna. Ugyanakkor a német képzeletvilágban élt a legtöbb hiedelem, ezek a később összegyűjtött százsz mesékben is hemzsegnek. A 19. század második felében már a százsz folklorisztikai érdeklődés oly kiterjedt és eredményes volt, hogy míg Frazer a románokat csak kétszer említette munkájában, azt is százsz forrásból,³⁸ a százsz hiedelmek és szokások szép számmal szerepelnek a nagy frazeri műben, az *Aranyágban*.

A négy százsz pap viszont a babonák jelentős részét a korabeli irodalomból idézte meg. Schenker a babonák forrását és terjedésük okát azokban a könyvekben látta, amelyeket a házalók terjesztenek. És bár a százszok körében volt a legmagasabb az írni és olvasni tudók aránya, úgy tűnik, alapvetően németországi tapasztalatait idézte fel, amikor Faust csodáiról és a *Clavicula Salomonis*ról szöveg, a tündérmesék mérgező hatásáról és arról, hogy olvasmányaitól eltelve még pelyhedző állú „ifjú uracsaink” is „romantikus Rocinantéikat” nyergelik, hogy aztán Don Quijoteként a malmokkal lándzsát törjenek. A Walpurgis-éjszakáról is Németországban olvasható. Az *Alraun*ról való ismereteit is abból a 17. századdal kezdődő irodalomból merítette, amelyből később a Grimm testvérek.³⁹ Ez újabb keletű hiedelem, ⁴⁰ nadragulyából, mandragórából faragott kis manó, amelyet úgy árultak, mint az akasztott ember spermájából származó mágikus erővel rendelkező lényt. A százsz népi képzeletvilágba talán nem is került be, mert későbbi alapos százsz gyűjtő koboldokról és mindenféle törpékről, manókról már tud a gyűjtő, de az *Alraun*ról viszont nem.⁴¹ De lehet, hogy tudott, csak nem akarta közzé tenni, amit megtudott. Ennek oka a szemérem, a szégyen. Ez a szégyen korjelenség. Kazinczy Ferenc például büszkén ecsetelte Aranka Györgynek, hogy a szabadkőműves „félíg pap, félíg katona,”⁴² aki úgy szabadítja meg az emberiséget a babonától, mint Perseus Andromédát.⁴³ Aztán amikor Hunyad megyében utazott, a fallikus szimbólumok megfajtását már nem akarta felfedni, még magának sem: „Házaik kapuja mellett egy hosszú rúdra csóvát szúrnak, valamely babonából, melyet szégyenlenék tudni.”⁴⁴ Amíg a Brukenthal-féle ankét százsz papjai általában írtak a babonák miatti szégyenről, a két magyar pap már konkrétan megírta, hogy mit is szégyell leírni. Például: „Itt Fagarasban, ez előtt egy néhány esztendőkkkel, meghallja egy Nemes Leány, hogy akkor életben lévő testvérbátyja egy olyan nemes leányt akarna feleségül venni, aki nékie nem tetszenék; és hogy azt meggátolhassa (szégyelve irom ki ezt a példát, de ebből-is láthatni, mire mégyen az emberi babonás erőtelenség:) megmeztelenítvén azokat a tagjait, melyeket a természet szemérem alá rekesztett, azokat egy néhányszor meztelenen a tűzhelyhez verte, és azt mondotta, holmi babonás szókkal, hogy míg ő él, azt a nemes leányt az ő testvérbátyja, abban a házba, annak tűzhelyéhez bé ne hozza.”

Szégyen ide, szégyen oda, azért az ilyesmire gondolni talán nem is volt olyan rossz, legalábbis ma egyáltalán nem az. Annál rosszabb volt a pap helyzete, anyagilag jól állt, mindene megvolt, de a hívekkel csínján kellett bánni. Barbenius – egész élete és tizenégy évi papi szolgálata tapasztalataira hivatkozva – arra figyelmeztetett, hogy az ankét során a legnagyobb titokban kell eljárni, mert a nép nem hajlandó a papjának nyilatkozni. A titkolózás oka egyrészt általános: valamely mágikus eljárás erejét veszti, ha kívülálló

megtudja. Schenker azt is szóvá tette, hogy azt, aki tagadja a varázslást és a boszorkányokat, a nép boszorkánynak és varázslónak tartja. Vagy egyszerűen istentelen ellenségnek. Az 1790-es években – olvashatjuk egy 1802-ben Budán megjelent román könyvben – a bánági Belincről a főesperes kitoloncoltatta a kuruzslónőt, és kuruzslással szerzett javait elosztotta a szegények között, mire „az emberek” azt „kiabálták, hogy a főesperesünknek nincs törvénye és rosszabb, mint a török, mert nem tűri a kuruzslókat a faluban”.⁴⁵ De ha a pap maga is osztotta a hiedelmeket, veszélyes lehetett ő is, mert ha ördögöt űzött, már bekerült a mágikus küzdelmek világába – hiszen aki ördögöt képes űzni, az meg is idézheti. Ugyanakkor a babonás szokások szorosan összefonódtak a vallásos gyakorlattal, valóságos magánvallást alkottak, és ezt titkolták a pap előtt, akinek azért féltek a rosszállásától vagy az átkától. Például, nem árulhatták el – legfeljebb pénzért –, hogy *A Mi Atyánkat* rontó szándékkal el lehetett mondani visszafelé, egyes elemeit rontásra használni, de a rontás elhárítására is, és példájára javító imákat alkotni. Ezért Bayer babona-meghatározása találó: „A babona olyasfajta előítélet, vagy azáltal meghatározott előítélet, hogy olyan dolgokban nyilatkozik meg, amelyek a hittel és a vallással szorosabb kapcsolatban állnak, és bizonyos módon a vallással ellenkezik.” És mivel németül az *aber* „kicsinyítő szó, ezért *Aber-Glaube* egyszerű, érvénytelen hit, mint az *Aber-Witz*, nyomorúságosan fordított elméncség”: abszurditás. Jankovich Miklós, a neves műgyűjtő és történész oda jutott, hogy „felhítelnek (Superstitionának) nevezem a hitvallásban feleslegvaló hitet, a törvény és szükség felett lévő buzgóságot, az oly balvélekedéseket, mellyel valaki többet hisz, mintsem vallásának törvényeképpen hinni és tulajdonítani kellene”.⁴⁶ Sincsei egyébként nagy román történeti összefoglalójában azt is megírta, hogy apja 1701-ben vásárolt egy bűnbocsátó cédulát, és meghagyta, hogy halála után tegyék a mellére, úgy temessék el. A fiú azonban elutasította, mondván, „Isten kegyelmét nem lehet pénzen megváltani”.⁴⁷ Ezen legfeljebb megbotránkozhattak hívők, az egyszerű falusi pap viszont könnyen bűnbakká válhatott, még akkor is, ha nem csinált semmit: „A papoknak – jelentette Köpeczi – is az a szerencsétlenségek, hogy ha jégeső lesz, és kivált ha egyszerűen többször, valamelynek idejében, ki az előtt nem sokkal vitetett abba a helységbe, tehát mindenek azt kiáltozzák, hogy a papért verte el a jég a határt; veszett volna el, hogy soha ne láttuk volna!” És bár a nép a jó király mítoszában élt, még őt is okolhatták, mert – olvashatjuk ugyancsak Köpeczinél – „amely környékben a király megfordul, holott vagy soha, vagy régebbi király nem járt, azt a jégeső megrontja, mind a király nyomát tartván”.

A pap, ha szembeszállt a babonás hagyományokkal, eredményt hozó személyes példájával tudott hatni. Baló Benjámint az apósától hallotta, hogy az egyik fogarasi faluban a villámcsapás miatt kigyulladt házat „nem merték vízzel oltani, hanem tejes edényeket, és kenyeret hánytak fel, az égő épületre, s az oláh pap is ott babonázott; míg osztán, maga vízzel, oltani kezdte az ipom, s az oláhokat is néki riasztván, úgy csendesítették a tüzet”. Köpeczi is elmesélte, hogy a mohai román pap két hétre a templomban helyezett el egy olyan lányt, akit éjszaka rendszeresen felkeresett a kísértet, sokan még látták is „oda repülni”, de amikor ő, a református pap kérte a szemtanúkat, szóljanak, ha megint látják, többé már senki sem látta. Ami arra vall, hogy ha valaki nem is lép be a kommunikációs hiedelemkörbe, nem hisz a hiedelemlényekben, megrendítheti a bennük hívők hitét is. Schenkernek például sikerült lebeszélnie egy fiatal román nőt, hogy boszorkánypórt indítson egy – állítólag – férjébe szerelmes magyar nő ellen, aki az ő lánnyomat felvette és megfűstölte. Barbenius viszont keserűen tette szóvá, hogy a papnak már semmi hatalma sincs a hívei fölött: csak tanácsadónak tekintik őt, és csak akkor fogadják meg a tanácsot, ha elképzeléseiknek megfelel. A tanítónak pedig egyenesen tartania kell a szülő bosszújától, ha szóvá teszi, hogy a gyermek nem jön iskolába, a szülő ugyanis saját gazdasági

érdekeit állítja előtérbe, nem is küldi, ha szüksége van otthon rá, így aztán a gyermek úgy nő fel, hogy nem tud Istenről, a vallásról, az uralkodóval és a felebaráttal szembeni kötelességeiről. Ezért fogad el oly könnyen igazságként mindent, még ami mégoly tisztátalan és gyermekes is. Csakhogy olykor „még maga a mai világ oly híres felvilágosodása [is] kedvez ezeknek az előítéleteknek”. A parasztok az istentiszteletet képzelődésnek tartják. Ugyanakkor a vallásgyakorlat kimerül a templomba járásban, és a vallás számukra nem más, mint *opus operatum*, szó szerint „cselekedett cselekedet”, azaz a vallásos aktus hatékony, ha avatott személy, mármint a pap viszi végbe, függetlenül attól, hogy a szertartás előtt vétkezett-e vagy sem. Mégis félelemben éltek. Főleg ha a pap is táplálta boszorkányhiedelmeiket, és „az estvéli gyűlésekben (:gúস্যásokban:) mese-beszédet” hallgattak, és aztán – mint ugyancsak Köpeczi írja – nem is merészelték kimenni a sötétben.

Nem kétséges, hogy a román Ioan Halmaghitól várnánk a legalaposabb beszámolót. Hiszen gondoljunk arra, hogy sok román pap maga is valósággal privilegizált mestere lett a rontó és javító mágiának, főleg a megátkozásnak. Az ankét résztvevői közül ketten is a román paphoz fordultak babonáért. Csakhogy ezek ortodoxok voltak, és nem görög katolikusok, mint Halmaghi. Ami a két felekezet papjainak műveltségét illeti, hatalmas a különbség. A görögkeleti ortodox papok Nagyszebenben hathétig tanultak teológiát, a görög katolikusok Balázsfalván évekig, sőt Rómában és Bécsben is megfordultak. A két felekezet hívei többségének vallásossága és hiedelemvilága azonos maradt. Az egyik nagy írástudó román fanarióta fejedelem, Nicolae Mavrocordat (1680–1730) hittársai vallását „a babonák labirintusának” nevezte.⁴⁸ Csakhogy – láttuk – ebbe nem lehetett könnyen belépni. Sőt, egy bizonyos műveltségi szint fölött Erdélyben sem lehetett megmaradni. A már említett Őncái és szellemi társai Samuil Micu-Klein, Petru Maior, akik egyházi beszédekben keltek ki egy-egy babona ellen, a budai Egyetemi Nyomdánál vállaltak állást, Ion Budai-Deleanu pedig Lembergben, ahol már olyan tragikomikus eposzba foglalta a felvilágosodás nagy téziseit, amelyben önálló mitológiát teremtett meg a népi hiedelemvilág és a kereszténység egyes elemeiből. Senki a kortársak közül nem tudta így a folklórt a szépirodalomba beépíteni és a tudós kultúrával ötvözni. Antik istenek mintájára kialakított földöntúli lények szóltak be a földi halandók sorsába, akiket két részre osztott. Az egyik a felvilágosult uralkodó hadserege, amelyet a kanti kategorikus imperatívusz vezetett, a másik a saját babonáiban és hiedelmeiben élő tömeg, a cigányok, akik valójában a hagyományos világot modellnek tekintő csőcselék allegorikus figurái, és ez is lett a végzetük, önnönmaguk megreformálása anarchiába fulladt, míg a hadsereg „a szabadság vagy halál” jelszavával lázadt fel a sors ellen, és ezzel a harcok romantika és a nacionalizmus kora jelent meg a horizonton.⁴⁹

Kétségtelen, hogy a felvilágosodás emberei a népszokásokban és hagyományokban valami olyasféle ősi mozzanatokat kerestek és fedeztek fel, ami a nemzeti öntudatukat erősíthette. Székelyföldi helynevekhez és romokhoz hun hagyományt költöttek. Dimitrie Cantemir moldvai vajda a románok eredetéről értekezve a kolinda-refrénben – „Ler Aler Domnul” – Aurelianus császár emlékét fedezte fel.⁵⁰ És ezt a tudóskodó hiedelmet az utókor sokáig gondosan ápolta. A refrén eredete valójában: Aleluja.⁵¹ Érdekes, hogy Halmaghi nem utalt a római eredetűnek vélt vagy valós római hagyományokra, holott a görög katolikus papság a római eredet kultuszában nőtt fel, azt ápolta, és politikai érveként is használta, ha kellett. Nem hangsúlyozta a román nyelvben fellelhető latin eredetű szavak jelenlétét sem, mégis etimologizált, de rosszul. A hastífuszt „úgynevezett Kanálból szerzett betegség”-nek (*Morbus de in Truella*) nevezte, azon az alapon, hogy hastífusz románul *lingoare*, a *lingurică* pedig kanalat jelent, s a kanál latinul *truella*. Alighanem jobban ismerte Vergiliust, mint népe egy-egy szokásának a jelentését. Némi megbotrán-

kozással tette szóvá ugyanis, hogy „a pogányságból megtért keresztények, megvetve a vergiliusi jóslást, a jövendölésnek azt a fajtáját ítélik jobbnak, amelyet a Szentírás felhasználásával folytatnak”. (A vergiliusi jós a cumai Sibylla volt, aki a Trójából menekülő Aeneasnak megjósolta a római nagyságot, azt, hogy eljut a Tiberishez, és jövőt az alvilágban tudhatja meg, ahova el is kísérte, a testetlen árnyak és a majdani római hősök – és maga Augustus – társaságába.) Ugyanakkor Halmaghi csak sejtette, hogy valami babonás dolog lehet abban, hogy temetéskor a sír fölé egy tyúkot adnak át egymásnak, márpedig ennek a tyúknak fontos feladata volt, neki kellett a távozó lélek előtt az utat megtisztítani, hogy könnyebben távozhasson. A halott ugyanis még veszélyes lénynek számított: ha lelke nem nyugodhatott, visszatért és nem hagyta békén az élőket. A halotti tor és annak negyven nap, majd fél év múlva való megisméltése, a *pomana*, amikor a szegényeket is megvendégelték, éppen a rövid időre visszalátogató lélek megnyugtatására szolgált, arra, hogy végleg távozzék. Végül is mindenki jól járt, akinek jutott valami falat, viszont elég költséges volt, ezért az 1850-es években a neoabszolutista adminisztráció – az alattvalók adózőképességét féltve – a *pomana* szokásának betiltását fontolgatta, de a várható ellenállás miatt, elejtette a tervet, amelyet életidegen bürokraták eszeltek ki.

Viszont Halmaghi emberközben élt a híveivel, legalábbis erre vall, ahogy a szerelmi bájitalok használata kapcsán olyan emberi drámákról számolt be, melyeket a rossz házasság vagy a házasságon kívüli szerelem okozott. Az viszont némi hiszékenységre utal, miszerint a királyi rendelet mérsékelte a boszorkányságba vetett hitet – talán egy-egy híve nyugtatta őt ezzel, de ki tudja, mit gondoltak. Ugyanakkor keserűen tette szóvá, milyen sokan vannak még olyan papok, akik népükkel egybeforrtak a babonázásban, „és őket a néptől nem különbözteti meg semmi, ha csak nem az olvasás, az éneklés és a szentségek kiszolgáltatásának ismerete”. Viszont, ha ezek leírták volna, amit tudtak, mennyivel többet tudnánk a néphiedelmekről...

Egyelőre marad az ankét. Ebben is két világ jelenik meg. Az értelmiségi és a népi, a kettőt a vallás kötötte össze, és egyben el is választotta, mert a teológia és a népi vallásosság szemben is álltak egymással. Az egyházi szakrális cselekedetek nélkül nem volt élet, de az ezeket mímelő, kiegészítő egyéni mágia nélkül sem. Talán nem véletlen, hogy az unitárius lelkész jelentése a legunalmasabb, tételes felsorolása egyes hiedelmeknek. (Ilyet többet is ismerünk.⁵²) Az unitárius vallásban a legkevesebb a szakrális cselekedet, alap-tétele: Egy az Isten. Ha pedig valaki rosszat tesz, azt jó cselekedettel jóvá teheti. Mindez nem jelenti, hogy a hívek nem osztottak volna különböző babonákat vagy hiedelmeket, de eleve kevésbé lehettek olyan fogékonyak, mint más felekezet hívei.

Az ankét anyagából az is kiderül, hogy egy erdélyi babonahívó egy napja nem sokban különbözött azon babonás napjától, amelyet a korabeli legismertebb német babonairtó könyv oly részletesen leírt, külön jelezve, hogy az illető fejét az öregek mindenféle mesékkel tömték tele.⁵³ A babonás ember állandó paranoiában él, még a paptól is félt. Köpeczítől tudjuk, hogy pappal találkozni rossz előjel lehetett. Olyannyira, hogy Binder ismert egy egyébként „értelmes embert”, aki útját a román pappal való találkozás miatt megszakította és hazaszaladt. (Jacob Bayer pedig arról tudott, hogy cigánnyal, koldussal kora reggel találkozni jó jel, nemesemberrel viszont rossz.) És vajon mit mondtak volna a babonások arról, hogy volt, aki a papot egyenesen pokolbeli szörnynek, „*talpă iadului*”-nak tartotta, olyan lénynek, aki rossz szellemek anyja, gonosz varázsló.⁵⁴ Ez a pap nyilván olyan lehetett, aki nem osztozott a néphiedelmekben és nem vállalta a kuruzsló szerepét. Beszélhetett akár a természetéről, az isteni szeretetről vagy Isten büntetéséről, a szenvedés tisztító erejéről, az ördög mesterkedéseiről⁵⁵ – a boszorkányokat nem kerülhette meg. A hívek pedig, akik hittek a boszorkányt távol tartó imáik erejében, nyilván úgy érezték,

hogy a boszorkányokban nem hívó pap kiszolgáltatja őket a rontó erőknek. A babonázás része a rontó erővel való állandó harc. Így volt ez már az idők kezdetétől. És így lesz még sokáig, hiába élcelt Schenker a vámpírtörténeteken, azzal fejezve be: „Nyugodj békében szegény vámpír!” Nem nyugszanak, Dracula újabb és újabb filmekben támad fel...

A babonák megbontják és biztosítják az élet normalitását. Ki tagadná a fehér mágia, a ráolvasás hatékonyságát? Más szóval, ki tagadná, a szuggesztió és az önszuggesztió hatékonyságát? Persze ennek is megvannak a határai. És a mesterei is, akik a bűbájló praktikáikat gondosan titokban tartották, hiszen pénzért csinálták. Egyébként, ha ingyen csinálná, nem is hinnének az ügyfelek az aktus hatékonyságában, mint ahogy ma is sokan hiszik, ha minél több pénzt adnak az orvosnak, annál hatékonyabb...

A babona legitimál. Például a lopást. A tolvaj – Köpeczi anyagában – olyan imát tudott, amely szerint Isten igazságosztó büntetését hajtja végre:

Szfuntule! Káre aj rindujit szel bátsz pe óm tsel peketósz; áretemnyi kále káre sze ma duke fore gressere la' ajá, pe tsine aj gind szel dáj in muná mjá: si ma gri'seste, sze pots iszprevi vojá tá.

+ Domne á'sute. + Domne mnyilujeste. + Domne á'sute.[⁵⁶]

Szentséges Uram! [vagy: Oh! Szent!] Aki úgy rendelted, hogy sújtsd a bűnös embert, mutasd meg nekem az utat, amely tévedés nélkül visz engem ahhoz, akit szándékos kezembe adni, és ügyelj rám, hogy véghez vihessem a Te akaratodat.

+ Uram segíts. + Uram irgalmazz. + Uram segíts.

A tolvaj – ilyen ima nélkül – retteghetett, hogy felfedik a kilétét, mert az ilyesminek is megvolt a technikája. Például a cseberbe nézés, a víz színén ugyanis megjelent a tolvaj arca, és az olyan tolvaj, aki hitt ebben, olykor el is árulta magát. A babonás szokás így a bűn és az igazságszolgáltatás eszköze. Stabilizál és destabilizál. Például a hamis eskü-technikája. Minden egyház okkal üldözte a hamis esküt, viszont egy kis praktikával sikerült kiiktatni a hamis esküből a hamisságot. Köpeczi példája: „A paraszt vagy kenyeret fog a kezibe, vagy a süvegét, és azzal esküszik meg, ha nem szereti a mátkáját: amint tudok olyan asszonyságot, ki az órájával esküdt meg. Ilyen bizonyágtétellel nagy kárt okozott.” De az is lehet, hogy nem mindenki, aki így járt el. Ugyancsak Köpeczi tájékoztat arról, hogy a hamisan esküvő „ha annyi szelet szívhat bé magába, hogy az esküvés alatt végig azt fuhatja ki, nem árt a hamisság, mert csak a szelet fűtta ki, nem esküdt lélekből.” Ismert gyakorlat. Az 1830-as években már a nyilvánosság elé is tárta valaki, hogy az eskütevő esküje letétele előtt egy kis sóhajtással kifújta a lelkét, és így hamis esküje nem terhelte lelke tisztaságát. (Eskü után pedig természetesen visszaszívta.)⁵⁷ Köpeczi a hamis esküvési technikák leírása mellett még azt is elárulta, hogy a „falusi előljárók, ha az adó feladásban és a dézsma ki jegyzésben nem kedveznek a népnek, és a csalárdságot kijelentik, igen nagy véték, a lelkit vészik ki akkor az embernek.” És nemcsak varázslattal. A székellyöldi Siklódon az 1840-es években a feljelentett atyafiak agyonnyomták a feljelentőt, méghozzá úgy, hogy beszorították a községházába, és némán mentek utána addig-addig, amíg ki nem lehelte a lelkét.⁵⁸ Az adócsalás nem csak anekdota. Ez biztosította a társadalmi egyensúlyt. Az adóköteles úrbéres összejárt az adócsalással, miként titkolja el adóköteles földjei egy részét, mintegy harmadát-felét, ugyanakkor a császárral, királlyal a földesurak ellen kereste a szövetséget, az uralkodó iránti hűséggel legitimálta a földesúri függés lazítását vagy megszüntetését célzó vágyait és törekvéseit. Az adócsalás nem szép, de a feketegazdaság is biztosítja a társadalmi egyensúlyt. Globálisan is. Fernand Braudel

szerint az anyagi kultúra világa háromemeletes: az egyenlítő a piacgazdaság, északon a kapitalizmus, délen a feketegazdaság virul⁵⁹ – nagy disznóság, de egyik sincs meg a másik nélkül, és mázzal vonja be a piacgazdaság mítosza vagy babonája.

Bayer fel is vetette azt a kérdést, amelyet a felvilágosodás több klasszikus alakja, hogy vajon meg lehet-e szabadítani a népet babonás előítéleteitől, és egyáltalán célszerű-e, ameddig még felvilágosulatlan? A válasza mindkét kérdésre egyértelmű igen. Természettannal és kísérletekkel el lehet úzni az agyrémeket, írja, de egyben emlékeztet a horatiusi bölcsességre: „Míg a hibát balgán kerülik, túlesnek a nyergen.” Ez a válasz az első kérdésre. A másodikra adott válaszban azt hangsúlyozta, hogy vannak olyan előítéletek, amelyek nem károsak, így például az, hogy a villámot Isten küldi. Ez a hiedelem erősíti az istenfélelmet, mert Istent úgy képzeleli, mint a „*Babau*”-t, ezt a hiedelemként, amely a szászoknál szörnyű erdei szellem, aki vagy a túlvilágról visszatérő vad vadászcsapat élén vágat, vagy csupán gyermekriogató házi kobold.⁶⁰

Munkánk tanulságainak az összegzése csak ismétlése lehet annak, hogy a babonák geneológiája maga a kulturális transzfer. Ez mindent elmond, és semmit. Mint az a kijelentés is, hogy az ember „homo religiosus” – hiszen hit által lettünk emberré. Mágia által. A kérdésre, hogy el lehet-e különíteni és miként az erdélyi népek hiedelmét, Makkai László a népi kultúrák közösségéről és különbözőségéről így válaszolt: „A kelet-európai népek folklórájának egyébként szép eredményeket felmutató kutatása során számos kísérlet történt az egyes etnikumok eredeti hitvilágának, alapvető kulturális sajátosságainak meghatározására, így erdélyi magyar (ezen belül székely), román és szász vonatkozásban is. Ezek a kísérletek eleve sikertelenségre vannak kárhoytatva, amennyiben a népi világszemlélet és az abból fakadó rítusok legősibb rétegének elkülönítéséről van szó, hiszen az a mágikus világkép és praktika, amely többek közt az erdélyi magyar, román és szász népi hiedelmeket jellemzi, jóval korábban jött létre, mint a mai etnikumok kialakulása, tehát mindegyiknél közös, csak megnyilatkozási formáiban mutat változatokat.”⁶¹

Így mélyen igaz, amit az 1770-es években a Havaselvén is évekig tartózkodó Sulzernek, a nagyszabeni szabadkőműves páholy tagjának a kijelentése: „A román babonák teljes története valamennyi nemzet babonáinak története lenne.”⁶² És ez fordítva is igaz. Viszont egyes formák között lehetnek különbségek, és éppen a tartalom azonossága könnyítette meg a transzfert. „Az oldó-kötő, gyógyító-rontó, termékenyítő-sorvasztó varázslatok – írja ugyancsak Makkai László – nemcsak mindegyik erdélyi népnél, hanem egész Euráziában lényegi egyezésben megtalálhatók, s csak a titokzatos erők és lények meg a velük való közlekedésben használt szavak és gesztusok különböznek népről népre. A türk eredetű magyar *boszorkány*, a szláv eredetű román *vrajitoară*, a német »Hexé«-nek megfelelő szász *Häch* éppúgy megfelelnek egymásnak, mint a türk eredetű magyar *sárkány*, az ősbalkáni eredetű román *balaur* vagy a német őshazából hozott szász *Drache*. Az őstörténetből eredő közös hiedelemkincshez azután az egymásnak átadott változatok is hozzájárultak, úgyhogy jelenlegi tudásunk és azt értelmező módszereink nem teszik lehetővé a három erdélyi népnek találkozásuk előtti hiedelemvilágát pontosan elkülöníteni.”⁶³ Mégis tesszük, geneologizálunk, de óvatosan!

Šincái nem egyszerűen azért fordított németből babonairtó könyvet, mert így egyszerűbb volt, hanem azért, mert számos babonás szokás összeurópai, például a vihárt elhárító harangozás, amelyet II. József tiltott. Bizonyos amulettek és varázsigék emberi érintkezések révén jártak be a világot. Íme, két példa. A legismertebb babona a talizmánként terjedő *Abracadabra*. Schenker csak annyit tud róla, hogy egy cédulára ráírják, és alája, hogy használ a láz ellen. Baló Bálint pedig csak annyit jegyzett meg, hogy háromszög alakú papírra írták, aztán jót nevettek azon, aki azt hitte, hogy láz ellen használható. Arról semmit nem árul el, miért írták háromszögbe; márpedig ennek megvan a maga logikája. A beteg úgy gyógyul (a betegség úgy

távozik), ahogy a betűk fogynak. Az önszuggestívó jó példája, ha a beteg beleéli magát, és mozgósítja a szervezet védekező mechanizmusait. A szó etimológiájáról kialakított képzetek ellentmondanak egymásnak. A legbiztosabb az, hogy a szó ismeretlen eredetű, vagy netán *Abraxasz*, a gnosztikusok által kitalált isten nevét élte tovább.⁶⁴ Arámi nyelvből származtatott változatát kétféleképpen is fordítják: „úgy teremtek, ahogy beszéltek”, vagy „úgy teremtek, mint a szó”. A héber változat: „úgy történt, amint mondatott”.⁶⁵ Másik olvasat: „halálos legyen a te villámcsapásod”.⁶⁶ Úgy látszik, minden lehet, akár az is, hogy értelmetlen szó, amely a görög ábécé mágikus használatának eredménye, az első négy betű – α - β - γ - δ – kiejtésének torzítása révén született.⁶⁷ Tény, hogy írásban a 3. századi római világban bukkant fel a varázsigé. Kontinensünk nyugati részén a középkorban éltek vele, a 17. század végén már Angliában is említik.⁶⁸ Száz év múlva Fogarason és Segesvárt is.

A B R A C A D A B R A
 A B R A C A D A B R
 A B R A C A D A B
 A B R A C A D A
 A B R A C A D
 A B R A C A
 A B R A C
 A B R A
 A B R
 A B
 A

A másik legismertebb amulett a Sator-négyszög, első ismert példányát Pompejiben fedezték fel:

S A T O R
A R E P O
T E N E T
O P E R A
R O T A S

Ezt kis cédulára írták fel, és nyakba akasztották. Még értelme is van: „A magvető Arepo fáradtsággal tartja a kerekeket”, vagyis az ekéjét. Jelentése is lehet: mivel vízszintesen és függőlegesen is olvasható, a gonosz nem tud behatolni. Nyugaton a szülés megkönnyítésére és szerelmi bájölésre szolgált.⁶⁹ A balkáni románok körében veszett kutya harapásának gyógyítására is használták.⁷⁰ II. Józsefet is izgatta, mert azt a szép kötésű kódexet, amelyben ez a formula megtalálható, és mely kötetet egy „gyanús egyéntől” koboztak el, maga is megtekintette, majd a prágai egyetemi könyvtárnak adta.⁷¹ A Brukenthal-féle babonagyűjteményben kétszer is előfordul. Baló Bálint azt írta le, amit másoktól hallott vagy valahol olvasott: „*Abracadabra. Sator. Arebo. Tenet. Obera. Rotas. Chunrat. Cara. Serite. Abrac. Aman. Gibel. Got. Irioni. Khiriori.* [Ezeket cédulákra írják.] És amelyekkel, a helyekből kiment s megromlott Tagokat szokták boszorkányosan gyógyítani, minéműek ezek az értelem nélkül való szók: *Matas. Denatas. Daries. Dardaries. Araries.* s. a. t. Mely balgatag szónak, némely elmés emberek, magyarázatokat is kívánnak adni, de kevés előmenetellel; mert ezeket, magok is a boszorkányosok, nem hihetjük, hogy ért-

hetnék. Elég az, hogy ezeknél fogva, gyakorolják babonás boszorkánykodásokat.” Schenkernél a formula – *Sator arepo, tenet operas rotas* – már helyesen fordul elő, és azt is tudatta, hogy még a legflegmatikusabb olvasónak sem tetszhetnek a belőle képzett anagrammák. Nem is sorolja fel őket, annyira undorítónak tartotta. De számunkra érdekesek, mert minden igényt kielégítenek, az ördög távol tartásától az ördög megidézéséig:

O PATER, ORES, PRO AETATE NOSTRA (*Ó, Atya, imádkozz korunkért!*)
 ORA, OPERARE, OSTENTA TE, PASTOR (*Imádkozz, dolgozz és mutasd magad, pásztor!*)

RETRO SATANA, TOTO OPERE ASPER (*Hátrálj, sátán, te kegyetlen minden munkában!*)

SATAN, TER ORO TE, OPERA PRAESTO (*Sátán, háromszor kérlek, dolgozz hamar!*)⁷²

Csakhogy a geneológia ördöge nélkül sem alszik. A farkasemberben – prikolicsban – való hitet a románoknak tulajdonította Schenker, ugyanakkor gyermekkori élménye volt az a monda, mely szerint egy gonosztevő lelke negyven napig egy farkasba költözött és mindenkit rémülettel töltött el, aztán kiderült: az egész hazugság. A farkasember első formája: a görög λυκάνθρωπος (lykántroposz). Alighanem Németországban hódította a legnagyobb teret. Oroszországban is német szóval jelölik Вервольф (Werwolf), és fordult farkasnak fordítják magyarra. Azóta megszeldült. Gondoljunk Christian Morgenstern *Vérfarkasára*, akinek a története jól példázza, hogy milyen reménytelen a babonák geneológiájának a felállítása. Ez a vérfarkas halála után farkassá változott ember, farkasember, csak a magyar fordításban lett vérfarkas. Karinthy Frigyes csalafinta fordítói leleménye, mert a Werwolfban hajdan a Wer embert jelentett, míg ma mindenki a személyes névmást – aki – látja. Nos, ez a vérfarkas éjszaka felkeresi az iskolamester sírját, és megkéri: ragozza őt el. El is kezdte:

„vérfarkas” – szól a nyájas hulla –,
 „vére-farkasé” – így sorolja –,
 „vérnek-farkasnak; azután
 vért-farkast – kész a tudomány.”

Amikor a vérfarkas a folytatást kérte többes számban:

... a mester bevallotta,
 hogy annak hírét se hallotta.
 Mert farkasoknak van soka,
 de többes számban „vér” soha.

Könnye hullt a farkas szemének –
 mégis, családja volt szegénynek!
 De nem volt nyelvész, hát legott
 köszönettel elkullogott.⁷³

Devecseri Gábor fordítása

Mit csináljon a néphiedelmekkel foglalkozó tudós, mielőtt ő maga is elkullogna? Görge a követ, mint ahogy Sziszfusz görgette a követ, miközben őt – Camus szavai-
 val – „boldognak kell elképzelnünk”.⁷⁴

JEGYZETEK

- * A jelen dolgozat a Magyar–Román Történész Vegyesbizottság „Geneológia és kulturális transzfer” témakörében 2016-os gyulafehérvári ülészsza-ka számára készített előadás bővebb változata.
- 1 Henri H. Stahl: *Eseuri critice*. București: Editura Minerva, 1983. (Magyar válogatás Stahl munkáiból Henri H. Stahl: *A régi román falu és öröksége*. A bevezetést írta, válogatta és jegyzetelte Miskolczy Ambrus. Az utószót írta Rostás Zoltán. Budapest: ELTE BTK Román Filológiai Tanszék, 1992.)
- 2 Stahl: *Eseuri*, 216.
- 3 Uo., 223.
- 4 Ezek a magyar körlevél szerint a következők: Baló Bálint (Fogarás), Keresztesi Mátyás (Kézdivásárhely), Kocsis Sámuel (Sepsiszentgyörgy), Incze Mihály (Alsócernáton), Bakcsi László (Alsórákos), Kászoni Sámuel (Székelyudvarhely), Józsa Sámuel (Farcád), Arday Sámuel (Agyagfalva), Benkő Sámuel (Bögöz), Köpeczi Bodos Sámuel (Kóbor). A német körlevél szerint Georg Draudt (Feketehalom), Samuel Barbenius (Sárkány); Paul Roth (Szászhermány); Johann Roth (Vidombák); Jacob Bayer (Kaca), Johann Gottfried Schenker (Segesvár), Michael Binder (Szászkeresztúr), Johann Deubler (Fogarás), Ioan Halmaghi (Fogarás). A székelykeresztúri Bodor János nem szerepel az iraton, mégis küldhettek neki, mert ő választott, egyike a nyolc válaszolónak. Az anekdota anyaga *FELVILÁGOSODÁS ÉS BABONASÁG (ERDÉLYI NÉPHIEDELEM-GYŰJTÉS 1789–90-BEN)* Baló Bálint, Samuel Barbenius, Jacob Bayer, Michael Binder, Bodor János, Ioan Halmaghi, Köpetzi Bodos Sámuel, Johann Gottfried Schenker válasza *Michael von Brukenthal körkérdésére* című munkában jelenik meg, az idézetek innen vannak, ezért külön nem tüntetem fel őket.
- 5 Emil Sigerus: *Vom alten Hermannstadt II*. Hermannstadt: J. Drotleff, 1923, 41.
- 6 Barbenius jelentése kisebb kihagyásokkal, stiláris módosításokkal és az archaikus formák (vor helyett für) modernizálásával jelent meg a brassói német újság melléklapjában: *Blätter für Geist*, 1857, jún. 17. – júl. 15. 24–28. sz.
- 7 Josef Haltrich: *Zur Volkskunde der Siebenbürger Sachsen*. Wien: C. Graeser, 1885, 260., 264., 268.
- 8 Ion Drăgoescu: Un „chestionar etnografic” din anul 1789. *Revista de etnografie și folclor*, 1965, 5. sz. 537–540.
- 9 [Franz Joseph Schmid:] *Und der Satz: Teufliche Magie existiert, besteht noch*. Augsburg: Bey Johann Nepomuk Styx, 1791, XXII. (Münchener Digitalisierungszentrum).
- 10 David Prodan: *Răscoala lui Horea. I*. București: Editura științifică și enciclopedică, 1984, 614–616.
- 11 Prodan: *Răscoala, II*. 1984, 244., 386., 454., 457.
- 12 Emil Sigerus: *Vom alten Hermannstadt. II*. Hermannstadt: J. Drotleff, 1923, 41.
- 13 Sibiu, Arhivele Naționale, Qq 1-4. 241. Michael Brukenthal levele Samuel Brukenthalnak, Déva, 1785. dec. 4.
- 14 Sibiu, Arhivele Statului, A 6-8, 160.
- 15 Friedrich Teutsch: *Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen II*. Hermannstadt: Krafft, 1922, 245.
- 16 Sibiu, Arhivele Statului, CD 1-51. 161.
- 17 Hajdu Lajos: Büntetés és büntetésévrehajtás Erdélyben (valamint a Partiumban) a jozefinista büntetőjogi reformok előtti években, *Levéltári Közlemények*, 1989. LX: 2. sz. 285–285.
- 18 Cluj, Arhivele Naționale, Familia Bánffy, 1216. 44.
- 19 Kömlei János: *Szükségben segítő könyv német nyelvből magyarra fordítva és Magyar országra alkalmaztatva Kömlei János által*. Pest: Eggenberger, 1822, VII. 418.
- 20 Robert Darnton: *George Washington's False Teeth*. New York: W. W. Norton & Company, 2003. 5.
- 21 Jancsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai*. Bukarest: Akadémiai Kiadó, 1955, 113.
- 22 Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Fol. Lat. 77. Proiectum Instituti seu Societatis Slavo-Bohemicae inter Slavos in Hungaria erigendae. 13. Novembris 1793. calamo Georgii Ribay delineatum. 32–33.
- 23 Gheorghe Șincai: *Învățătură firească spre surparea superstițiilor norodului*. București: Editura Științifică, 1964.
- 24 Daniel Barbu: *Etica ortodoxă și «spiritul» românesc. Firea românilor*. Coord. Daniel Barbu. București: Nemira, 92.
- 25 Josephus Carolus Eder: *Observationes criticae et pragmaticae ad historiam Transsilvaniae sub regibus Arpadianae et mixtae propaginis. Additis decem excursibus ceu prolegominae historiae sub principibus Transsilvaniae*. Cibinium, 1803. 276. OSZKK, Quart. Lat. 10. 58.
- 27 August Ferdinand Lueder: *Einleitung in die Staatskunde I*. Leipzig: Crusius, 1792, 228., 229.
- 28 Gheorghe Șincai: *Cronica românilor și a mai multor neamuri. III*. București: Minerva, 1969, 257. [1853]
- 29 2208.
- 30 Hankiss Eelemér – Makkai László: *Anglia az újkor küszöbén*. Budapest: Gondolat, 1965, 123.
- 31 Hugh R. Trevor-Roper: Der europäische Hexenwahn des 16. und 17. Jahrhunderts. *Die Hexen der Neuzeit*. Hg. Claudia Honegger. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1978, 191.
- 32 Erre a hamelni történetre még visszatérünk a száz lelkészek jelentéseinek bemutatása során.
- 33 Samuel Erich: *Exodus Hamelensis*. Hannover: Grimm, 1661, 115–116: Exodus Hamaliae, puerum si fabula, doctis / Turpiter imposuit fabula dicta viris: / Sin minus, Exemplum gravis est divinitus

- irae, / Quod cives nunquam dememinisse decet.
- 34 Laurent Bordelon: *L'histoire des imaginations extravagantes de Monsieur Oufle causées par la lecture des livres qui traitent de la magie, du grimoire... II.* Amsterdam E. Roger, P. Humbert, P. de Coup et les frères Chatelain, 1710, 117.
- 35 C. F. Fein: *Die entlarvete Fabel vom Ausgange der Hamelschen Kinder.* Hannover: Richter, 1749, 10.
- 36 Mayer, Andreas Ulrich 1768: Abhandlung des Daseyns der Gespenster, nebst einem Anhang vom Vampyrismus. (Enthält: Swieten, G. van: Vampyrismus: Rezension.) *Allgemeine deutsche Bibliothek XI.* Berlin: Stettin, 269–271. <http://www.ub.uni-bielefeld.de/diglib/aufkl/adb/adb.htm> (2015-02-01). *Allgemeine deutsche Bibliothek, XI.* Berlin: Stettin, 1770, 271. <http://www.ub.uni-bielefeld.de/diglib/aufkl/adb/adb.htm> (2015-02-01).
- 37 Mayer: *Abhandlung*, 1768, 129–133.
- 38 Gheorghe Pavelescu: *Cercetări asupra magiei la Români din Munții Apuseni.* București: Institutul social român – Institutul de cercetări sociale al României, 1945, 11.
- 39 Brüder Grimm: *Deutsche Sagen. I.* Berlin: Propyläen, 1816, 135.
- 40 *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens I.* Bächtold-Stäubli, Hanns – Hoffmann-Krayer, Eduard (Hrsg.) 1927, 318.; Harmening: *Wörterbuch*, 2009, 34.
- 41 Josef Haltrich: *Zur Volkskunde der Siebenbürger Sachsen.* Wien: C. Graeser, 1885, 256.
- 42 Váczy János: *Kazinczy Ferencz és kora I.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1915, 112.
- 43 *Kazinczy Ferenc levelezése II.* Szerk. Váczy János. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1892, 51.
- 44 *Kazinczy Ferenc: Erdélyi levelek I.* Kolozsvár: Minerva, 1944, 165.
- 45 *Școala Ardeleană I.* Szerk. Florea Fugariu. București: Minerva, 1970, 562.
- 46 OSZKK, Quart. Hung. 4095/I. Jankovich Miklós tudományos értekezései, 266.
- 47 Gheorghe Șincai: *Cronica românilor și a mai multor neamuri. III.* București: Minerva, 1969, 257. [1853]
- 48 Barbu 70.
- 49 Miskolczy Ambrus: *Eposz és történelem. A Cigányiász avagy a cigánykép és az önkép megjelenítése a magyar és román irodalomban.* Budapest: Lucidus, 2008.
- 50 Dimitrie Cantemir: *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor.* București: C. Göbl, 1901, 217.
- 51 Alexandru Rosetti: *Colindele religioase la români.* București: C. Göbl, 1920, 24–32.
- 52 Miskolczy Ambrus: „Bába lelte Babonák.” *Egyháztörténeti Szemle*, 2015. 1. sz. 132–141.
- 53 Heinrich Ludwig Fischer – Johann Georg Friedrich Jacobi: *Das Buch vom Aberglauben, Mißbrauch, und falschen Wahn.* [Leipzig]: Verlag. des Unterricht-, Noth- und Hülfsbüchlein, 1790, 261–265.
- 54 Pavelescu: *Cercetări*, 1945, 23.
- 55 Jeanne Favret-Saada: *Les mots, la mort, les sorts.* Paris: Gallimard, 1977, 22.
- 56 Mai helyesírással: Sfântule! Care ai rânduit să-l bați pe om cel păcătos; arată mie calea care să mă ducă fără greșire la ăia pe cine ai gând să-l dai în mâna mea și mă grijești, să pot isprăvi voia ta. + Doamne ajute. + Doamne miluește. + Domne ajute.
- 57 Ponori Thewrewk József: *Honbarát.* Pozsony: Belnay Örökösei, 1834, 106.
- 58 Pálffy János: *Erdélyi és magyarországi urak I.* Kolozsvár: Erdélyi Szépművészet, 1939, 44.
- 59 *Une leçon d'histoire de Fernand Braudel.* Paris, 1986. 94.
- 60 Heinrich Wislocki: *Volks Glaube und Volksbrauch der Siebenbürger Sachsen.* Berlin: E. Felber, 1893, 24.
- 61 Makkai László: Középkori művelődés Erdélyben. *Erdély története. I.* Szerk. Köpeczi Béla – Makkai László. Budapest: Akadémiai, 1988, 367.
- 62 Franz Joseph Sulzer: *Geschichte des transalpinischen Daciens. II.* Wien: Gräffer, 1781-82, II. 339.
- 63 Makkai László: Középkori művelődés, 369.
- 64 Ditte Bandini – Giovanni Bandini: *Babonák lexikona.* Budapest: Athenaeum, 2000, 8.; Dieter Harmening: *Wörterbuch des Aberglaubens.* Stuttgart: Reclam, 2009, 23.
- 65 *Abracadabra.* <http://en.wikipedia.org/wiki/Abracadabra> (2015-05-12).
- 66 Éloïse Mozzani: *Le livre des superstitions.* Paris: R. Laffont, 1995, 7.
- 67 *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens I.* Szerk. Eduard Hoffmann-Krayer – Hanns Bächtold-Stäubli. Berlin – Leipzig: De Gruyter, 1927, 96.
- 68 Steve Roud: *The Penguin Guide to the Superstition of Britain and England.* London: Penguin, 2003, 1.
- 69 Richard Kieckhefer: *Magic in the Middle Ages.* Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 78.
- 70 I.-Aurel Candrea: *Folclorul medical român comparat.* Iași: Polirom, 1999, 424.
- 71 Bandini: *Babona*, 2000, 18.
- 72 *Sator-négyzet.* <http://hu.wikipedia.org/wiki/Sator-n%C3%A9gyzet>.
- 73 »Der Werwolf« – sprach der gute Mann, »des Weswolfs, Genitiv sodann, dem Wemwolf, Dativ, wie man's nennt, den Wenwolf, – damit hat's ein End.« [...]
- Der Dorfschulmeister aber mußte gestehn, daß er von ihr nichts wußte. Zwar Wölfe gab's in großer Schar, doch „Wer“ gab's nur im Singular.
- Der Wolf erhob sich tränenblind – er hatte ja doch Weib und Kind! Doch da er kein Gelehrter eben, so schied er dankend und ergeben.
- 74 Miskolczy Ambrus: Albert Camus újrafelfedezése? Szélgjegyzetek Michel Onfray: *L'ordre libertaire. La vie philosophique d'Albert Camus* (Paris, Flammarion, 2012) művéhez. *Valóság*, 2016. 59. évf. 3. sz. 79–102.

Javaslat a főállású szülő intézményének a bevezetésére*

Az alacsony termékenységből fakadó elöregedésre és népességfogyásra az egyetlen lehetséges válasz a születésszám és a termékenység radikális emelése, ha eltekintünk a bevándorlástól és a halhatatlanság elixírjétől. Egy populációban a termékenységi arány elvileg kétféleképp növelhető. Sokan egyvel több gyereket vállalnak, vagy kevesen sokkal több gyereket vállalnak. Az utóbbi lehetőség realizálásának az egyik módja a *főállású szülő intézményének* a bevezetése. Ennek a hivatásnak a lényege, hogy a főállású szülő és házastársa sok gyereket nemz és nevel, és ezért az értékes, de nehéz tevékenységért cserébe a társadalomtól egész életen át juttatást kap. A javaslat lényege tehát egyszerű, ugyanakkor megvalósítása során számtalan „technikai” jellegű kérdés felmerül, amelyek közül a tanulmány kiemelten foglalkozik az intézmény szükségességével, termékenységre gyakorolt hatásával és javadalmazásának a módjával.

(*Demográfiai kitekintés*) Korunkban az emberiségre jellemző termékenységi arányszámot két fő sajátosság jellemzi. Egyrészt a globális termékenység arányszám gyorsan csökken. Az 50-es években a nőknek statisztikai átlagban majdnem 5 gyereke született, 2014-re a termékenységi mutató 2,5 gyerek/nő értékre csökkent. Másrészt ez a világszerte jelentős regionális különbségeket takar. A kontinensekre jellemző termékenység arányszám csökkenő sorrendben a következő: Afrika: 4,7; Óceánia: 2,4; Ázsia: 2,2; Amerika: 2,1 és Európa: 1,6 gyerek/nő (Population Reference Bureau 2014).

Ezek az adatok két dolgot mutatnak. Egyrészt azt, hogy az emberiség mint egész számára még mindig a túlnépesedés jelenti a problémát. Ugyanakkor regionálisan, így Európában, valamint Kelet-Ázsiában, már az alacsony termékenység is jelen van. Úgy tűnik, hogy az univerzalista és globalista megközelítés ezt a kettősséget nem hajlandó tudomásul venni. „Az emberiségnek van elég aggodalomra okot adó legitim problémája. A termékenység csökkenése nem tartozik közéjük.” (Winter és Teitelbaum 2014, 7) Ez olyan, mintha valaki azt mondaná, hogy mivel statisztikai átlagban minden emberre megfelelő mennyiségű kalória jut, ezért az éhezés az emberiség számára nem legitim probléma. Demény (2015, 110) szerint 1,6 gyerek/nő jelenti a veszélyzóna határát. „Amikor a termékenység ezt a határt lefelé átlépi, a demográfusoknak a közgazdászokkal karöltve meg kell húzniuk a vészcsengőt, és hangsúlyozniuk kell, hogy korrekciós beavatkozásra van szükség.” A probléma megoldása érdekében Demény a demográfusokat kreatív javaslatok megfogalmazására ösztönzi.

Magyarországon a teljes termékenységi arányszám szintén nagyon alacsony: 2011-ben 1,24, míg 2014-ben 1,41 gyerek/nő volt. Ez az érték Európában már nem szokatlan, hiszen hasonlóan alacsony értékeket láthatunk például a Kárpát-medence többi országában is. Ami miatt a magyar demográfiai mutatók mégis rosszabbak, mint a környező országok adatai, annak az az oka, hogy nálunk ez az alacsony termékenység már régóta fennáll.

Az alacsony termékenységi mutató egyik szükségszerű következménye a társadalom elöregedése. Magyarországon az átlagéletkor 1910-ben még 27,2 év, 2013-ban már 41,1 év volt. Az alacsony termékenység másik, *ceteris paribus*, szükségszerű következménye a népességcsökkenés. Magyarországon a 80-as években haladta meg először a halálózási

arány a születési arányt, és azóta a különbség, az ún. *természetes fogyás* egyre nagyobb. Ez az érték 2012-ben -3,9 ezrelék volt, azaz 1000 emberre számolva majdnem 4 emberrel több halt meg, mint amennyi született. A 2015-ös demográfiai előrejelzések szerint 2060-ban várhatóan 7 millió 900 ezer fő lesz Magyarország népessége (Kapitány 2015). Mivel nemcsak kevesebben, hanem öregebbek is leszünk, ezért a népességsökkenés folyamata nem áll meg 2060-ban, hanem ez a folyamat, *ceteris paribus*, felgyorsulva halad tovább. Jelenleg a napi csökkenés mértéke Magyarországon 92 fő/nap (GEOHIVE 2015). Ez az értéket mechanikusan extrapolálva, az utolsó magyar számtani értelemben 2500-ban tűnik el (Világgazdaság 2013). A közösség tényleges összeomlása és eltűnése persze ennél sok évszázaddal hamarabb várható, legalábbis korrekció hiányában.

A magyarok többsége már hallott az előregedés és a népességsökkenés problémájáról, de azt hiszi, hogy ez egy speciális demográfiai probléma. Sajnos nem így van; nincs egy elkülönült és absztrakt demográfiai tér, ahol ezek a negatív folyamatok lezajlanak, miközben más ágazatokban a társadalom fejlődhet. A népességsökkenés minden egyes ágazat, és így az egész társadalom leépülését jelenti, amely egyrészt az eltartottak számának a növekedéséből, másrészt a fogyasztók, termelők és adózók létszámának a folyamatos csökkenéséből következik. **Ha nem tudjuk megállítani ezt a negatív spirált, akkor egyetlen társadalmi problémát sem tudunk megoldani.** Az alacsony termékenységből fakadó előregedés és népességfogyás a társadalom lassú agóniáját jelenti.

Noha az alacsony termékenység Európa legtöbb országát jellemzi, a bevándorlás miatt azonban alapvetően különbözik Európa nyugati és keleti felének a demográfiai helyzete. A Nyugat-Európára jellemző nagymértékű és folyamatos bevándorlás mennyiségi értelemben megoldja az alacsony termékenységből fakadó problémákat. Tehát Nyugat-Európát sem a lakosság előregedése, sem a népességsökkenés nem fenyegeti. Az egy másik kérdés, hogy a tömeges és folyamatos bevándorlás számos más problémát vet fel, úgy mint az asszimilációs nehézségek, párhuzamos társadalmak kialakulása, iszlamizálódás stb. Ezzel szemben Kelet-Európa és azon belül Magyarország nem bevándorlási célország, ráadásul nem is akar azzá válni, ezért számára nincs más út, mint egy sokkal erőteljesebb és kreatívabb pronatalista politika folytatása.

(A termékenység növelésének lehetőségei) Egy populációban a termékenységi arány logikailag kétféleképp növelhető. Mindenki eggyel több gyereket vállal, vagy néhányan nagyon sok gyereket vállalnak. Vitathatatlan, hogy az volna az ideális megoldás, ha minden termékeny magyar férfi és nő vállalna még egy gyereket. Sajnos egy ilyen fordulatra kicsi az esély.

Létezik azonban egy másik út is, nevezetesen, hogy kevesen vállalnak sok gyereket. Mivel a magyar társadalomban még mindig vannak olyan fiatalok, akik sok gyereket szeretnének, ezért a társadalomnak intézményes formában támogatni kellene őket ebben a törekvésükben. Ha ezek a fiatalok sok (8-10) gyereket szülnék és nevelnének, akkor ez statisztikai átlagban jelentős mértékben megemelné a populáció termékenységét, ami enyhítené a „demográfiai télből” származó problémákat (Demographic Winter 2008). Ennek egyik módja a *főállású szülő intézményének* a bevezetése. Lényege, hogy a sok gyereket teremtő és nevelő házaspárok ezért a nehéz munkáért cserébe a társadalomtól egész életükre juttatást kapnak. A javasolt koncepció lényege tehát egyszerű. Ugyanakkor az intézmény realizálása során számos „technikai” jellegű probléma és kérdés is felmerül, amelyben valamilyen döntést kell hozni. A legfontosabb kérdések a következők. Hány gyereket kell vállalni ahhoz, hogy valakiből főállású szülő lehessen? A társadalomnak mekkora járandóságot érdemes számukra biztosítani, ami még biztosítja a megélhetésüket,

ugyanakkor a lehető legkisebb költségvetési terhet jelenti? Ez a járandóság munkabér legyen vagy alanyi jogon járó juttatás? Hány főállású szülő kell ahhoz, hogy a jelenlegi magyar termékenység újra elérje a 2-es értéket? Mi történjen azokkal, akik beléptek ebbe a rendszerbe, de valamilyen ok miatt nem tudják teljesíteni a vállalásukat? Mi történjen azokkal, akik belépnek a rendszerbe, de elhanyagolják a gyerekeiket? S persze vannak ideologikus kérdések is. Hogyan nevezzük ezt az intézményt: főállású anyaság, apaság, szülőség? Továbbá ez a tervezett intézmény hogyan viszonyul olyan alapvető értékekhez, mint esélyegyenlőség, emancipáció, feminizmus, önmegvalósítás? A fenti kérdésekre persze nincsenek végső és pontos válaszaim, egy filosztól ez talán nem is várható el, pusztán csak a koncepcióm lényegét szeretném megvilágítani. Mielőtt sorra vesszük ezeket a kérdéseket, röviden tekintsük át a jelenleg létező gyermektámogatási rendszereket.

(Jelenlegi gyermektámogatási rendszerek) A gyermekgondozási segélyt (gyes) 1967-ben vezették be 600 Ft/hó összeggel, és a gyermek 2,5 éves koráig járt. Később egy kormányrendelettel (5/1969) kibővítették a gyes-jogosultak körét, illetve időtartamát, a gyermek 3 éves korának betöltéséig. A gyes összege nem függ a gyermekek számától, havi összege azonos az öregségi nyugdíj mindenkori legkisebb összegével. Például 2016-ban a gyes (2850 forint nyugdíjjárulék levonása után) nettó 25 650 forint. A gyes bevezetése viszonylag *nagyarányú, de átmeneti jellegű* termékenység-emelkedéssel járt. Elsősorban a legalacsonyabb iskolai végzettségű és keresetű nők termékenysége emelkedett (Barta és mtsai 1984). Ez érthető, mivel a gyes a női átlagkeresethez képest egy alacsony fix összeg, amely csak a legalacsonyabb keresetű nőkre hatott.

A gyermekgondozási díj (gyed) a közepes és magasabb iskolai végzettségűek és keresetűek gyermekvállalási feltételeinek javítására szolgál, 1985-től. A gyed a gyermek 1 éves koráig jár és az az anya jogosult rá, akinek a gyermek születését megelőző egy évben legalább 270 nap biztosítási ideje van. Ekkor a gyed összege a napi átlagkereset hetvenöt, egyébként hatvanöt százaléka. A gyed maximális nettó értéke 2015-ben 108 780 Ft volt. Ez a juttatás már a közepes és magasabb keresetű nők számára is megfelelően kompenzálja a gyermekgondozás miatt kieső jövedelmet.

A gyermeknevelési támogatást (gyet) az 1990-es években vezették be. A gyet három vagy több kiskorú nevelése esetében *alanyi jogon* és csak *meghatározott ideig* – a legkisebb gyermek 3. életévétől 8. életévének betöltéséig – jár. *Összege* megfelel a mindenkori nyugdíjminimumnak 2015-ben a gyet értéke 28 500 Ft. Jogosultsága előzetes munkaviszonyhoz is kötött, és a juttatás jövedelemtesztelt is, azaz a családban az egy főre eső jövedelem nem haladhatja meg az öregségi nyugdíjminimum háromszorosát (Tárkány 1998).

A gyermeknevelési támogatást informálisan gyakran *főállású anyaságnak* nevezik. Ez egy hibás fogalomhasználat, amely félreértésekre vezet. Ugyanis a gyet csak addig jár, amíg a család legidősebb gyermeke betölti a 18. életévét. Tehát, ha pl. egy diplomás nő 26 éves korában szült először, akkor 44 éves korában mindenképpen vissza kell térnie a munka világába. Számára ez a rendszer nem ideális, mert 44 évesen a munkaerőpiacon kezdőnek már öreg, nyugdíjasnak pedig még túl fiatal. Fontos kiemelni a gyet és az általam javasolt tényleges főállású szülőség intézménye közötti különbségeket. A legfontosabb, hogy a gyet csak meghatározott ideig ad támogatást az anyának vagy az apának, s ezután a szülőnek vissza kell térnie a munka világába. Ezzel szemben a tényleges főállású szülőség intézménye a főállású szülőnek egész életében olyan összegű járandóságot (munkabért vagy juttatást) adna, amelyből az képes megélni és felnevelni azt a sok gyereket, amit a munkaszerződésben vállal.

Javaslatom szerint a főállású szülői állásra olyan fiatal házaspárok jelentkezhetnek, akik: (i) büntetlen előéletűek és (ii) legalább középfokú végzettséggel rendelkeznek. (iii) Továbbá vállalják, hogy (a) összesen legalább 8 gyereket szülnék és az egyes gyerekek születése között átlagban nem telik el több idő, mint 2,5 év; (b) a gyerekeket a magyar standardoknak megfelelően felnevelik, s végül, hogy (c) a gyerekek mindegyike legalább szakmát vagy középfokú végzettséget szerez. Ezért cserébe az állam *járandóságot* fizet a főállású szülőnek, aki egyaránt lehet az anya vagy az apa, a házaspárok döntésének megfelelően. A főállású szülő járandóságát elsősorban a gyerekek száma, valamint a szülő, illetve a gyerekei iskolai végzettsége befolyásolja.

(*A főállású szülők hatása a populáció termékenységre*) Induljunk ki egy fiktív populációból, amely 100 fiatal férfiből és nőből áll, ahol a nők termékenységi aránya statisztikai értelemben 1,4 gyerek/nő. A demográfia terminológiáját követve a továbbiakban a populáció termékenységét csak a nőkre vonatkoztatva adom meg. Ebben a fiktív populációban a 100 nőnek 140 gyereke, vagyis 70 lánya és 70 fia születik. Tehát a következő generáció létszáma az előző generáció létszámának a 70%-a lesz, majd a következő generáció létszáma újra ennek a 70%-a és így tovább, míg az újszülött fiúk és lányok száma nullára nem csökken. Tehát az újszülött lányok száma kerekítve a következőképp alakul: 100, 70, 49, 34, 24, 17, 11, 8, 6, 4, 3, 2, 1, 1, 0 stb. (Az egyszerűség kedvéért feltettük, hogy a fiúk és a lányok aránya mindig pontosan $\frac{1}{2} - \frac{1}{2}$.) Ekkor a populáció eltűnése elvileg 15 generáció alatt következik be. A gyakorlatban azonban egy populáció összeomlása sokkal hamarabb bekövetkezik, mondjuk, ha az újszülöttek száma az eredeti érték ötödére, esetünkben 20 gyerekre esik vissza, ami már az 5. generációban bekövetkezik.

Látva ezt a negatív a tendenciát tegyük fel, hogy a közösség úgy dönt, hogy bevezeti a főállású szülő intézményét, amelynek az a feltétele, hogy egy házaspár legalább 8 gyereket nemzzen és neveljen. A kérdés az, hogy elvileg hány főállású szülőre és párjára van szükség ahhoz, hogy a populáció termékenységi mutatója elérje a 2-es értéket? Belátható, hogy 10 főállású szülő és házastársa már képes erre.

A főállású szülő intézményének a bevezetése után a 90 főt számláló 1,4-es termékenységű nőnek 126 gyereke, míg a 10 főt számláló legalább 8-as termékenységű nőnek minimum 80 gyereke születik, s így összesen 206 gyerek születik. Tehát ha minden évfolyamban a fiatal nők 10%-a választaná a főállású anyaságot, akkor a magyar termékenységi arányszám a jelenlegi 1,4-ről statisztikai átlagban 2,06 gyerek/nő értékre emelkedne, s ezzel hosszútávon is megszűnne az elöregedés és a népességcsökkenés. Fontos hangsúlyozni, hogy ez az arány nem azt jelenti, hogy az eredeti (a népességcsökkenés előtti) újszülött szám áll vissza, hanem csak azt jelenti, hogy az újszülöttek száma tovább már nem csökken. Tehát ha a főállású szülő intézményét a közösség a népességcsökkenés 50. évében vezeti be, akkor az újszülöttek számát az eredeti érték 49%-án lehet stabilizálni.

Vegyük észre, hogy 10 főállású anya hatására 20 év alatt minimum plusz 66 gyerek születik. Ugyanis a 10 fiatal nőnek ezen intézmény nélkül 14 gyereke születne, a főállású anyaság bevezetésével viszont 80 gyereke születik, a kettő különbsége jelenti a 66 újszülöttet. Tehát a főállású szülőség intézményének a bevezetésével 66 gyerekkel, százalékban kifejezve, $66/206 = 32\%$ -kal több gyerek születik. Megjegyzem, hogy az összes gyerek 39%-a (88/206) a főállású szülők 10%-tól származik. Azaz a főállású szülők gyerekei jelentős arányt képeznek a következő generációban, ezért is fontos, hogy a főállású szülők munkakörének a betöltését egy gondos kiválasztás előzze meg.

Ha főállású anyák száma ennek az értéknek a fele lenne, vagyis minden évfolyamban csak 5%, akkor a termékenységi arányszám 1,77 gyerek/nő-re emelkedne. A demográfiai válság

mérséklésében már ez is jelentős előrelépést jelent. Ha főállású anyák száma minden fiatal évfjártban elérné a 20%-ot, akkor a termékenységi arányszám 2,72 gyerek/nő-re emelkedne, s ekkor az érintett évfjártokat (kohorszokat) az ún. *természetes növekedés* jellemezné.

Vegyünk egy konkrét magyarországi példát. Tekintsük például az 1996-ban született, jelenleg (2016-ban) 20 éves nőket, akiknek a száma 53 699 fő. Ők a teljes lakosság 0,56%-ot teszik ki (Magyarország népességének száma nemek és életkor szerint 2015). A jelenlegi termékenység mellett nekik várhatóan 75 179 gyerekük születik. Ez egy meglehetősen alacsony szám. Hiszen közismert, hogy a 70-es években még jóval több gyereke születet egy évfjártnak. Egyrészt azért, mert többen voltak, például 1971-ben a született lányok száma több mint 70 000 fő volt, másrészt ezen nők termékenységi aránya is jóval magasabb, majdnem 2 gyerek/nő volt.

Ha az 1996-os évfjártból 10%, vagyis 5369 nő választaná a tényleges főállású anyaságot, akkor összesen 110 614 gyerek születne.¹ Így az 1996-ban született nők termékenységi arányszáma $(110\,614/53\,699=)$ 2,06 gyerek/nő lenne, s így az elkövetkező 20 évben 35 435 gyerekkel születne több.² Ez évente csak 1771 plusz gyermeket jelent. Ahhoz, hogy minden évben 10 ezerrel több gyerek szülessen, ahhoz kerekítve, összesen és folyamatosan 30 000 főállású anyára és a férjére lenne szükség.³ Összehasonlításképp megjegyzem, hogy az óvodapedagógusok száma 2014-ben 30 396 fő volt. Ugyanakkor, ahogy arra Benda (2015, 172) is rámutatott, a demográfiai fordulat eléréséhez évente több tízezer plusz gyerek születésére lenne szükség. Tehát ezt a 30 ezer fős főállású szülői létszámot meg kell szorozni legalább 2-3-mal, mivel ez az intézmény csak így tudja biztosítani, hogy évente plusz 20-30 ezer gyerek születessen.

(*A főállású szülő bérezése*) Mivel viszonylag sok főállású szülőre lesz szükség, ezért az intézmény bevezetése rendkívüli terhet fog jelenteni a költségvetésnek. Világos, hogy az állam, legalábbis kezdetben, nem vállalhatja fel a gyerekek nevelésének az összes költségét. Legfeljebb csak annyit tud tenni, hogy egy átlagos fizetést, s ami talán még fontosabb, megfelelő státuszt biztosít a főállású szülőnek. Ezért a főállású szülőségre jelentkezők kiválasztásában döntő tényezőnek kell lenni annak, hogy a házaspárjuk rendelkezik-e, vagy várhatóan rendelkezni fog-e stabil állással és megfelelő fizetéssel. Tekintettel arra, hogy a gyerekekhez kapcsolódó kiadásoknak több mint a fele a főállású szülő házastársát terhelné.

A műhelyvita alapján úgy gondolom, hogy a főállású szülő bérét a következő tényezőknél kell befolyásolni: a főállású szülők végzettsége, a megszült, illetve az eltartott gyerekek száma és a nevelő munka minősége. Vegyük sorra ezeket a tényezőket.

A korábbiaknak megfelelően a főállású anya **minimum és ideáltipikus esetben középfokú végzettséggel rendelkezik**. Ennél alacsonyabb végzettséggel eleve nem jelentkezhet, ennél magasabb végzettség megszerzésére pedig nincs ideje. Annak nincs értelme, hogy a főállású anyaságra készülő nő a legtermékenyebb éveiben egyetemi diploma vagy éppen PhD fokozat szerzésével legyen elfoglalva. A főállású szülő bérét célszerű a garantált bérminimumhoz (ennek nettó értéke 2016-ban: 129 000 Ft) kötni. **Itt van lehetőség a szülők iskolai végzettségének és tanulmányi eredményének a figyelembe vételére.** Például úgy, hogy gyengébb tanulmányi eredmény esetében csak a garantált bérminimumot kell megadni, míg jeles bizonyítvány esetén egy ennél magasabb értéket (pl. 150 000 Ft-ot) kell biztosítani. Mivel a férfi oldaláról az időtényező nem olyan kritikus, mint a nő számára, ezért itt nagyobb lehetőség van a végzettség szerinti differenciálásra.

Célszerű, ha a főállású szülő járandóságának az összege a gyerekek számával arányosan emelkedik. Hiszen minden egyes gyerek egy újabb költséget is jelent. Ugyanezen logika alapján viszont a felnőtt gyerekek munkába állásával ennek a járandóságnak csök-

kennie kell. Ebből következik, hogy egy főállású szülő, legalábbis az államtól kapott fix járandóság szempontjából, nem az élete végén fogja elérni a maximális összeget, hanem akkor, amikor maximális számú gyereket nevel, vagyis 40 éves kora körül. Majd, ahogy önállósodnak a gyerekek, úgy csökken a főállású szülő fizetése, végül pedig, ha minden gyerek a saját lábára áll, akkor a főállású szülő egy kisebb járadékot kap. Itt jegyzem meg, hogy a főállású szülők bérében jelentős különbség adódhat abból, hogy a gyerekek mikor válnak önállóvá. Minél tovább tanulnak a gyermekek, annál nagyobb jövedelmet érhet el a főállású szülő.

A gyerekevelés minőségét persze számos tényező meghatározza. Társadalmi szempontból az a legfontosabb, hogy a felnőtt gyerek hasznos tagja legyen a társadalomnak. Ez pedig statisztikai értelemben jól mérhető azzal, hogy a felnőtt gyerekek mennyi adót fizetnek. Ezért logikusan adódik, hogy az idősebb főállású szülő egyébként csökkenő jövedelmét a társadalom egészítse ki a felnőtt gyerekei adóbefizetésének mondjuk 10%-ával. Például 200 000 Ft-os havi bruttó jövedelem esetén a 10% felajánlás 38 400 Ft-ot jelent évente. 3 gyerek esetén ez már 115 200 Ft-ot jelent évenként. Ez az összeg lényegében megegyezik az egy havi átlagnyugdíjjal, ami 2016-ban 120 ezer Ft/hó.⁴

(További kérdések a javasolt intézménnyel kapcsolatban)

– *Az intézmény neve főállású szülő vagy főállású anya legyen?* A gyettel kapcsolatban a köznyelvben már meghonosodott a főállású anya kifejezés. A folyamatos terhesség és szoptatás miatt nehéz elképzelni egy olyan szituációt, hogy a főállású szülő pozícióját az első 20 évben ne az anya töltse be. Ezért a főállású anya megnevezésben is van logika. Ugyanakkor, ahogy a gyed vagy a gyet esetében is a házaspárra van bízva annak eldöntése, hogy melyikük vegye igénybe ezt a jövedelmet, úgy ezt a lehetőséget itt is biztosítani lehet és kell a házaspár számára. Ezért helyesebb általában főállású szülőről beszélnünk, s csak azon belül szabad és érdemes különbséget tenni a főállású anya és apa között.

– *A főállású szülő vagy főállású szülők megnevezés a helyesebb?* Az egyes szám, illetve a többes szám használata nyilvánvalóan arra a tartalmi különbségre utal, hogy a társadalom, illetve a munkaadó a gyerek megteremtésének és felnevelésének a feladatát csak egyik szülőhöz vagy mindkét szülőhöz rendeli. Mindkét értelmezés mellett vannak érvek. A dolog lényegét a főállású szülők fogalma ragadja meg, hiszen a gyerekek megteremtéséhez és felneveléséhez mindkét fél nevelő munkájára és anyagi hozzájárulására szükség van. Továbbá a munkaadó is a házaspárral szerződik és nemcsak az egyik féllel. Másrészt, elsősorban költségvetési korlátok miatt, célszerű, ha a társadalom csak az egyik szülőnek fizet járandóságot. Hiszen így ugyanannyi pénzből kétszer annyi családot lehet támogatni. Továbbá az is fontos, hogy az egyik szülő dolgozzon. Ugyanis a gyerekek számára a szülők jelentik a legfontosabb mintát és fontos, hogy lássák, az apának vagy az anyának munkahelye van, ahova eljár dolgozni.

– *Helyes dolog-e fizetett állásnak tekinteni a sok saját gyerek felnevelését?* Sok gyerek vállalása és igényes felnevelése extrém nehéz feladat a szülők számára, miközben ennek a tevékenységnek a magyar populáció fennmaradása szempontjából meghatározó jelentősége van. Ezért helyes, ha az állam a nagyon sok gyerek felnevelésére vállalkozó házaspárok számára munkabért fizet. Mint minden állás esetében, a munkaadó itt is különböző előfeltételeket, illetve teljesítéseket követelhet meg, amelyek teljesülésekor a főállású szülő jogosult a munkabérré, illetve fordítva, a szerződésben rögzített teljesítések elmaradását a munkaadó a munkabér csökkentésével és végső soron a munkaviszony megszüntetésével szankcionálhatja.

– *Indokolt-e, hogy főállású szülőknek csak házaspárok jelentkezhetnek?* Igen, ugyanis 8-10 gyerek felnevelése olyan rendkívül nagy feladatot jelent a pár számára, amely a lehető legstabilabb párkapcsolati formát, vagyis a házasságot igényli. A gyerekek számára is a házasság jelenti a legjobb környezetet.

– *Jogos-e az az elvárás, hogy a főállású szülő és házastársa legalább középfokú végzettséggel rendelkezzen?* Tekintettel arra, hogy a modern társadalomnak elsősorban jól képzett szakemberekre van szüksége, ezért a társadalom részéről jogos gyakorlat lenne, hogy csak olyan szülőket támogasson, akik nagy valószínűséggel képesek tanult és jól képzett embereket nevelni. Közismert tény, hogy a tanult és iskolázott szülők statisztikai értelemben sokkal magasabb arányban tudnak nevelni tanult és iskolázott fiatalot, mint az iskolázatlan társaik. Ezért a munkáltató részéről helyes gyakorlat, hogy az állás betöltését legalább középfokú végzettséghez, sőt esetleg azon belül legalább jó rendű tanulmányi eredményhez köti.

– *Miért pont 8 gyerek legyen a főállású anyaság és apaság vállalásának alsó korlátja?* Egyrészt mert fiziológiailag lehetséges, hogy egy fiatal párnak 8 egészséges gyereke legyen. Másrészt ennél alacsonyabb gyerekszám meghatározása (a) csak kisebb mértékben növelné a termékenységi arányszámot, (b) nagyobb pénzügyi terhet jelentene a költségvetésnek és (c) rontaná a „spontán” nagycsaládot vállalók motivációját.

– *Mi történik akkor, ha egy főállású szülő 3-4 gyerek után meggondolja magát és nem akar vagy nem tud több gyereket vállalni?* Semmi probléma, a házaspár visszakerül a normális és megszokott gyermektámogatási rendszerbe, amely a nagycsaládosok esetében amúgy is sok kedvezményt tartalmaz.

– *Mi történjen akkor, ha valamilyen probléma miatt a pár nem tud (pl. egészségügyi problémák) vagy nem akar (pl. válás miatt) több gyereket vállalni, miközben még nem érték el a 8 gyereket?* Fontos kérdés, hogy már hány gyerekük van. Ha kevesebb, mint mondjuk 6 gyerek, akkor kiesnek a rendszerből. Ez persze semmilyen büntetéssel nem jár, hiszen megkapják mindazokat a kedvezményeket, amelyeket általában a nagycsaládosok. Ezzel szemben, ha 6 vagy 7 gyerekük van, akkor méltányossági szempontból javasolt, hogy a főállású szülő megkaphassa a járadékának az arányos részét, pl. a 6/8-át vagy 7/8-át.

– *A főállású szülő fogadhasson-e örökbe gyereket?* Az örökbefogadásnak kidolgozott intézményrendszere van, ami nyilvánvalóan különbözik a főállású szülő intézményrendszerétől, s nincs értelme a kettőt keverni. A főállású szülő intézményét a társadalom azért vezeti be, mert növelni akarja a születési számot, illetve a termékenységet. A főállású szülők munkájának fontos része az új gyerekek nemzése és teremtése. Ezzel szemben az örökbefogadás nem növeli a születési számot, illetve a termékenységet. Az örökbefogadó alapvetően nem teremt új gyerekeket, munkájának ez nem része. Ezért javasolt, hogy a főállású szülők ne fogadhassanak örökbe gyereket, mert fontos, hogy ne örökbefogadással, hanem saját gyerekek teremtésével teljesítsék a munkaviszonyban vállalt kötelezettségüket.

– *Mi történjen akkor, ha a főállású szülő elválik a házastársától?* A döntés alapvetően függ attól, hogy a főállású szülőnek és a házastársának hány közös gyereke van. Ha meg van mind a 8 gyerek és a főállású szülő egyedül is képes felnevelni a gyerekeket, akkor nevelje fel őket. Ha kevesebb, mint 8 közös gyerek van, akkor a házaspár nem tudja teljesíteni a vállalását, és ezért kell őket törölni a rendszerből. 6-7 közös gyerek esetében méltányossági szempontból a főállású szülő esetleg része maradhat a rendszernek egy csökkentett munkabér mellett.

– *A főállású anya, illetve apa intézményének a bevezetése sérti-e a nők vagy a férfiak speciális érdekeit, jogait, illetve egyenlőségét?* Nem, mert ez az életpálya pusztán egy

választható életforma. Ezért nem szűkíti, hanem növeli a lehetséges női (illetve férfi) életpályák számát. Tehát nem szűkíti, hanem növeli a nők (illetve a férfiak) szabadságát.

– *Mi az a felső korhatár, amikor valaki jelentkezhet főállású szülőnek?* Mivel a nők és a férfiak termékenysége eltérő, ezért ebben a kérdésben különbséget kell tenni a férfiak és a nők között. A női termékenység felső korhatárát statisztikai átlagban 45 éves korra teszik. 2,5 évenkénti szülés esetében a 8 gyerek kihordásához és megszületéséhez így 20 évre van szükség. Ezen feltételek mellett egy gyerektelen nő számára a főállású anyasági rendszerbe való belépésnek a felső határa a 25 éves kor lehet. Egy férfi számára elvileg ennél magasabb kor is lehetséges, de a nevelési feladatok miatt szerintem célszerű lenne, ha ennek a felső határa nem lenne magasabb, mint 35-40 év.

– *Alkalmazható-e a főállású szülőség intézménye a még termékeny korban levő, de már idősebb házaspárok esetében (pl. 25 év feletti nők és 40 év feletti férfiak) esetében?* Ideáltipikus esetben az állást csak fiatal házaspárok vállalhassák el, hiszen csak tőlük várható el, hogy legalább 8 egészséges gyereket nemzzenek és neveljenek. Ugyanakkor speciális okok miatt kezdetben egy átmeneti időszakra (pl. 3-5 évig) ezt a státuszt idősebb házaspárok számára is elérhetővé kell tenni. Ugyanis az idősebb férfiak és nők generációja sokkal népesebb, mint a fiatalabb generációja. Ezért mindenképpen arra kell törekedni, hogy az idősebb generációk esetében is növekedjen a termékenységi arány, hiszen így magasabb szinten lehet stabilizálni a magyar populáció népességét, mintha csak a fiatal, de a már kisebb létszámú generációkra koncentrálnánk. Természetesen egy 35 éves nő már nem tud 8 gyereket szülni, ahogy egy 45 éves férfi sem tud még 8 gyereket felnevelni. Ezért az ő esetükben lehetőséget kell adni arra, hogy a koruknak megfelelően kevesebb számú plusz gyerek vállalásával léphessenek be ebbe a rendszerbe. Nevezzük őket részállású szülőkné. Mivel a nők esetében a 45-50 éves kor jelenti a szülőképes kor felső határát, ezért egy 35 éves nő, statisztikailag 3-4 gyereket még biztos tud szülni. S ebben az esetben a részállású anya megkaphassa a főállású anya járandóságának a 3/8 vagy a 4/8-át. Ugyanez érvényes a részállású apákra is.

– *Lenne-e elég jelentkező?* Úgy gondolom, hogy erre a pályára lennének jelentkezők. A példák azt mutatják, hogy sok nő és család számára ez az életpálya vonzó lenne. Ma is léteznek jól működő nagycsaládok, noha jelenleg ez rendkívüli terheket ró a szülőkre. Ha az állam intézményes módon is biztosítaná, hogy egy házaspár egyik tagja az egész életét a gyermekek teremtésének és nevelésének szentelje, akkor feltehetően elég sok házaspár élne ezzel a lehetőséggel.

– *Milyen településtípust érdemes preferálni a főállású szülő intézményével kapcsolatban?* Elvileg persze minden településtípus szóba jöhet. Ugyanakkor érdemes preferálni a kistelepüléseken élő vagy oda költöző főállású szülőket, mert (a) ott már most is súlyos problémát jelent az elöregedés és népességcsökkenés. (b) A kistelepüléseken már most is sok üres és elhagyott ház és telek van, amelyek viszonylag olcsón felújíthatók vagy beépíthetők, és ezzel is lehetne segíteni a főállású szülőségre vállalkozó házaspárokat. (c) Egy kistelepülésen a helyi közösség segítése is könnyebben elérhető és megszervezhető.

– *Mi történjen akkor, ha a gyerekek rossz tanulók és nem tudnak szakmát tanulni vagy középfokú végzettséget szerezni?* Ennek kivédésére persze nincs abszolút módszer. Ugyanakkor egyrészt az állás betöltéséhez szükséges feltételek: büntetlen előélet, középfokú végzettség, illetve a kiválasztási procedúra ezeket a kockázatokat csökkentheti. Minden felmérés azt mutatja, hogy egy gyerek tanulmányi eredményében és az iskolai előmenetelében nemcsak az iskolai, hanem a szülői hatások is fontos szerepet játszanak. Ezért a szülőt mindenképpen érdekelté kell tenni abban, hogy odafigyeljen a gyerekek tanulmányi előrehaladására. A javasolt bérezés ezt két szempontból is tartalmazza. Egyrészt

a továbbtanuló gyerek tovább marad eltartott és így a szülő magasabb bért kap utána, másrészt a többet adózó felnőtt gyerek adójának nagyobb a 10%-a is, amit a főállású szülő kaphatna meg. Tehát a főállású szülő erősen érdekelt abban, hogy ne csak világra hozza, hanem gondosan fel is nevelje a gyerekeket.

– *Mi történik akkor, ha a főállású szülő vagy párja bűncselekményt követ el?* Az ilyen családokat azonnal ki kell zárni a rendszerből. Hiszen ezt a mintát nagyon sok gyerek számára közvetítenék, és ezt a társadalom nem támogathatja.

– *Mi történjen akkor, ha a főállású szülő gyereke vagy felnőtt gyereke bűncselekményt követ el?* Először is szögezzük le, hogy ebben az esetben a szülők rossz nevelő munkát végeztek, amit a munkaadónak szankcionálnia kell. Ezért teljesen jogos a főállású szülő járandóságának a csökkentése, illetve többszöri alkalom esetében a munkaviszony megszüntetése. Nyilvánvaló, hogy a társadalom nem támogathat olyan szülőket, akik bűnözőket nevelnek. Így a család „normál” családdá válik, amellyel kapcsolatban a szokásos gyermekvédelmi protokollt lehet érvényesíteni.

– *A főállású szülő intézménynek milyen további társadalmi hatásai lehetnek?* A várható hatások szertágazók. Az intézmény jelentős hatást gyakorolna a közgondolkodásra és általában növelné a gyermekvállalás presztízsét. A rendszer egy generáció alatt gazdaságilag is önfenntartóvá válna, hiszen az így született plusz gyerekek felnőttként gazdasági szereplővé válnak, akik egyrészt csökkentik a munkaerőhiányt, másrészt különféle adókat fizetnének, amelyből – többek között – fedezhető a főállású szülők bére. Hosszútávon a legfontosabb hatás azonban az lenne, hogy megnőne a társadalomban a nagycsaládban felnőtt gyerekek száma, akik várhatóan maguk is nagycsaládot szeretnének. S így spontán módon megnőne a populációban a termékenység, s ez biztosítaná a demográfiai fenntarthatóság szempontjából szükséges 2,1 gyerek/nő arányt. Ezért ezt az intézményt, mint egy speciális katalizátort, elég lenne csak egy-két generáción át fenntartani.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

Barta Barnabás – Klinger András – Miltényi Károly – Vukovich György (1984): *Fertility, female employment and policy measures in Hungary*. 3. o. Genf: International Labour Office.

Benda József (2015): *A szakadék szélén. A népességfogyás okai és megállítása*. Barankovics István Alapítvány.
Demény Pál (2015): Emelhető-e a reprodukcióhoz szükségesnél alacsonyabb termékenység. *Demográfia*, 58. évf. 2–3. sz. 97–114. o.

Demographic Winter (2008): *The decline of the human family*. SRB Documentary LLC, USA, 52 min. angol nyelvű film, magyar felirattal. <http://www.karizmatikus.hu/noha/47-a-mi-mozink/958-demografiai-tel-azemberi-csalad-hanyatlasa.html> (Letöltés: 2016-07-06)

Geohive (2015): Current world population. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division. World Population Prospects: The 2015 Revision. http://www.geohive.com/earth/population_now.aspx (Letöltés: 2016-07-06)

Kapitány Balázs (2015): Demográfiai fogalomtar. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest <http://demografia.hu/hu/tudastar/fogalomtar/38-teljes-termekenységi-aranszam> (Letöltés: 2016-07-06)

Magyarország népességének száma nemek és életkor szerint. <https://www.ksh.hu/interaktiv/korfak/orszag.html>. 2015 (Letöltés: 2016-07-06)

Population Reference Bureau: 2014 Worlds Population Date Sheet. http://www.prb.org/pdf14/2014-world-population-data-sheet_eng.pdf (Letöltés: 2016-07-06)

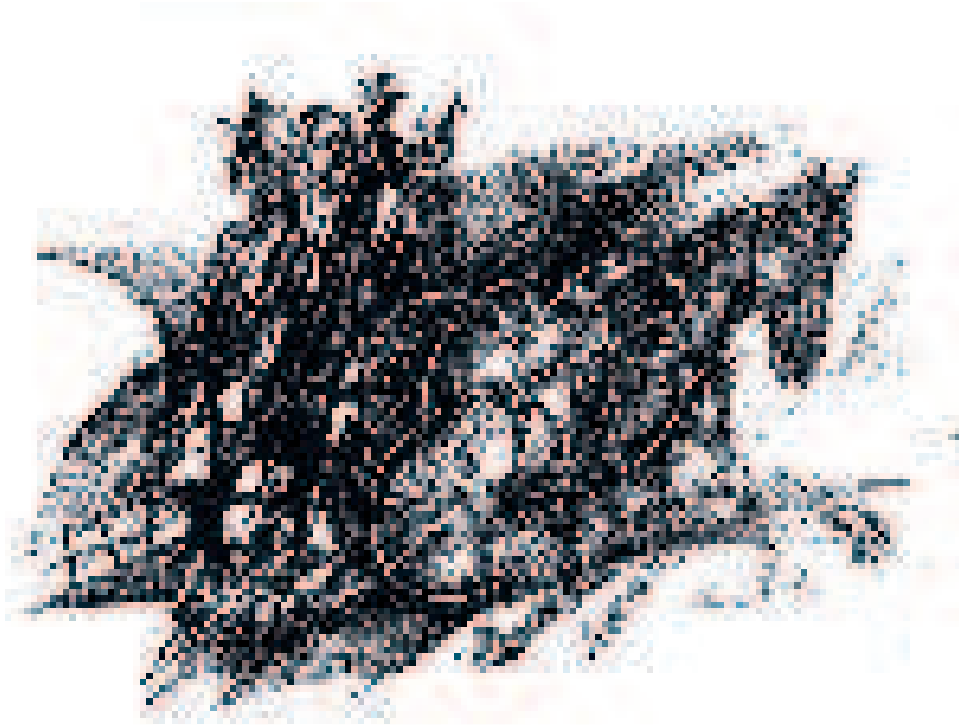
Tárkányi Ákos (1998): Európai családpolitikák: a magyar családpolitika története. *Demográfia*, 41. évf. 2–3. sz. 233–268.

Világgazdaság (2013): Az évezred közepére kihálnak a magyarok? *Világgazdaság*, 2013. 11. 6. <http://www.vg.hu/kozelet/tarsadalom/az-evezred-kozepere-kihálnak-a-magyarok-415328> (Letöltés: 2016-07-06)

Winter, Jay – Teitelbaum, Michael 2014: Bye-bye, baby: birth rates are falling around the world. And that's O.K. *The New York Times Sunday Review*, 6 April, 1, 6–7.

JEGYZETEK

- * A tanulmány a „Gyermek- és családbarát társadalomért” műhelysorozat negyedik programjában elhangzott előadás (Budapest, 2016. június 23.) írott változata. A műhelymunkákat dr. Benda József vezeti és szervezi és a Barankovics István Alapítvány támogatja. A műhelymunka célja, hogy a magyar demográfiai válság mérséklése érdekében minél több javaslatot megfogalmazzon és kidolgozzon a társadalom számára.
- 1 48 330 nő \times 1,4 gyerek/nő + 5369 nő \times 8 gyerek/nő = 100 614 gyerek,
ahol 48 330 a normál, míg 5369 a főállású anyák száma. Ennek a két számnak az összege pedig 53 699, vagyis az 1996-ban született lányok száma.
- 2 5369 nő \times 8 gyerek/nő - 5369 nő \times 1,4 gyerek/nő = 5369 \times (8-1,4) = 5369 \times 6,6 = 35 435 gyerek.
- 3 30 000 nő \times 6,6 gyerek/nő = 198 000 gyerek/20 = 9900 gyerek/év.
- 4 A fentieket a következő képletben lehet összefoglalni:
A főállású szülő munkabére = $kN \times BS + 0,1T$; ahol k az eltartott gyerekek számával arányos tényező, N az eltartott gyerekek száma, BS a szülő végzettségétől és tanulmányi eredményétől függő alapbér, T pedig a felnőtt gyerekek adóbefizetése.

Utazási döntéseket befolyásoló motivációk szerepe a turisztikai szolgáltatások piacán

(Szakirodalmi áttekintés) A szabadidőn és a diszkreionális jövedelmen kívül az utazási döntés harmadik alapvető előfeltétele a kellő motiváció. A motiváció kérdésköre már hosszú évtizedekkel ezelőtt is nagy figyelmet kapott az utazók viselkedését és döntéshozatali folyamatait tanulmányozó kutatók részéről. A célközönség motivációinak feltérképezése az elméleti háttér gazdagításán túl jelentős gyakorlati haszonnal is bír. A célközönség motiváció szerinti szegmentálása fontos eszköze a turisztikai marketingnek és ezek a motivációk jelentősen befolyásolják a turisztikai termékfejlesztés irányát. A motivációknak megfelelő attrakciók, kínálati szolgáltatáscsomagok alapvetően meghatározzák az adott desztináció gazdasági sikerességét. Az utazók motivációja sokféle tényező által meghatározott és dinamikusan változó jelenség. A kor, nem, egészségi állapot, iskolázottság, divat, személyiségtípus csak néhány tényező azon faktorok közül, melyek lényegesen befolyásolják a motivációt. Az elmúlt évtizedekben az átlagos, fejlett világbeli utazó jelentős változásokon ment keresztül. Több pénze van, jobban tájékozott, individualistább, differenciáltabbak az igényei, egyre érzékenyebb a minőségre, egyre nagyobb az igénye az egyediségre és idősebb éveiben is aktív marad a növekvő átlagéletkornak és növekvő egészségtudatosságnak köszönhetően (Buhalis–Costa 2006). Ezek és egyéb más, az utazási környezettel kapcsolatos változások mind jelentősen hatnak az utazási döntésekben szerepet játszó motivációkra. A turizmussal kapcsolatos vevői viselkedéskutatásban a motivációk jelentik azt a hidat, mely a detektált igényeket az utazási döntéssel összeköti.

Többféle modell született, melyek megpróbálták rendszerbe foglalni az utazási motivációkat. Pearce a nyolcvanas években alkotta meg a TCL (tourist career ladder) modellt a Maslow-féle döntési motivációs piramis turisztikai kontextusba történő adaptálásával. A hipotézis, miszerint az utazási élmények gazdagodásával eltolódás mutatkozik az alacsonyabb rendű motivációk felől az intellektuálisabbak felé, empirikusan kevésbé bizonyult igazolhatónak. A 2000-es évek elején Pearce és kollégái továbbfejlesztették a TCL modellt, melynek eredményeként létrejött a TCP (travel career patterns) (Pearce 2005). A TCP modell a motivációkat három egymás köré épülő rétegben ábrázolja, ahol a magréteg reprezentálja a leggyakoribb motivációs faktorokat (újdonság, elszakadás a megszokottól, kapcsolatok javítása stb.), a következő réteg a mérsékelten fontos faktorokat szemlélteti (önmegvalósítás, természet stb.), míg a legkülső réteg a kevésbé fontos tényezőket foglalja magába (nosztalgia, társadalmi státusz stb.).

A Push-Pull modell egy másik lehetséges rendszerezési szisztéma, és sok utazáskutató fogadja el, mint érvényes utazásmotivációs modellt. A „push” ebben a modellben leginkább azokat a belső késztetéseket jelöli, melyek mintegy „lökik” az utazót az utazás irányában, míg a „pull” faktorok a desztináció által generált olyan vonzó tényezők, melyek maguk felé „húzzák” a turistát.

Yuan és McDonald 1990-es tanulmányában megjelölte a legfontosabb push és pull tényezőket. A push faktorok közül az újdonság, a kapcsolaterősítés, a hobbinak hódolás, míg a pull faktorok közül elsődlegesen a kedvező ár, a történelmi/kulturális közeg, a megközelíthetőség és a desztináció által kínált lehetőségek voltak a legjelentősebbek.

A Plog-féle modell turisztatipológiának tekinthető, de ahogy Andreu és kollégái kritikájukban rámutattak, nem igazán jó a motivációk feltárására, mivel a turisták a különböző utakat egészen különféle motivációkból teszik. Egy allocentrikus téli desztináció után ugyanaz a turista nyáron meglehet, hogy a megszokott, tehát pszichocentrikus családi üdülés mellett dönt. A motivációra alapozott turisztatipológiák közül figyelmet érdemel még a Hahn-féle aktivitásra alapozott tipológiai rendszer, valamint a F. Romess-Stracke-féle osztályozás, mely négy alapvető csoportot különböztet meg: motiváció, fogyasztói magatartás, és környezeti tudatosság alapján (Kaspar–Fekete 2004).

Természetesen, ahogyan a turizmus, mint dinamikus rendszer, külső és belső környezete változik, a motivációs faktorok relatív jelentősége is módosulhat, bizonyos faktorok veszítenek jelentőségükből, míg mások, esetleg újabbak fontossá válhatnak. Példaképpen megemlíthetjük, hogy míg a turizmusipar globálisan 4-5%-os éves növekedést mutatott az elmúlt 20 évben, addig az ökoturizmus a 90-es évek óta 20-30%-os éves növekedést produkált. A fenntarthatóan menedzselte természeti értékek, mint pull faktor, szerepe tehát jelentősen megnőtt.

Igazán széles körben elfogadott elméleti megközelítés, mely empirikusan is vizsgálható, mind a mai napig nem létezik. Az egyik magyarázat talán az lehet, hogy az utazási motiváció egy olyan mögöttes multidimenzionális struktúrával bíró pszichológiai folyamat, melyet nagyon nehéz rendszerbe foglalni. Az eddigi létrejött modellek ellenére sok gyakorlati segítséget nyújthatnak az egyes desztinációkat menedzselő szakemberek számára piaci szegmentációs marketing tevékenységük során, segíthetnek feltérképezni a potenciális célközönség motivációit és igényeit.

Ha kellő szabadidő, diszkrecionális jövedelem áll a turista rendelkezésére és a motiváció is jelen van, akkor elkezdődhet az információgyűjtés folyamata, mely megalapozza a későbbi utazási döntést.

Az utazási döntéshez használt fő információforrás fajtája több tényező függvénye, meghatározó lehet az életkor, az iskolázottság, az utazás célja, időtartama és egyéb faktorok is.

A használt információforrás attól is függ, hogy az utazási döntés mely szakaszában vagyunk. Ahogy 2011-es cikkében Yesawich egy felmérés eredményeit elemezve rámutat, minél közelebb kerül a fogyasztó a tényleges vásárlási döntéshez, annál dominánsabb az internet szerepe. Az ötletgyűjtés stádiumában a legkülönbözőbb forrásokat használják a turisták, ideértve a tradicionálisakat, elsődlegesen a WMO-t (word-of-mouth [szájhagyomány]) a családtagokat, barátokat és más turistákat, az utazási magazinokat, broszúrákat. A WOM különösen jelentős információforrás akkor, ha a turista hosszabb időre utazik és nincsen korábbi tapasztalata az adott desztinációval kapcsolatban (Murphy et al. 2007). A behatóbb tanulmányozás stádiumában, akár csak az ötletgyűjtésnél, a család és a barátok még fontos információforrások, de ebben a szakaszban már jelentősen erősödik az internet jelenléte. Az ár/érték összehasonlításnál és a tényleges megrendelésnél az internet már abszolút egyeduralkodónak tekinthető (Yesawich 2011).

Az internet megjelenésével folyamatos hangsúlyeltolódás figyelhető meg az olyan tradicionális információforrásoktól, mint a nyomtatott és sugárzott média, valamint az utazási irodák, az online források felé. Egy a M.Á.S.T. által a Turizmus Zrt. számára készített tanulmányból kiderül, hogy 2003-ról 2006-ra mind a belföldi, mind pedig a külföldi utazásoknál megduplázódott azoknak a száma, akik az internetet használják információforrásként az utazási döntéseikhez (A magyar lakosság utazási szokásai, 2008).

(*Vizsgálati minta és módszer*) A tanulmányt primer kutatás támasztja alá, amely egy kérdőbiztossal támogatott kérdőíves felméréssel valósult meg. A kvantitatív információgyűjtés során, a szóbeli megkérdezés a rendszeresen utazó, vagy az utazás iránt érdeklődő lakossági csoportokra terjedt ki.

A megkérdezés helyszíne Budapest, Miskolc, Szeged, Szolnok és Veszprém volt, minden esetben turisztikai szakkiállítás alkalmával. A megkérdezettek köre, a kiállítások látogatói közül került kiválasztásra, hiszen a cél, az utazni szerető és rendszeresen utazó fogyasztók elérése volt.

Tekintettel arra, hogy az utazni vágyók közül nem mindenki jár Utazás kiállításra, ezzel a kutatással csak a célcsoport azon részét lehetett elérni, akik ellátogattak a fent említett városok turisztikai kiállításaira. A kutatás egyszerű véletlen mintavétellel történt. A mintasokaság nagysága 1020 fő volt.

A kérdőív 16 kérdésből állt, amelyből 6 kérdés vonatkozott demográfiai adatokra. A kapott eredményeket SPSS 20.0 szoftverrel elemeztük, a diagramokat a Microsoft Excel program segítségével készítettük.

Hipotézis

A témával kapcsolatosan az alábbi hipotéziseket fogalmaztuk meg:

- Első hipotézisünket a 2009-es, USA-ban történt felmérés eredményeire alapoztuk. A felmérés szerint a turisztikai szolgáltatók saját honlapjai, weboldalai az utazást megelőző információszerezés tekintetében jelentősebbek, mint az összes többi információforrás együttvéve. Mindezek alapján azt állítjuk, hogy az általunk megkérdezett minta fiatal korosztálya (30 év alatt) a turisztikai szolgáltatók saját honlapját használja elsődleges információforrásként.
- Második hipotézisünk szerint a megkérdezett lakosság a gyógy- és termálfürdőket tartja a legjelentősebb motivációnak utazásai során. A hipotézist az utóbbi időben egyre népszerűbbé váló egészségturizmus iránti érdeklődés és turisztikai kereslet megerősödésére alapoztuk.
- Harmadik hipotézisünk a főkomponens analízis eredményére vonatkozik. Feltételezésünk szerint az elsődleges turisztikai motivációra adott válaszok alapján két jól elkülöníthető szegmensre oszthatóak a válaszadók. Az egyik szegmenst a passzív pihenők csoportja, a másikat az aktív pihenők csoportja képezi, és ennek megfelelően a motivációk is e két csoportba sorolhatók.

Kutatási eredmények

1. táblázat: A leggyakoribb utazásszervezési módok

	válaszok száma (fő)	%-os megoszlás
saját magam	737	72,3
utazási iroda	260	25,5
egyéb	23	2,3
Total	1020	100,0

Forrás: saját szerkesztés

Az 1. táblázat adatai alapján elmondható, hogy a válaszadók $\sim\frac{3}{4}$ része saját maga szervezi utazását. A megkérdezettek 25%-a utazási irodához fordul az utazás előtt. Ez az eredmény is alátámasztja a 2009-ben USA-ban készült felmérés eredményét, miszerint az utazni vágyók évről évre kevesebben veszik igénybe az utazási irodák szervezési funkcióit.

A kérdés utolsó válaszként lehetőséget adott egyéb utazásszervezési módok megadására. Azonban csak kevesen, csupán 1,4% jelölte meg konkrétan a leggyakoribb, általa használt utazásszervezési módot. A 2. táblázat eredményei szerint a válaszadók leggyakrabban az internetet hívják segítségül utazásaik megszervezéséhez. Azt, hogy az internet mely funkcióját és felületét használják információforrásként, a továbbiakban következő kérdésekből kiderül.

2. táblázat: Egyéb utazásszervezési módok a válaszok alapján

	válaszok száma (fő)	%-os megoszlás
barátok	1	,1
internet	6	,6
Internet	1	,1
interneten magam	1	,1
mindkettő	3	,3
spontán	1	,1
természetjáró szakosztály keretében	1	,1
Total	14	1,4

Forrás: saját szerkesztés

Az utazástervezéshez igénybevett információforrások

A kutatás szempontjából nagyon fontos volt a kérdőív 2. kérdésének elemzése, amelyből megtudhattuk, hogy utazás tervezésekor, a válaszadók elsősorban milyen forrásból szerzik meg a szükséges információt. A kérdőívet kitöltőknek fontossági sorrendbe kellett rakniuk a felsorolt információforrásokat.

Az elemzés során megállapítottuk, hogy az internet által biztosított lehetőségek – közösségi oldalak (31,3%), honlapok (21,8%) – mellett az utazási irodák (10,3%) nyújtotta közvetlen információkat tartják még fontosnak a potenciális turisták. (1. számú táblázat)

A válaszadók elsősorban nem a hagyományos reklámcsatornákon – hirdetések (1,9%), szakkiallítások (3,6%) – keresztül jutnak információhoz az adott desztinációról, hanem a kor technikai fejlődését kihasználva, az internet által biztosított komplex adathalmaz segítségével. A világháló fejlődésének köszönhetően, az utazni vágyóknak lehetőségük van saját maguknak összeállítani a nyaralásukat, kezdve a busz- és repülőjegy vásárlásától, a szállásajánlatokon át, a különböző programajánlatokig.

Mindezek alapján valószínűsíthető, hogy egyre inkább erősödni fog az internetes utazásszervezés népszerűsége.

3. táblázat: A leggyakrabban használt turisztikai információforrások

Turisztikai információforrások	válaszok száma(fő)	%-os megoszlás
internetes fórumok, blogok	319	31,3
szolgáltatók honlapjai	222	21,8
utazási irodák	105	10,3
barátok, ismerősök	98	9,6
prospektusok, útikönyvek	95	9,3
saját tapasztalatok	76	7,4
Tourinform Irodák	48	4,7
kiállítások, vásárok	37	3,6
média (TV, rádió, újság)	19	1,9
egyéb információforrások	1	0,1
összesen:	1020	100,0

Forrás: saját szerkesztés

A kvalitatív felmérés gyakorisági lekérdezése után a mélyebb, több változó összefüggését feltáró elemzésre került sor. A felmérés sajátosságaiból adódóan kvantitatív összefüggésmérő technikák alkalmazására nincs mód, ezért kereszt táblák készítésével és értékelésével lehet eljutni a kutatási eredményhez.

A DKS&A által 2009-ben az USA-ban végzett felmérés eredményéből kiindulva első hipotézisünk szerint, a fiatal korosztály turisztikai szempontból legfontosabb információforrása az internet, ezen belül pedig a honlapok.

A válaszok életkor szerinti megoszlásának vizsgálata alapján, a legfontosabb információforrásként szereplő közösségi oldalakat elsősorban a 30 év alattiak (36,9%) és a 30 és 50 év közöttiek (28,6%) jelölték be. Ennek ellenére az 50 év felettiak is viszonylag nagy arányban (21,9%) használják elsődleges forrásként a blogokat. (4. számú táblázat és az 1. ábra)

A fiatal (30 év alatti) korosztály 463 mintaszámmal rendelkezik, akik közül 171 fő jelölte meg legfontosabb információforrásként az internetes fórumokat, továbbá 52 fő (11,2%) találta „fontos”-nak és 25 fő (5,4%) jelölte „még fontos” információforrásnak a közösségi oldalakat. 215 válasz (46,5%) esetében viszont, információszerezésre elsősorban más forrásokat preferáltak, ezért nem jelölték be ezt a lehetőséget.

A turisztikai szolgáltatók honlapját a 30 év alattiak közül 96 fő (20,7%) jelölte legfontosabb információforrásként, ezáltal a kutatási eredményünk cáfolta a feltételezésünket.

4. táblázat: Közösségi oldalak, mint turisztikai információforrások a válaszadók életkori megoszlásában

		A válaszadók életkora							
		30 év alatt		30-50 év között		50 év felett		összesen	
		fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Turisztikai információ forrása: közösségioldalak	legfontosabb	171	36,9	111	28,6	37	21,9	319	31,3
	fontos	52	11,2	30	7,7	14	8,3	109	10,7
	kevésbé fontos	25	5,4	14	3,6	7	4,1	46	4,5
	nem jelölte	215	46,5	233	60,1	111	65,7	546	53,5
összesen		463	100,0	388	100,0	169	100,0	1020	100,0

Forrás: saját szerkesztés

A kérdőív 2. kérdésére adható válaszok közül, a turisztikai szolgáltatók honlapjai tartoznak még az internet információforrásai közé. Az előző vizsgálati eredményből kiindulva, azt feltételeztük, hogy a honlapokat is elsősorban a fiatalabb korosztály használja a leggyakrabban információszerzésére. Az eredmény meglepő módon nem ezt igazolta. A válaszadók korcsoportonkénti arányait megvizsgálva, azt állapítottuk meg, hogy elsősorban az 50 év feletti (23,7%), illetve a 30 és 50 év közöttiek (22,2%) jelölték be a legfontosabb információforrásként a honlapokat. A 30 év alattiak csupán 20,7%-a böngészte elsődlegesen a turisztikai szolgáltatók honlapját. (5. számú táblázat)

Mindezek alapján megállapítható, hogy a weblapokon, a fiatalok látogatásának növelése érdekében, a statikus portálokat interaktívra szükséges fejleszteni.

5. számú táblázat: Honlapok mint turisztikai információforrások a válaszadók életkori megoszlásában

		A válaszadók életkora						összesen	
		30 év alatt		30-50 év között		50 év felett			
		fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
legfontosabb	96	20,7	86	22,2	40	23,7	222	21,8	
fontos	49	10,6	47	12,1	12	7,1	108	10,6	
kevésbé fontos	44	9,5	33	8,5	8	4,7	85	8,3	
nem jelölte	274	59,2	222	57,2	109	64,5	605	59,3	
összesen		463	100,0	388	100,0	169	100,0	1020	100,0

Forrás: saját szerkesztés

A megkérdezett válaszadók utazási motivációi

6. számú táblázat: A vizsgált minta legjelentősebb motivációi korcsoportonkénti bontásban a válaszadás gyakorisága alapján (fő)

30 év alatt			30-50 év			50 év felett		
1.	Vízparti pihenés	253	Vízparti pihenés	207	Gyógy-és termálfürdők szolgáltatásai	99		
2.	Gyógy- és termálfürdők szolgáltatásai	185	Gyógy-és termálfürdők szolgáltatásai	178	Vízparti pihenés	78		
3.	Gasztronómia (helyi ételspecialitások)	174	Gasztronómia (helyi ételspecialitások)	154	Kulturális programok	77		
4.	Kulturális programok	143	Kulturális programok	139	Építészeti értékek, szobrok	70		
5.	Építészeti értékek, szobrok	72	Múzeumok	95	Múzeumok	67		
6.	Gyalogtúrázásilehetőségek	66	Építészeti értékek, szobrok	94	Gasztronómia (helyi ételspecialitások)	53		
7.	Ökoturizmus	63	Gyalogtúrázásilehetőségek	89	Gyalogtúrázásilehetőségek	35		
8.	Múzeumok	62	Ökoturizmus	76	Ökoturizmus	24		
9.	Kerékpártúrák	48	Kerékpártúrák	66	Horgászat	15		
10.	Lovaglás	37	Népi kézművesség	54	Népi kézművesség	35		
11.	Horgászat	36	Horgászat	47	Kerékpártúrák	25		
12.	Népi kézművesség	24	Lovaglás	43	Lovaglás	11		

Forrás: saját szerkesztés

A 6. számú táblázatból kiderül az, hogy a megkérdezett 1020 fős minta legjelentősebb motivációnak a vízparti pihenést tartja. A 6. táblázat három korcsoportos bontásban mutatja, hogy utazásaik során mely szempontokat tartják a legjelentősebbnek és legkevésbé jelentősnek az utazni vágyók. A válaszadási gyakoriságokat tekintve elmondható, hogy megkérdezett fiatal korosztály (30 év alatt) közül 253 fő a legjelentősebbnek a vízparti pihenést tartja. Rangsorban a következő, jelentős motiváció a gyógy- és termálfürdők, a 185 fő fiatal tartja a legjelentősebbnek, valamint a gasztronómiát, a helyi ételspecialitásokat pedig 174 fő véli a legjelentősebbnek az utazásaik során.

A 30–50 éves korosztály hasonlóan válaszolt, mint a megkérdezett fiatalok, tehát az ő véleményük alapján is a három legjelentősebb turisztikai motivációnak a vízparti pihenés, a gyógy- és termálfürdők és a gasztronómia tekinthető.

Az idősebb korosztályban a rangsor módosult. A gyógy- és termálfürdők az első helyre kerültek, mely az életkori sajátosságokkal, igényekkel magyarázható. Viszont a vízparti pihenést e korosztály is jelentős motivációnak tartja az utazásaik során. Ellenben a meg-

kérdezettek közül sokan, 77 fő gondolta azt, hogy a kulturális programok a legjelentősebb szempont az utazási döntések során.

Főkomponens analízis eredményei az elsődleges turisztikai motivációra adott válaszok alapján

A fő utazási motivációra adott válaszokat főkomponens analízissel is értékeltük. A főkomponens analízis alkalmazásának célja:

- meghatározni az elsődleges turisztikai motiváció kérdésre adott válaszok alapján, az elemzés kezdetén még ismeretlen főkomponenseket (háttérváltozókat),
- a főkomponensek alapján csoportosítani az utazókat.

Adatállomány alkalmazhatósága

A főkomponens analízisnek csak akkor van létjogosultsága, ha az adatok összefüggnek (korrelálnak), tehát meg kell vizsgálni, hogy az adatok között milyen a korreláció. Ha ez nem megfelelő, akkor az adatbázis nem alkalmas az analízisre. Ezt a Bartlett-próbával és a KMO mutatóval tesztelhetjük.

7. számú táblázat: KMO and Bartlett's Test

Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy.		,871
Bartlett's Test of Sphericity	Approx. Chi-Square	2349,959
	df	78
	Sig.	,000

Forrás: SPSS 20.0

- A KMO (Kaiser–Meyer–Olkin) megfelelőségi mutató a faktorelemzés helytállóságát jellemzi, értékének nagyságától függ az alkalmazhatóság. A mutató jelenlegi értéke (0,871) alapján megállapítható, hogy alkalmazható a főkomponens analízis. Ha a KMO értéke nagyon alacsony lenne (0,5 alatti), akkor kellene megpróbálni egyes változók elhagyásával egy alkalmasabb adatbázist előállítani. Az Anti image correlations táblázat mutatóit vizsgálva megállapítható, hogy mindegyik változó mintaalkalmassági mértéke (MSA) megfelel.
- A Bartlett-próba azt vizsgálja, hogy igaz-e a nullhipotézis, miszerint az adatok között páronként nincs összefüggés, tehát nem alkalmazható az analízis. A teszt eredménye szerint a szignifikancia 0,000 tehát a nullhipotézis elvethető, amely szintén azt igazolja, hogy az adatok korrelálnak, vagyis az adatbázis felhasználható.

Változók közötti összefüggések

Elvileg annyi főkomponenst lehetne meghatározni, ahány változónk van, ahhoz azonban, hogy a változókat tömörítsük, kevesebb számú faktorra (főkomponensre) van szükség. A faktorok számának a meghatározása több módszerrel történhet:

- priori meghatározás
- sajátértéken alapuló meghatározás
- sajátérték ábra alapján

- magyarázott varianciarányad alapján
- kétféle osztás megbízhatósága alapján
- szignifikanciavizsgálat alapján.

A főkomponens kutatáshoz a sajátértéken alapuló meghatározást alkalmaztuk. A sajátérték (Eigenvalue) a faktorhoz kapcsolódó variancia nagyságát fejezi ki, csak azok a főkomponensek számítanak, amelyek varianciája *nagyobb 1-nél*.

8. számú táblázat: Total Variance Explained

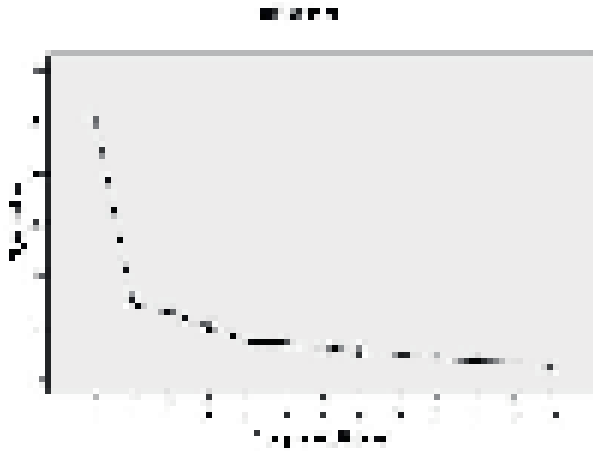
Component	Initial Eigenvalues			Rotation Sums of Squared Loadings		
	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %
1	5,082	39,093	39,093	3,199	24,610	24,610
2	1,423	10,950	50,042	2,805	21,580	46,190
3	1,262	9,704	59,747	1,762	13,556	59,747
4	,996	7,662	67,409			
5	,702	5,401	72,810			
6	,688	5,290	78,100			
7	,603	4,642	82,741			
8	,514	3,953	86,694			
9	,469	3,611	90,305			
10	,377	2,904	93,208			
11	,339	2,610	95,818			
12	,314	2,415	98,233			
13	,230	1,767	100,000			

Forrás: SPSS 20.0

A táblázat alapján látható, hogy ebben az adatbázisban három főkomponens különíthető el.

- Az 1. sz. főkomponens a variancia 39,093 százalékát,
- a 2. sz. főkomponens a variancia 10,95 százalékát,
- a 3. sz. főkomponens 9,7 százalékát magyarázza.

A varianciaszóródás jellemzésére használt mutató (átlagtól való négyzetes eltérés számtani középértéke). Az öt főkomponens együttesen a variancia 59,74 százalékát magyarázza, a többi nem vehető figyelembe.

A rotációs mátrix a főkomponens analízis eredményét annyiban érinti, hogy értelmezhetőbbé teszi a faktorokat. A varimax eljárás minimalizálja a nagy faktorsúllyal rendelkező változókat, így segíti az értelmezést.

9. számú táblázat: Rotated Component Matrix(a)

	Component		
	1	2	3
Érdeklődés mértéke – kerékpártúrák	,842		
Érdeklődés mértéke – lovaglás	,789		
Érdeklődés mértéke – gyalogtúrázási lehetőségek	,747		
Érdeklődés mértéke – ökoturizmus	,651		
Érdeklődés mértéke – horgászat			
Érdeklődés mértéke – építészeti értékek, szobrok		,844	
Érdeklődés mértéke – múzeumok		,841	
Érdeklődés mértéke – kulturális programok		,783	
Érdeklődés mértéke – népi kézművesség			

	Component		
	1	2	3
Érdeklődés mértéke – gyógy- és termálfürdők			,720
Érdeklődés mértéke – vízparti pihenés			,692
Érdeklődés mértéke – gasztronómia			
Érdeklődés mértéke – egyéb			

Forrás: SPSS 20.0

A rotált mátrixot elemezve az *1. főkomponens* szoros pozitív irányú összefüggésben az aktív szabadidő eltöltési lehetőségekkel, mint a kerékpártúrázás, lovaglás, gyaloglás, ökoturizmusban való részvétel.

A *2. főkomponens* pedig erős pozitív irányú összefüggésben van a kulturális turizmusban való részvétellel, mely az építészeti értékek, szobrok és múzeumok megtekintését és a kulturális programokon való részvételt jelenti.

A *3. főkomponens* erős pozitív irányú összefüggésben van a vízpart adta lehetőségek, a pihenés valamint gyógy- és termálfürdők látogatásával.

(Összegzés) Az utazásban résztvevők döntését számos belső és külső tényező befolyásolja. A kor, nem, az iskolai végzettség, a foglalkozás csak részterületei a döntést befolyásoló tényezők halmazának. Ha elegendő szabadidővel, diszkrécionális jövedelemmel és egy jól megfogalmazott motivációval rendelkezik a turista, akkor elkezdődhet az a folyamat, melynek eredménye az utazási döntés.

A DKS&A által 2009-ben az USA-ban végzett felmérésből kiderül az, hogy az utazáshoz köthető website-ok, mint például az adott hotel, desztináció, attrakció vagy légitársaság weboldalai az utazást megelőző információszerzés tekintetében jelentősebbek, mint az összes többi információforrás együttléve.

Primer kutatásunk célja az utazási döntéseket befolyásoló turisztikai információforrások és motivációk feltérképezése volt. A kvalitatív információ gyűjtése során, a szóbeli megkérdezés a rendszeresen utazó, vagy az utazás iránt érdeklődő lakossági csoportokra terjedt ki.

Hipotéziseink alapját a fent említett, USA-ban történt felmérés képezte, miszerint az utazók elsősorban az adott desztináció, hotel vagy attrakció honlapját keresik fel utazásaik előtt információgyűjtés céljából.

Ez a hipotézis azonban nem igazolódott be, hiszen a megkérdezettek 31,3%-a az internetes fórumokat, közösségi oldalakat, blogokat böngészi az utazás előtt.

A másik hipotézisünket az utazási motiváció témakörében fogalmaztuk meg. Feltételeztük, hogy a megkérdezettek elsősorban a ma oly divatos és egyre népszerűbb gyógy- és termálfürdőket tartja a legjelentősebbnek az utazás kiválasztásakor. Ez a hipotézis sem nyert igazolást, hiszen a válaszadók nagy többsége, elsősorban a vízparti pihenést tartja fő turisztikai motivációnak.

A harmadik hipotézisünk sem igazolódott be teljes mértékben. Feltételezésünk szerint két, jól elkülöníthető csoport hozható létre, az aktív pihenést és passzív pihenést kedvelők csoportjai. Ezzel szemben azonban három főkomponenst, szegmenst tudunk

megállapítani az eredmények alapján. Az aktív pihenés, mint pl. lovaglás, túrázás, gyaloglás, mint elsődleges turisztikai motiváció mellett további kettő szegmens hozható létre. A kulturális turizmus és gyógyturizmus szintén az aktív turizmus egy-egy részterülete, nem a passzív turizmus fajtái közé sorolható.

A célközönség motivációinak feltérképezése és szegmentálása fontos eszköze a turisztikai marketingnek és ezek a motivációk jelentősen befolyásolják a turisztikai termékfejlesztés irányát. Mindezek alapján a kapott eredmények egy további kutatás alapjául szolgálhatnak.

IRODALOMJEGYZÉK

- ADLER, A. 1927 = *The Practice and Theory of Individual Psychology*. New York: Harcourt. Berline, D. 1960 *Conflict, Arousal, and Curiosity*. New York: McGraw Hill.
- ARCH G. WOODSIDE 2008 = *Tourism Management: Analysis, Behaviour and Strategy*. CAB International, 15–26. o.
- BALOGLU, S. & BRINBERG D. 1997 = Affective images of tourism destinations. *Journal of Travel Research*, vol. 35, no. 4: 11–15.
- BARGEMAN, B. & VAN DER POEL, H. 2006 = The role of routines in the vacation decision-making process of Dutch vacationers. *Tourism Management*, 27: 707–720.
- BEIGER, T. & LAESSER, C. 2004 = Information sources for travel decisions: towards a source process model. *Journal of Travel Research*, vol. 42, no. 4: 357–371.
- DIMITRIOS BUHALIS – CARLOS COSTA 2006 = *Tourism Management Dynamics: Trends, management and tools*. Butterworth-Heinemann. 3. o.
- CAI, L. A., FENG, R. & BREITER, D. 2004 = Tourist purchase decision involvement and information preferences. *Journal of Vacation Marketing*, 10(2): 138–148.
- CARR, N. 2003 = *Use And Trust Of Tourism Information Sources Amongst University Students*.
- CSIKSZENTMIHALYI, M. 1990 = *The psychology of optimal experience*. New York: Harper & Row.
- FODNESS, D. & MURRAY, B. 1998 = Tourist information search. *Annals of Tourism Research*, 24(3): 503–523.
- HULL, C. L. 1943 = *Principles of Behaviour*. New York: Appleton-Century-Crofts.
- PROF. DR. CLAUDE KASPAR – DR. FEKETE MÁTYÁS 2004 = *Turisztikai alapismeretek*. Budapest, BGF Kereskedelmi, Vendéglátóipari és Idegenforgalmi Főiskolai Kar, 53–54. o.
- KIM, D. Y., LEHTO, X. Y. & MORRISON, A. M. 2007 = Gender differences in online travel information search: implications for marketing communications on the internet. *Tourism Management*, 28(2): 423–433.
- LAURIE MURPHY, GIANNA MASCARDO AND PIERRE BENCKENDORFF 2007 = Exploring word-of-mouth influences on travel decisions: friends and relatives vs. other travellers. *International Journal of Consumer Studies*, Blackwell Publishing Ltd, 526. o.
- Magyar Turizmus Zrt., Kutatási Csoport: A magyar lakosság utazási szokásai, 2008. *Turizmus bulletin*, 13. évf. (2009) 2. sz. 3–22. o.
- MICHALKÓ GÁBOR 1999 = *A városi turizmus elmélete és gyakorlata*. MTA FKI, Budapest.
- PEARCE, P. L. 1988 = *The Ulysses Factor: Evaluating Visitors in Tourist Settings*. New York: Springer-Verlag.
- PEARCE, P. L. 1993 = Fundamentals of tourist motivation. In D. Pearce & R. Butler (eds.): *Tourism Research: Critiques and Challenges*, London: Routledge.
- PEARCE, P. L. 2005 = *Tourist Behaviour: Themes and Conceptual Schemes*. Clevedon: Channel View Publications.
- PLOG, STANLEY C. 1991 = *Leisure. Travel: Making It a Growth Market... Again!* New York: Wiley.
- ROGER WEHRLI, HANNES EGLI, MARTIN LUTZENBERGER, DIETER PFISTER, JÜRGEN SCHWARZ, JÜRGEN STETTLER 2011 = *Is there Demand for Sustainable Tourism? Study for the World Tourism Forum Lucerne*, ITW Working Paper Tourism, 01/2011, 50–51. o. [web:] <http://www.hospitalitynet.org/file/152004560.pdf>
- RYAN, C. 2002 = Motives, behaviours, body and mind. In C. Ryan (ed.): *The Tourist Experience* (2nd ed.)

- PETER C. YESAWICH 2011 = *Variety of sources influence travel purchase decisions*. Hotel Management, June 20, 2011 [web:] hotelmanagement.net
- VICTOR MIDDLETON 2001 = Victor T. C. Middleton, Jackie Clarke: *Marketing in Travel and Tourism*, third edition, Butterworth-Heinemann, 71–84. o.
- VOGT, C. & STEWART, S. 1998 = Affective and cognitive effects of information use over the course of a vacation. *Journal of Leisure Research*, 30: 498–520.
- YUAN, S., & MCDONALD, C. 1990 = Motivational determinants of international pleasure time. *Journal of Travel Research*, 24(1): 42–44.

Gondolatok Semmelweis Ignác halálának évfordulója után

A tavalyi évben, 2015. augusztus 13-án emlékeztünk meg Semmelweis Ignác (1818–1865) halálának 150. évfordulójáról. Talán a magyar medicina legismertebb egyénisége a világ orvostudományában, olyan tudós orvos, akit csak a halálát követő évtizedekben ismertek el. Semmelweis egy régi orvosi iskola ismereteivel jutott el ahhoz a megállapításhoz, a gyermekágyi láz kóroktanának felismeréséhez, főleg annak megelőzéséhez, amit saját kora nem tudott megmagyarázni, elfogadni. Igaz, életében és a halálát követő első évtizedben nem alakult ki nemes verseny Semmelweis emlékének ápolására vagy az életmű értékelésére.

(Semmelweis Ignác élete és munkássága) Semmelweis Ignác 1818. július 18-án született abban a copfstílusú házban, ahol ma a nevét viselő Semmelweis Orvostörténeti Múzeum működik. A Semmelweis-család nem tartozott a régi budai családok közé, apja – Semmelweis József kereskedő – 1801-ben telepedett le Budán, hamarosan Tabán tekintélyes polgára és kereskedője lett. A Semmelweis-család a ma Ausztriához tartozó Burgenlandból származik, családfájukat a XVI. századig lehet visszavezetni a Kismarton környéki falvakban. A Semmelweisek a magyarországi némettség egyik különálló csoportját képező hiancek (heancok) nemzetségéből származtak, amelyhez tartozott például Liszt Ferenc, a világhírű zeneszerző is.

Semmelweis Ignác apja, Semmelweis József (1778–1846) Kismartonban született és 1806-ban nyert polgárjogot Budán. Ugyanebben az évben nyitotta meg a „Fehér Elefánthoz” címet viselt vegyeskereskedését a tabáni Meind-házban (ma a Múzeum épülete), ahol 1823-ig működött, majd az épülettel szemben lévő emeletes házat vásárolta meg, oda helyezte át üzletét és vállalkozásait, s az emeleten élt családjával. 1810-ben feleségül vette Müller Teréziát, Müller Fülöp kocsikészítő gyártulajdonos leányát, akitől tíz gyereke született. Módos ember volt, akinek nevén négy budai ház szerepelt, gyermekeit taníttatta. Semmelweis Ignác – s hozzá hasonlóan fivéréi is – a budai királyi katolikus gimnáziumban tanult, bár egy esztendő a székesfehérvári cisztercieknél végzett. Végbizonyítványai szerint kiváló tanuló volt, innen került 1835-ben a pesti egyetem két-esztendő bölcseleti tanfolyamára. Semmelweis József hadbírónak szánta, így 1837-ben beiratkozott a bécsi egyetem jogi karára. Egy esztendei jogi tanulmányok után átiratkozott az orvosi karra, amelyben nagy szerepet játszott, hogy medikusokkal lakott együtt egy „diáktanyán”, akiknek tanulmányai inkább lekötötték érdeklődését, mint a jogtudomány. Az első évet Bécsben, a másodikat és a harmadikat Pesten, a negyediket és ötödiket ismét Bécsben végezte. 1844-ben avatták orvosdoktorrá a *Tractatus de Vita Plantarum* címet viselő botanikai munkája alapján. Még ebben az évben megszerezte szülész- és sebész-mesteri oklevelét is.

Semmelweis tanulmányi éveire esett a második bécsi orvosi iskola kibontakozásának virágkora. A bécsi „kórbonctani iskola” nem elégedett meg azzal a felfogással, hogy a kórbonctan utólag jóváhagyja, és legfeljebb helyesbíti a diagnózisokat, hanem kóréletteni szemlélettel gazdagította azt. Ez a szemlélet nagy hatással volt Semmelweisre, ami megmutatkozott felkészülésében, kutatói szenvedélyében és módszertanában egyaránt. Az új

bécsi orvosi iskola eredményeiben kétségtelenül hangsúlyos szerepet játszott a medicina új korbonctani irányzata. Választ adott azokra a kérdésekre, amelyeket az élők vizsgálata útján sohasem fejthettek volna meg. Nagy egyéniségei voltak Karl Rokitansky, Ferdinand Hebra és Josef Škoda, akiknek szakmai tevékenysége megadta a választ a diagnózis helyességére, a bonctani megfigyelések ellenőrzésére az emberi szervezetben.

Semmelweis az egyetem befejezése után belgyógyász vagy korboncnok szeretett volna lenni, de helyhiány miatt végül Klein professzor szülészeti klinikájára került, igaz csak 1846-ban, viszont a várakozási idő alatt Rokitansky mellett díjtalan korboncnokként működött. Ezekben az években kötött barátságot Bécsben a későbbi pesti orvosi iskola jeles egyéniségeivel, Balassa Jánossal, Markusovszky Lajossal és másokkal.

A bécsi közkórház (Allgemeine Krankenhaus) szülészeti osztálya már a kórház átadásának esztendejében (1784) megnyílt, a külváros szegényei szültek itt. A kórházi adatok szerint az itt szülő anyák 1,25%-a halt meg négy évtizeden át, de a gyermekágyi láz az 1820-as évektől emelkedett. Az adat akkor sem változott, amikor az osztályt kettéválasztották, az első osztályt Klein, a másodikat Bartsch professzor irányította. A helyzet akkor változott drasztikusan, amikor a medikus és a bábaképzés gyakorlatát elválasztották egymástól, a medikusok az első, a bábák a második osztályon működtek. Így 1841–1846 között az első osztályon 20 042 szülő nő közül 1989 (9,92%), a II. osztályon 17 791 közül 691 (3,3%) halt meg e titokzatos betegségben.

A legszörnyűbb időszak 1841 májusa és 1843 októbere közé esett: volt olyan hónap, hogy a szülő nők 30%-a meghalt. A két osztály között szinte összehasonlíthatatlan helyzet alakult ki. Külön bizottság vizsgálta a járvány okait, amit a zsúfoltságban és a szellőztetés hiányában jelöltek meg. Ebben az időben az otthon születők között nem volt haláleset, viszont ennek ellenére Klein osztályának forgalma nem esett vissza, mivel a leányanyák és a gyermekek menhelyi elhelyezése csak innen történhetett.

Semmelweis a boncasztalon kereste a választ. Minden meghalt anyánál azonosat tapasztalt: a vivőerek, nyirokedények gyulladás, hashártya-, szívburok- és agykéreggyulladás. A differenciáldiagnosztika módszerével sorra vette azokat a feltevéseket, amelyek alapján járványnak tekintették a gyermekágyi lázat, ezekről statisztikát végzett, ami közelebb vitte a „megfejtéshez”. Megfigyelte, hogy a hallgatók létszámának csökkenése csökkentette a halálozások számát. Végül „lökést” kollégájának, Kolletschkának a váratlan halála adta: Semmelweis Velencében töltött néhány hetet, eközben Kolletschka boncolásnál megsértette a kezét és vérmérgezésben, „hullaméregben” meghalt. Semmelweis átnézte munkatársának boncjegyzőkönyvét és arra a döbbenetes felismerésre jutott, hogy barátja éppen abban halt meg, mint az osztályán elhunyt fiatal anyák. „Éjjel nappal üldözött Kolletschka betegségének képe, s egyre növekvőbb határozottsággal kellett elismernem, hogy az a betegség, amelyben Kolletschka meghalt és az a betegség, melyben annyi száz gyermekágyast láttam elpusztulni, egy és ugyanaz.” Felismerte, hogy az előidéző okok azonosak: „A hullarészek voltak, melyek bekerülhettek a véredényrendszerbe.”

A felismerés után tovább érlelődött-fejlődött a felfedezés, hogy nemcsak a „hullaméreg”, hanem az élő szervezetből származó „bomlott szerves anyagok” is előidézhettek gyermekágyi lázat. A közvetítők nem lehettek mások, mint a vizsgálóorvosok és medikusok, akik állandó érintkezéssel voltak a hullákkal is. A bábánvendékek soha nem kerültek kapcsolatba a hullákkal, így magyarázható lett a másik osztály jó halálozási eredménye. Kísérletezni kezdett: a szappanos víz nem távolította el a kezekről a hullamérget. Olyan fertőtlenítő szerre, dezinficiensre volt szükség, amely elpusztítja a „hullamérget”. Többféle vegyszer után végül a klórnál (klórmészénél) maradt. 1847 májusában tért rá a klóros kézmosások alkalmazására, s ennek használatára kötelezte az orvosokat, a hallga-

tókat és az ápolókat egyaránt. Az eredmény hamarosan megmutatkozott, a halálozások száma lezuhant – bár 1848 augusztusában a szülő nők szobájába egy „méhevesedő velős rákjában szenvedő vajúdot” vettek fel, s tizenkét szobatársa közül tizenegyen meghaltak. Semmelweis ekkor döbrent rá, hogy nemcsak a hullaméreg és hullarészek, hanem az élő szervezetből származó „bomlott szerves anyagok” is gyermekágyi lázat okozhatnak. Ekkor az egyes betegvizsgálatok között is elrendelte a kézmosást. A következő hónapban egy gennyes térdizületi gyulladásban szenvedőt vettek fel az osztályra, a szobatársak majdnem mind meghaltak. Így világossá vált, hogy nemcsak a kéz közvetítheti, hanem a gennyes anyagokkal telített szoba „astmospherikus” levegője is képes gyermekágyi lázat előidézni.

A következő hónapokban a kötelező kézmosás oda vezetett, hogy az osztály halálozási aránya 1,27% alá esett, sőt március–augusztus között senki sem halt meg, így megszületett a Semmelweis-doktrína. Ez az aszepszis, ami a fertőzés megelőzését jelenti. Az egyszerű igazságot senki nem fogadta el, Klein professzor – Semmelweis főnöke – egyszerű „mániának” nevezte Semmelweis szabályzatát.

(Vita a gyermekágyi láz kórokozójáról) Az orvostudomány – a mikrobiológia tudományának megalapozásáig – a járványos megbetegedéssel kapcsolatban egymással ellentmondó elveket vallott. A járványokkal (pestis, himlő, malária, tífusz) kapcsolatban létezett egy több évszázados tapasztalat, és jól alkalmazták az elkülönítés (karantén) gyakorlatát. Igaz, a konkrét okot még nem tudták megnevezni, a járványok keletkezését valamiféle atmoszférikus, tellurikus és kozmikus jelenségekre vezették vissza. Ez a felfogás a járványok okát a természeti környezetben – a vízben, a levegőben, a szuszpendált, hipotetikus, a megbetegedett egyéntől független mérgező anyagban, a miazmákban – keresték. Ez a felfogás – ha nem is teljesen – magyarázatot adott a mocsaras területen dúló maláriára, tífuszra is. A romlott levegő szerepét emelték ki a pestis-, a himlőjárványok esetében is, bár a betegekkel való közvetlen érintkezésnek is nagy szerepet adtak. Ezért alkalmazták az elkülönítést, az állandó füstölést. Girolamo Fracastoro (1478–1553) elmélete körülírta a „contagium vivum” [élő kórokozó] fogalmát, amit nem látunk, de a levegőben, a különböző tárgyakon és érintkezési felületeken terjesztik a fertőző betegségeket, a járványokat. Ez a felfogás érvényesült a gyermekágyi láznál, amikor az Európa legtöbb szülészetén fellépő és jelentős halálozást okozó gyermekágyi láz okára keresték a választ. Sokan a romlott levegőben keresték az okot, míg Semmelweis a halál okozóját a hullaméregben, a bomlott szerves anyagokban vélte felfedezni, ami teljesen ellentmondott az „uralkodó” felfogásnak. Másik vitára okot adott megállapítása, hogy ezt a folyamatot meg kell előzni, mégpedig vegyszeres kézmosással. Ez aztán a prevenció elvének megalapozása lett, amely alapjaiban változtatta meg a gyógyítás alapelvét: a betegséget nemcsak kezelni, gyógyítani kell, hanem módszeresen megelőzni. A megelőzés már nem csupán orvosi feladat, hanem az egész társadalomé, az államigazgatásé is. Ezt ugyan Semmelweis nem mondta ki, csak a követői gyakorolták.

Semmelweis hibát követett el, hogy felismerését nem publikálta azonnal szakfolyóiratban, csak magánlevélben tájékoztatta kollegáit. 1847-ben tartott egy előadást a bécsi Orvosegyesületben, amelyen Hebra elnökölt és megjelent Rokitansky, Škoda és az új irányzat több bécsi képviselője. A bőrgyógyász Hebra egyenesen a Jenner-féle himlőoltáshoz hasonlította a felfedezést. Škoda, a nagy tekintélynek örvendő belgyógyász Semmelweis mellé állt. Meglehetősen feszült légkör alakult ki a bécsi orvosi körökben, aminek élesebb folytatására nem került sor, mert ekkor kitör a bécsi forradalom. Semmelweis aktívan nem vett részt sem a forradalomban, sem a fegyveres harcokban, vi-

szont helytelen lenne, ha megalapozatlanul akár forradalmárnak vagy hazája iránt hűtlennek tartanánk, csupán hivatásának élő orvos volt, aki ezekben a napokban és hónapokban felismerésének igazolásán munkálkodott.

(*Újra Pesten*) Semmelweis tanársegédi megbízása 1849. március 20-án lejárt, Klein és Rosas professzorok nem voltak hajlandók meghosszabbítani. Még nem döntötte el hazatérését, magánygyakorlatból élt. 1850. február 9-én magántanári kérelmet nyújtott be, kérte, hogy hullákon és fantomokon demonstrálhasson. Következő kérelmében – 1850. május 9-én – már azt kérelmezte, hogy bábukon oktathasson. Barátai unszolására 1850. március 15-én – Rokitansky elnöklete alatt – a bécsi Orvosegyesületben ismét előadást tartott a gyermekágyi láz ügyében. Újabb vita alakult ki, végre 1850. október 10-én megkapta a magántanári képesítést, azzal a megszorítással, hogy bábukon kell demonstrálnia. Még ebben a hónapban hirtelen hazatért Pestre, elfogadta a Rókus Kórház szülészeti osztályának vezetését.

Valóban megbántott ember volt, hiszen bécsi állásának meghosszabbítását és magántanári kinevezését elutasították. Semmelweis egy Markusovszkyhoz írott levelében utalt arra, hogy járt itthon, talán azt sem lehet kizárni, hogy a gyülekező „pesti orvosi iskola”, elsősorban Balassa János és Markusovszky Lajos biztatták a hazatérésre. A Rókusban kapott munkát, de siralmas állapotok vártak: öt kis szobából állt az osztálya, egy személyben lett főorvos, mütő- és nőorvos, szülész, sebész és kórboncnok. Az egyetemen, Birly Flórián, a szülészeti professzora hashajtóval próbálkozott a gyermekágyi lázzal szemben. Semmelweis hat évig vezette az osztályt, miközben 0,85%-ra szorította le – tisztasági módszereivel – a halálozási arányt. 1855-ben váratlanul elhunyt Birly Flórián, helyébe – mint első helyre sorolt pályázót – Semmelweis Ignácot nevezték ki, ami munkásságának kiteljesedését is jelentette. Tanításának köszönhető, hogy az orvosok és bábák százai követték módszereit Magyarországon.

1857-ben új fejezet kezdődött Semmelweis életében: meghívást kapott a zürichi egyetem szülészeti-nőgyógyászati klinikájára, amit nem fogadott el, hanem Markusovszky biztatására szakirodalmi tevékenységbe kezdett. A meginduló Orvosi Hetilap első számaiban jelent meg magyarul a gyermekágyi láz kórtanáról írott tanulmányosorozata (*A gyermekágyi láz kóroktana*, 1858). Kifejtette nézeteit, felfedezésének történetét, a különbséget közte és az angol szülészek járványelmélete között. Közben házasságot kötött Weidenhoffer Máriával, akitől öt gyereke született. (A felnőtt kort azonban csak három gyermeke érte meg, és csak egynek maradtak leszármazottai.)

Az Orvosi Hetilapban megjelent írásait hamarosan német nyelvű publikáció követte a Wiener Medizinische Wochenschrift című folyóiratban, majd 1860-ban megírta, 1861-ben kiadta *Die Aetiologie der Begriff und die Prophylaxis der Kindbettfiebers* c. könyvét. Tulajdonképpen minden benne van, amit a felfedezés történetéről, vitáiról, kétségeiről és sikereiről tudni kell. Műve alapos orvostudományi munka és orvosi statisztikai tanulmány, közvetlen hangú emlékirat és gunyoros vitáirat. Hamarosan nyomtatott nyílt levelekben adott választ Spaethnek, Sieboldnak, Scanzoninak, a Francia Tudományos Akadémiának, de ellenfelének számított a német Virchow is. Egyedül a kiel Michaelis professzor ismerte el igazát, aki a szörnyű felismerés után öngyilkos lett.

Az utolsó évei a haragos indulatok és a melankólia változásaival teltek, közben folytatta tevékenységét, az akkor kibontakozó nőgyógyászat területén ért el eredményeket: nevéhez fűződik a gyulladáso petefészek első eredményes magyarországi sikeres eltávolítása. Némi vigaszt jelentett számára a Szentpétervári Orvosegyesület elismerése. 1865 júliusában, magatartásában az elmezavar jelei mutatkoztak: az orvoskari ülésen szavazás

helyett a „bábaeskü-szövegét” olvasta fel. Ekkor lakására szállították, Balassa, Bókai és Wagner tartottak felette konzíliumot, 1865. július 31-én Bécsbe szállították, Hebra kísérette el az elmeegógyintézetbe. Innen dulakodva távozni akart, de lefoglák és ott tartották. Alig két hét múlva, 1865. augusztus 13-án elhunyt.

Halálának közvetlen okát az adta, hogy 1865. július közepén operáció közben megsértette jobb kezének középső ujját. A seb elgennyesedett, karja megdagadt, lázas rohamai voltak. A folyamat úrrá lett egész testén, a boncolás vérmérgezést állapított meg. Korai halálát lényegében ugyanaz okozta, mint a gyermekágyas anyákét, akikért egész életét áldozta, amely kórnak azonosítása munkásságának legnagyobb eredménye. Benedek István (1811–1896), a legjelentősebb Semmelweis-kutató a következőkben foglalta össze a jeles magyar orvos tragédiáját: „Semmelweis lelki betegsége egymástól független három szakaszból áll. Az első szakasz a pszichopátia volt. 1861 körül kulminált, elmebajig sohasem fokozódott. A második szakasz a krónikus idegrendszeri elfajulás volt, valószínűleg paralízis. 1861-től fokozatosan fejlődött, 1865 nyarán robbant ki. A harmadik szakasz az akut infekciós elmezavar, elhanyagolt csontvelőgyulladás következtében lépett fel a bécsi elmeegógyintézetben. Halálát közvetlenül vérmérgezés okozta.”

Semmelweis Ignácot a bécsi Schmeltz kerület temetőjében temették el, itt nyugodott 1891-ig, amikor hamvait a Kerepesi úti temetőben helyezték végső nyugalomra. (A bécsi temetőt kiürítették, Markusovszky Lajos kezdeményezte Semmelweis hamvainak hazahozatalát.) Ekkor a magyar orvostársadalom összefogásából síremléket emeltek neki, szülőházát emléktáblával díszítették, 1906-ban szobrot emeltek neki. Stróbl Alajos alkotása előbb a mai Erzsébet téren, majd a második világháborút követően a Szent Rókus Kórház előtt áll.

Az 1963-ban alapított, Semmelweis Ignác egykori szülőházában berendezett Semmelweis Orvostörténeti Múzeum kertjében állított kriptában helyezték végül végső nyugalomra, amely a tisztelők és megemlékezők zarándokhelyévé vált.

Semmelweis felfedezése és életműve nemcsak a szülésetet és nőgyógyászatot, hanem a sebészetet és az egész medicinát is érintette. Csak Pasteur és Koch munkássága, a baktériológia szolgáltatott neki igazságot, igaz csak évekkel halála után. Sokáig folyt vita az elsőbbségről az amerikai Holmes és az angol Lister, illetve Semmelweis életműve körül. A gennyképzők elpusztítására Lister vezette be a karbolsavas kezelést a sebészetben, Semmelweis a fertőzés megakadályozására, a megelőzésre helyezte a fő súlyt. Minden tudományos felfedezésnek vannak előzményei, és számos hasonlóság fedezhető fel a módszerek között. De a prioritás eldöntése fel sem merülhet a gyermekágyi láz és a szepszis azonosságának felismerésében, ez kizárólag Semmelweis nevéhez fűződik. Semmelweis Ignác a magyar orvostudomány kétségtelenül legismertebb nemzetközi tekintélye, akinek nevét Budapesten orvostörténeti múzeum, a budapesti orvosi egyetem és több orvosi-egészségügyi intézmény, több jutalomérem is viseli.

IRODALOM

- Benedek István: *Semmelweis és kora*. Bp., 1967, Gondolat.
 Fleischer József: Emlékbeszéd Semmelweis Ignác felett. *Orvosi Hetilap*, 1872 (16. évf.) 775–776.
 Gortvay György – Zoltán Imre: *Semmelweis élete és munkássága*. Bp., 1966, Akadémiai Kiadó.
 Győry Tibor: Semmelweis Ignác. In Győry Tibor: *Az orvosi tudomány magyar mesterei*. Bp., 1924, Markusovszky Társaság, 94–138.
 Semmelweis, Karl: *Dr. Ignaz Philipp Semmelweis, der Retter de Mütter*. Eisenstadt, 2006, Eigenverlag.

Régi célokkal az elvesztett vártán Burián István és a lengyel ügy az első világháborúban

A második háborús év, 1915 végén az egész Lengyel Királyság, ismertebb nevén Orosz-Lengyelország, az orosz közigazgatásban Visztulai Kormányzóságnak nevezett terület teljes egészében a központi hatalmak megszállása alá került. A német csapatok 1915. augusztus 5-én bevonultak Varsóba. A Lengyel Királyság akkor már 120 éve az Orosz Császárság részét képezte Lengyelország utolsó, 1795-ös felosztása óta. A háborús győzelmek – ezeket a győzelmeket nagyrészt a németeknek aratták – új helyzetet teremtettek a térségben élő lengyel társadalom számára, de emellett a győztes nagyhatalmakat is nehéz, sok vonatkozásban megoldhatatlan feladatok elé állították. Az elfoglalt nagy térségekkel és a rajtuk élő lakossággal valamit kezdeni kellett. A lengyelek véres és tragikus küzdelmeket vívtak orosz elnyomóikkal 1831-ben és 1863-ban, mindkét felkelést elbukták, de a reményt a felosztott ország újraegyesítésére sosem adták fel. Tapolcai László, magyar történész egy egészen más, történelmileg nagyon távoli állapot jellemzőit elemezve írja, hogy: „Ha az ország erőinek mindegyike »túltermeli« önmagát, akkor előfordulhat, hogy egyes csoportok kiválnak a közösségből, és új hazát keresnek maguknak, megnyervén az ottani erők jóindulatát, és egy új országot teremtenek önmaguknak, amely ugyan hasonlít az előzőhöz, de új, az adott térre jellemző tulajdonságokkal gyarapszik. Ez a »túltermelés« vezetett a magyaroknak Szkitiából történő elvándorlásához és a honfoglaláshoz, valamint ugyanez az erőfölösleg vezette az egyes szláv népeket, hogy elhagyják Pannóniát, amelyet sokáig őshazájuknak tekintettek.”¹

A szerző a fenti sorokat a 8–9. század körülményeire vonatkoztatva írja le; a viszlánok, lendzianok, polánok ideje volt ez a korszak, amikor a lengyel nemzet még a törzsek állapotában létezett csupán. De a kora középkor évszázadaiban nem következett be ez a szétvándorlás, sőt ennek az ellenkezője történt, a Lengyel Királyság létrejött. Nos, a helyzet az évszázadok során sem változott. A 17–18. század hírhedt „anarchiája”, amely a korabeli publicisztika szerint a nagy lengyel–litván birodalmat „fenntartotta”², valóban „szétvándorláshoz” vezetett, de nem a lengyelek, hanem a felosztó nagyhatalmak révén. Hogy aztán a 19. században, a nemzetállamok kialakulásának korában ismét az egyesülési vágy misztikus eszméje vegye át a terepet, s legyen meghatározó mozgatóerővé.

Az I. világháború osztrák–magyar politikusi gárdája ezt a miszticizmust örökölte. Ez az érzékfelettség, a természetfeletti erőkkkel fennálló közvetlen kapcsolat a lengyel nemzeti érzületben a római katolikus vallásban öltött testet. A katolicizmus több volt, mint vallás a lengyelek szemében. Maga volt az utolsó menedék, a sírgödör³, amelyből Lengyelország feltámadhatott. 1914 augusztusa után a lengyel miszticizmus ütközött bele a nagyhatalmi érdekek falába. 1914 augusztusában a tervek, amelyek Lengyelország jövőjét igyekeztek a háború négy éve alatt megszabni, több formában készen álltak. A legismertebb, az ausztrópolonizmus a 19. század folyamán sokszor előbukkant a külpolitikai válságidőszakokban, 1914 második felében szinte az egyetlen lehetséges alternatívaként tört felszínre. A német külpolitika a háború megindulásakor nem gördített akadályokat ennek a régtől fogva természetesen tartott tervnek a megvalósulása elé: Az orosz–lengyel területek – Oroszország legyőzését követően – a Monarchia birtokába kerülnek. Orosz-Lengyelország csatlakozik Galiciához, az osztrák tartományhoz, és *nem fordítva*.

(*Tervek a lengyelkérdés megoldására a háború első szakaszában*) A háború megindulásakor Leopold von Berchtold volt a közös külügyminiszter. A németek az első hetekben nem nyilatkoztak a háborús célokban *meghódítandóként* megjelölt területeket illetően. Márpedig miután a front lengyel területen húzódott, csakis ezen eshetőséggel, a Lengyel Királyság elfoglalásával lehetett számolni. A későbbiekben úgy látszott, hogy a német kormánynak legalábbis *nincs kifogása* az ausztrópolonista, azaz osztrák–lengyel megoldást illetően. A Monarchia vezetését mégis irritálta, ahogy a német diplomaták – elsősorban a Bécsbe akkreditált Heinrich von Tschirschky⁴ nagykövet – látszólag beleegyezően, valójában mégsem teljes határozottsággal nyilatkoztak a kérdésről. A katonai tárgyalások pedig már 1914 szeptemberétől sejteni engedték, hogy a két szövetséges között a lengyel rendezés kérdésében ellentétek vannak. Világos volt, hogy a Monarchia semmilyen jelentős lépést nem tud tenni a lengyel ügyben a szövetséges Németország nélkül. „Az osztrák diplomáciai élet képviselőit éppen ezért nyugtalanították azok a jelek, amelyek azt mutatták, hogy a szövetséges hadvezetőség az osztrák kormány megkérdezése nélkül Ausztria–Magyarország érdekeivel ellentétesen jár el [...]”.⁵

Az osztrák–lengyel megoldás túl nagy területnövekedést jelentett volna a Monarchia javára, geopolitikai arányeltolódást, s ráadásul a terv lényegi eleme még azt tartalmazta, hogy az elfoglalt Orosz-Lengyelország csatlakozott volna az osztrák tartományhoz, Galíciához, és nem fordítva. Berchtold túl sokat követelt: már augusztusban megbízta Szögyény-Marich László⁶ berlini nagykövetet, hogy törekedjék arra, hogy a németek adják át azokat a területeket is az osztrák–magyar közigazgatásnak, amelyeket a német hadsereg foglal majd el.⁷ Miközben utasítást adott egy olyan tervezet elkészítésére, amely a központi hatalmak területszerzéséről beszél „észak-keleten” – Oroszország rovására. Miközben a nyilvánosság előtt egy szót sem volt szabad szólni arról, hogy a központi hatalmaknak területszerzési igényei vannak, a sajtót szigorúan kézben tartották, s csupán védelmi háborúról volt szabad beszélni. Pedig ennek a vaskos, huszonöt oldalas kéziratnak szinte az összes fejezete az „Angliederung”, a betagozás témakörében mozog.⁸ Három „modalitást” jelöl meg. Az első az, amikor egész Lengyelország a Monarchiához kerül – nyomatékosan hangsúlyozva, hogy a formát, ami szerint ez megvalósul a jövőben kell eldönteni. A második: Lengyelország felosztása a két szövetséges között, a harmadik pedig a „Pufferstaat”, a lengyel–litván–fehérorosz–kurlandi ütközőállam terve.⁹

Berchtold fontosnak tartotta, hogy Lengyelország megszerzését már azelőtt elkezdjék, mielőtt az oroszok a keleti fronton döntő vereséget szenvednek. S ez az állapot hamarosan be is következett.¹⁰ A központi hatalmak 1914 végén elkezdődött katonai defenzíváját 1915 tavaszától sikersorozat követte. A német és osztrák–magyar csapatok május 2-án Tarnów mellett, Gorlicénél áttörték az orosz frontot, s három nagy hullámban 1915 szeptemberére elérték a Tarnopol–Pinszk–Riga vonalat.¹¹ A német hadsereg augusztus 5-én bevonult Varsóba. Az osztrák–magyar diplomácia kálváriája a lengyel kérdés körül csak ekkor kezdődött el igazán. A Közös Minisztertanács 1915. október 6-i ülésén a kérdés, hogy a lengyelekkel valamit kezdeni kell, sürgősen jelent meg: „Lengyelország megszerzése nem volt hadicél, ezért a sorsával való törődést nem szabad, hogy háttérbe szorítsa az a mérlegelés, hogy ennek a háborúnak az is a célja, hogy biztosítsuk a Monarchiát egy olyan támadás megismétlődésétől, melynek jelenleg is áldozata.”¹²

Az első nagy probléma a meghódított területek igazgatásának megszerzéséből adódott. A háború tudománya erre a nehézségre már régtől fogva alkalmazta a „katonai kormányzás” intézményét. Miután Oroszországgal továbbra is fennállt a hadiállapot, a mögöttes részt, tehát Lengyelországot nem lehetett rögtön polgári igazgatás alá

helyezni. A háborúhoz utánpótlás kell, úthálózat, a vasúti vonalak biztonsága, s nem utolsósorban nyugalom: a felszabadult lengyeleknek lojálisnak kellett lennie a fronton tevékenykedő hadseregekkel.¹³ Létrehozták a német és az osztrák–magyar „Katonai Főkormányzóságokat” (korabeli nevén: „General-Militärgouvernement”). Az országot két részre osztották, egy északi németre, Varsóval, mint székhellyel, s egy déli osztrák–magyarrá, amelynek a székhelye először Kielce, majd később Lublin lett.¹⁴

Az igazi problémát a jövő Lengyelországa jelentette, mik lesznek a határai, lesz-e lengyel külpolitikai önállóság, lengyel hadsereg, milyen lesz az államforma, s egy sereg nyitott kérdés, amelyek megoldása a háborús célok elérésétől függött. A harcoló hatalmak természetesen mindig a győzelmet, és *csakis a győzelmet* tűzik ki maguk elé, ezért a megoldás mindig a „hódítás” fogalomkörében volt megtalálható. Igaz, hogy például maga a Monarchia is nyíltan hirdette, hogy nincs igénye területgyarapodásra, de éppen a lengyel kérdés osztrák megoldása lett volna a bizonyíték ennek az ellenkezőjére, hiszen Lengyelország Galiciához csatolásával mintegy 155 ezer négyzetkilométert nyert volna.

Az osztrák–lengyel megoldás mellett számtalan más létezett még, közöttük a legfontosabb a „germano-polonista”¹⁵, s az „orosz-lengyel” megoldások. Az első eset megvalósítására adódott a legnagyobb esély a háború ideje alatt: *a németek erőszakkal magukhoz veszik a meghódított területeket, s bábállamot szerveznek belőle*. A koncepció kevés számú lengyel támogatója abból indult ki, hogy Németország erőfölénye három ellenséges frontot is képes tartani a háború során.¹⁶ A másik, Roman Dmowski¹⁷, szentpétervári lengyel Duma-képviselő terve: maradni Oroszországban – *az orosz hatalom a legjobb biztosíték a lengyel nemzeti kibontakoztatáshoz* –, Németország Lengyelország elpusztítója. Dmowski elképzelései a nemzeti demokrácia, a nemzet megóvása gondolatkeréből eredtek. Már 1914 végén úgy vélte, hogy míg az osztrákok nem kímélik a lengyel életeket, légiókat szerveznek belőlük, addig ezeket az életeket orosz parancsnokok „védik” [sic! – T. Z.]. Dmowski esélyei nem sokáig éltek: amikor Oroszország 1917 végén kilépett a háborúból, Dmowski passzívan („realistán”) remélte, hogy az antant megteremti a Lengyel Köztársaságot.¹⁸

Az ördög a részletekben rejlik: valamennyi rendezési terv „árnyalatokra” bomlott, aszerint, hogy a *megvalósítás* hogyan történjen. A megvalósítás szintjén több tucat terv volt forgandóban. Már az osztrák–lengyel megoldás is két részre osztotta a magyar politikai elitet Tisza István magyar miniszterelnök, a Nemzeti Munkapárt elnöke az ügynevezett „szubdualista megoldás” mellett érvelt elszántan, míg parlamenti ellenzéke, ifjabb Andrassy Gyula az Alkotmánypárt élén Lengyelország „eleresztése”, tehát a trializmus megvalósítását hirdette mind a sajtóban, mind a magyar országgyűlés padosaiban. Az első, a Tisza-féle terv, nagyon hasonlított a horvátok helyzetéhez a Monarchián belül, azaz a különbséggel, hogy a horvátok Magyarországra lettek betagozva, míg a lengyelek – Tisza elképzelése szerint – a ciszlajtániai tartományok közé kellett volna tartozzanak. Vagy pedig bizonyos kompenzációk fejében oda kellett volna adni a németeknek, akik az országot „feltétlen gazdasági függőségük alá vonják.”¹⁹

Tisza elszánt küzdelmét a dualizmus szerkezetének védelme érdekében folytatta. A fent idézett október 6-i ülésen lezajlott vita anyagát Stürgkh osztrák miniszterelnök állította össze; tanácskozás előtt a résztvevők megkapták Stürgkh terjedelmes tervezetét a lengyel kérdés elintézésének módjáról. A dokumentum a trialista megoldás szellemét sugározta.²⁰ Tisza korábban is, és itt is szembeszállt a trialista megoldással. Elhibázottnak tartotta, mert tisztában volt vele, hogy a lengyelek a trializmusban csupán átmeneti megoldást látnak, s végső céljuk minden körülmények között az ország egységének visszaállítása. „Valamennyi lengyel tulajdonképpeni célja – hangoztatta felszólalásában Tisza – egy tel-

jesen független Lengyelország és a Monarchiának egy ilyen trialista átalakítását, amikor is a lengyel állam ugyanazokat a jogokat kapná, mint Ausztria és Magyarország, a lengyelek csak jobb híján tűrnék el. Mindemellett legfőbb ideje, hogy tudomásukra hozzuk, a Monarchia dualista szerkezete noli me tangere, s valamennyi újonnan megszerzett terület vagy az egyik, vagy a másik állam keretébe illesztendő be.”²¹

(Burián útja a hivatali pálya csúcsára) Burián István, a Monarchia közös külügyminisztere ezekben a hetekben, 1915 januárjában érkezett el élete legfontosabb állomására, amikor elfoglalta helyét a Ballhausplatzon, Metternich íróasztalánál. Az idők némileg megváltoztak a 18. század vége óta. A követi, nagyköveti beosztás, netalántán egy magasabb állás a bécsi intézményben még 1890 körül is a hercegek, grófok, legrosszabb esetben a bárói rangúak foglalkozása lehetett. Köznemesi származék csak alacsonyabb beosztást kaphatott, vagy a presztízsből alacsonyabban álló konzuli állások nyíltak meg előtte. Voltak már persze a modern korban ez alól kivételek. Ilyen kivételként említhető az erdélyi, Mezőzáhról származó Ugron István, aki éppen a lengyel ügy kapcsán emelkedett ki az átlagból, amikor követként Varsóban a német Katonai Főkörmányzóságon képviselte a Monarchiát. De hogy valaki közös külügyminiszter legyen, erre nagyon szerencsés csillogállás kellett, még a 20. században is.

Burián a bécsi Keleti Akadémiát²² végezte, kiváló eredménnyel, nagy elméleti tudást szerezve. Végigjárta a diplomáciai pálya grádicsát. Kiváló képességeinek köszönhetően, hogy kisebb jelentőségű helyeken (Szófia, Stuttgart, Athén) már követként szolgálhatott.²³ De az igazi áttörés akkor következett be, amikor 1903-ban, Kállay Béni halála után, a közös pénzügyminiszteri posztra választják ki. A közös pénzügyminisztérium nem nyújtott ugyan sok lehetőséget arra, hogy beleszóljon külpolitikai ügyekbe – erre a mozdulatlan-ságot hirdető, a status quo fenntartására törekedő Góhuchowski-féle külpolitika idején nem is volt túl nagy szükség –, de kapott a sorstól pár évet, amikor már nem a távoli állomáshelyekről, hanem „felsőbb pozícióból”, Bécsből figyelhette a nagyhatalmi politikát. Tragikus törés: 1912 februárjában leváltják. Majd alig pár hónap múlva ismét felfelé viszi a hullám. A nagy, és egyben döntő fordulat előidézője barátjának, Tisza Istvánnak a műve. Tisza akkor lesz újra miniszterelnök, amikor Burián munka nélkül van, s Tisza „király személye körüli miniszter” posztjára szemeli ki. Nem véletlenül éppen őt. Tisza a magyar belpolitikai küzdelmek során távolra került a világpolitika nagy áramlataitól, idegenül mozgott a nemzetközi kérdések szövevényében, s olyasvalakire volt szüksége, akiben megbízik, s ugyanakkor rajta tartja a kezét a nemzetközi diplomácia ütőerén.

Az elején követte is Burián tanácsait a legszigorúbb hűséggel. Diószegi István Buriánról írt tanulmányában írja, hogy 1914 júliusában Tisza háborúellenes állásfoglalása mögött Burián befolyása áll a háttérben. „A történetírás ötven esztendeje próbálkozik azzal – szól a tanulmány –, hogy [Tisza – T. Z.] háborúellenes magatartásának titkát megfejtse. Az okok sorában valóságos vagy vélt elemként Tisza hungarocentrikus beállítottságát és kiváló taktikáját egyaránt felfedezte, a miniszterelnök alakja mögött azonban a felség körüli miniszter személyét soha észre nem vette. Annak a politikusnak a személyét, aki a gyakori személyes érintkezések és a sűrű levélváltások révén a kormányelnök fülébe az orosz egyezkedés bogarát belopta.”²⁴

Az idő múlásával némileg módosult a megbízó és tanácsadó közötti harmonikus viszony. A lengyel rendezés kérdésében tartott fent említett minisztertanácsai értekezlet időpontja, 1915. október eleje már nem a feltétlen egyetértést mutatja. A véleménykülönbségek két fontos körülménnyel magyarázhatók. Az egyik az, hogy más felség személye körüli miniszternek lenni a budapesti kormányban, és más egy európai nagyhatalom kül-

politikáját irányítani. A birodalmi érdek és a nemzeti érdek közös nevezőre hozása nagyon bonyolult feladat, kiváltképp egy széthúzó nemzetiségektől lakott birodalomban, s tárgyi-lagosan le kell szögeznünk azt is, hogy *nem is feladata* egy közös külügyminiszternek, aki a birodalmi szövetség szálaiból bogozza ki megfelelőnek ítélt döntéseit. A másik ok személyes, mondhatni *alkati*. Burián doktriner hajlamaiban keresendő. A *doktriner* szót az élettől elvonatkoztatott, tudálekos elvekhez ragaszkodó emberre mondjuk. Számos kortársi reakciót alapul véve: ilyen ember volt Burián István. Az sem jó, ha valaki túl kevés könyvet olvas, s az sem, ha túl sokat. Burián a Keleti Akadémián hatalmas ismeretanyagot raktározott el, elveket, amelyeket megfelelő időben alkalmazni akart, nem törődve azzal, hogy a valóság ezeket az intézkedéseit érvényteleníti, nem fogadja be. Persze a nagy tudásanyag nem egyedüli érv a doktrinerizmus mellett. Jó okunk van kimondani, hogy Burián esetében ez *alkati kérdés*.

1915 januárjától, miután 1914. december végén Tisza Berchtoldot megbuktatta, nem volt kétséges, hogy a közös külügyminiszteri székhely Burián fog kerülni.²⁵ A háborús kezdet bonyolult viszonyok között (akkor még) nem a lengyel kérdés okozta a Monarchia politikusai számára a legtöbb fejtörést. Végső soron Berchtold is az olasz politikába, a Trentino átadása körül kirobbant válságba bukott bele. A Berchtold által irányított manőverek Olaszországnak a háborútól való távoltartását próbálták meg elérni. Az olasz semlegesség megvásárlásánál az olaszok nagyon magas árat szabtak: az ősidőktől a Habsburg dinasztia birtokában lévő terület, Trento átadását. Berchtold hajlamos mutatott erre az ügyletre, lényegében jót akart, nem akarta a Monarchia ellenségeinek számát még egyvel gyarapítani, de ezzel az engedékenységgel a világ szemében lágynak mutatkozott, s a közélet háborús időkben legkevésbé az engedékenységet tűri el. Belebukott. Hasonlóan kényes diplomáciai feladatot jelentett az akkor még semleges Bulgária szövetségi megnyerése (ellensúlyt képezett volna Szerbia és az Erdélyt fenyegető románokkal szemben). Bulgária ráadásul – úgy az 1900 utáni első években – a pályája kezdeti szakaszát járta Burián számára egyébként is a helyzet kulcsát jelentette, s első külügyminiszteri periódusa legelején, 1915 márciusától ez a kérdés ismét előtérbe került, szoros összefüggésben a másik hárommal, a lengyellel, az olasszal és a románnal. 1914 után mindezen kívül még a németek is azt akarták, hogy Bulgária csatlakozása megteremtse a hidat a központi hatalmak és Törökország között. Burián doktrinerizmusa, az a képessége, hogy miként lehet elérhetetlen célokat erőltetni, ezen ügyek kavargásában virágba borult.

(Az osztrák–magyar hadsereg vereségei. Szerepvessztés a lengyelkérdésben) Ha az 1915. január 13-a és 1916. december 22-e közötti nem egészen két év történéseit vizsgáljuk, amit Burián első külügyminiszteri periódusa alatt a bársonyszékben töltött, a hivatali karrier két fő jellemző vonását vehetjük észre. Az egyik globális jellegű: a Németországgal fennálló viszony fokozatos romlása. A másik a személyes kapcsolatok romlása a magyar politikai elitel, elsősorban Tiszával. Végeredményben egyikről sem tehetett igazán, mivel a történelem nagy áramlatainak iránya jórészt független a politikai irányítók személyes elképzeléseitől, döntéseitől, az egy bonyolult logikai vagy – emberi mértékkel mérve sokszor irracionális – mechanizmust követ. A külpolitikusként ezeket a mechanizmusokat *kellene* ismernie, s felismeréseiből kiindulva *kellene* meghozni a döntéseket. Burián esetében a lengyel ügyben ez éppen fordítva történt.

Burián az 1915-ös év elején passzívan szemlélte a front eseményeit. Külpolitikai működésének egyik leginkább kritikálható álláspontja kerekedett benne felül. Ugy vélekedett, hogy a diplomáciai passzivitás törvényszerű háborús időkben: a diplomácia a katonai helyzet alakulásától függ, a győzelmek teremtik meg a diplomácia előtt a lehető-

séget, hogy az így nyert előnyöket kihasználja. Hiába figyelmeztette erre a környezete, a Ballhausplatz egész apparátusa, Forgách János első osztályfőnök, vagy a kezdeti időszakban a Varsóban a német főkormányzóság mellé rendelt diplomata, Leopold von Andrian²⁶, hogy aktívabb diplomáciára lenne szükség nemcsak a lengyel, hanem a többi területen is, merthogy a dolgok menete már régen meghaladta az ajánlatos mértéket, de Buriánt nem sikerült kizozdítani „megfigyelői”, a dolgokat csupán követő állásából.

Abban ugyanakkor igaza lett, hogy az 1915-ös év háborús sikerei valóban a reveláció elemi erejével hatottak. A lengyelek nemzetegyesítő mozgalmai a Monarchia közéletében a figyelem központjába kerültek. Az osztrák nagyipar vezető körei az új területek gazdasági kihasználásáról szövögettek terveket, különös tekintettel a fosszilis energiaforrásokra, kiváltképp a dąbrowai szénmedencére, amire a k. u. k. hadseregnek a háború folytatásához égető szüksége volt (persze a németek is ugyanígy gondolkodtak). Krakkóban már 1914 szeptemberében megalakult a Nemzeti Főbizottság²⁷, a bécsi Reichsrat lengyel képviselői csoportja, a „Polenklub” sürgetni kezdte a külpolitika irányítóit, sőt még a császárt is, hogy egyértelműen nyilatkozzanak a lengyel ügy elintézésnek módjáról, valamilyen uralkodói manifesztáció kibocsátásáról. S ami 1867 óta elő nem fordult: a Lengyel Klub ülését a sajtó nyilvánossága előtt rendezték meg 1915 augusztusában.

A külügyi vezetés reakciója ezekre az eseményekre a halogatás jeleit mutatta: kerülni minden egyértelmű ígéretet. Maga Tisza is tovább ismételtette azt az álláspontját, amit utána a háború egész folyamata alatt makacsul ismételtgetett: hogy nem szabad ígérni semmit, ami a Monarchiát a lengyelek felé elkötelezné: *semmilyen módon nem szabad megkötni a kezeinket a lengyel ügyben*. S hogy Magyarországnak kompenzációt kell kapnia akkor, ha Lengyelországot az ausztriai tartományokhoz, tehát Ciszlajtániához csatolják.²⁸ A valóságban még mindig nem lehetett ezekről a magyar igényekről beszélni, a legfőbb akadályt a németek, pontosabban a „német érzékenység” állította a politikusok elé. Burián – azon felül, hogy a diplomácia lehetőségeit a háború sikereitől várta – kénytelen volt hallgatni a Németországból érkező hírekre, azok pedig egyértelműen arról szóltak, hogy a németek nem szívesen hallják az ausztrópolonista előretörésről szóló *bécsi* híradásokat. A történész-újságíró, a lengyel József Feldman, aki a Nemzeti Főbizottság berlini rezidenseként működött 1915-ben, augusztusban már megkongatta a vészharangot, amikor figyelmeztette a Krakkóban székelő, Władysław Jaworski által vezetett maroknyi csoportot, hogy mértékadó porosz körök tiltakoznak az ausztrópolonista átszervezés ellen. Minderről szó sem lehet – hangzott Feldman figyelmeztetése, idézve a porosz megnyilvánulásokat.²⁹ A Lengyel Klub felségfolyamodványát sem tették nyilvánossá, hiába ismerte meg a sajtó, a cenzúra nem engedélyezte a közlést.

Az 1914 végi katonai vereségek bebizonyították, hogy a Monarchia hadserege, s főleg annak vezetése enyhén szólva nem áll a helyzet magaslatán. Az 1915-ös tavaszi–nyári győzelmi sorozat is a németeknek volt köszönhető. Ebben a helyzetben Burián egy dolgot tehetett: tisztába jönni a németek valódi szándékaival a lengyel rendezést illetően. Miután Varsó német kézre került, Burián Berlinbe utazott, s onnan dolga végezetlenül távozott. Az augusztus 13-án lezajlott tárgyalásokon – Burián emlékirataiból egyértelműsíteni lehet – a német kancellár, Bethmann-Hollweg lavírozott. Nem lehetetlen, hogy Lengyelországot Ausztriához csatolják, de az is lehet, hogy nem, merthogy inkább Németországhoz csatolják.³⁰ Ha mégis Ausztria anektálná, akkor Németországnak kompenzációt kell kapnia, határkiigazítást kell végrehajtani (a dąbrowai szénmedencére gondolt, több más övezettel együtt). Majd a legvégén azt az egyébként tényleg nyomós érvet hozta fel, hogy a lengyelek Ausztriába tagozódása

esetén „szláv túlsúly” jönne létre Ciszlajtániában, s ez veszélyeztetné az ausztriai németek hegemoniáját (a mindenkori német kormány fontos programpontjaként felelősséget vállalt a világon élt összes német sorsáért a német „kultúrnemzet” ideológiája alapján).

A katonai vezetés – mindkét részről – szinte külön utakon járt. A megszállási övezetekről, s a két katonai főkormányzóság ügyéről már 1915. január 9-én elkezdődtek a tárgyalások, s október 1-jén ezek el is kezdték a működésüket. Most már a Monarchia nagyon szűk keretek közé szorított diplomáciája főleg Varsó–Bécs viszonylatban folyt. Leopold von Andrian, később Ugron István³¹ töltötték be a Ballhausplatz képviselőjét Varsóban követi rangfokozatban. Mindamellett a semlegesekkel is megmaradt a diplomáciai kapcsolat (Stockholm, Bern, Koppenhága stb.), s Berlinben a Wilhelmstrassén, s magánál a császárnál Gottfried von Hohenlohe herceg képviselte a Monarchiát nagyköveti rangban.³² A katonai vezetés cselekedeteit mind német mind osztrák–magyar oldalon speciális igények irányították: a háború megnyerésének kényszere. A megszállt területeken sem igyekeztek túlzottan arra, hogy a helyi lakosságnak jól menjen sora. A katonai hatóságok személyi állománya, köztük nem egy magyar kiegészítésű ezredé, önkényeskedett, rekvirált, a lublini övezetet szinte saját prédájának tekintette (ami természetesen nem használt a legendás lengyel–magyar történelmi barátság ügyének). Voltak olyan vidékek lublini területen, ahol az augusztusi, cséplési időszakban a szérüket messze a nagy erdőségekbe telepítették, hogy a cséplőgépek dohogását a rekviráló különítmények ne hallják meg.³³ Mindezeknek a visszasságoknak politikai vetülete lett, a panaszok elárasztották a helyi hatóságokat. A külügyminiszter ezekre is későn, s erőtlenül reagált. Burián végül – a terület kiaknázásában elsődlegesen érdekelt nagyipari körök követelésére – jegyzéket intézett Frigyes főherceghez, a hadsereg főparancsnokához³⁴, aki válaszában rendre utasította Buriánt: a hadseregnek fel kell ruházva lenni azon jogokkal, amelyek a hadsereg sikeres műveleteihez szükségesek: „[...] a cs. és kir. csapatok által megszállt területen a kormányhatalmat e vonatkozásban korlátlanul gyakorolja”.³⁵

(Az 1916. áprilisi berlini tárgyalások) A fentiekben említett 1915. október 6-i ülésre még ilyen hangulatban került sor. Az egyik oldalon a lengyel lakosság elidegenedése, a másik oldalon a nagy tervek. Majd néhány hét múlva, november közepén már érződött némi változás abban, ahogy a német delegáció a jövő Lengyelországról beszélt. Bethmann-Hollweg ekkor már egyértelműen úgy vélekedett, hogy Lengyelországnak *mindkét* hatalommal gazdasági unióban kell lenni. (Bethmann a vámuniót a háború elején politikai eszköznek is tekintette, amolyan „rejtett megoldásnak”, amelynek az lett volna a célja, hogy a Monarchiát, Lengyelországot és Belgiumot jelentős területi annexiók nélkül kösse Németországhoz³⁶). Majd hosszas előadást tartott arról, amiről egy éve is beszélt: a német közvélemény nem tud napirendre térni afölött, hogy Ausztria–Magyarország a háborúból jelentős területnövekedéssel kerül majd ki, miközben Németországnak csupán kis határkiigazításokkal kell megelégednie.

A német politikusok nem pusztán a német sajtó által felkorbácsolt nemzeti extázis következményeként mentek át hangulatváltozáson. Ekkorra érett be ugyanis az emberfaló állóháború drámai következménye. A nagy emberveszteségek egész évjáratok fiatal férfilakosságát gyérítették meg olyan mértékben, hogy Falkenhayn és Ludendorff, aki később fő-szállásmesteri minőségében az utánpótlás biztosításáért is felelős volt, rádöbent, hogy lassanként az előerő hiányában nem lehet tovább folytatni a háborút. Orosz-Lengyelországnak a cári hadseregbe be nem sorozott több évjárata ebben az időben még intakt volt a háborús veszteségektől: kiváló utánpótlást jelentett volna a német hadsereg számára.³⁷ De ahhoz, hogy ezt a generációt meg lehessen nyerni a háború céljára, valami-

féle lengyel államnemzeti struktúrát, valamilyen kormánykezdeményt kellett felállítani, államfőként pedig egy lengyel királyt kellett volna megkoronázni. De ahhoz, hogy ez megtörténjen, uralni kellett volna az *egész* Királyságot, köznap kifejezéssel: „kitúrni” onnan az Osztrák–Magyar Monarchiát. A lassú átmenet elejének tekinthető ez a novemberi tárgyalás a németekkel, amelyen a németek lassan csepegtetni kezdték Buriánnak és stábjának a rideg valóságát. Mivel a Monarchia haderejének értéke az első két háborús évben tényleg devalválódott, a német élőerő száma megcsappant, a német finánciókés csoportok pedig tetszetős terveket kovácsoltak ki Kelet-Európa, majd a világ meghódítására, a rekruták miatt szükségük lett az egész Lengyelországra. De szükségük lett rá azon okból is, mert belátták, hogy az osztrák–lengyel megoldás nem jó, végérvényesen szakítást jelentene Oroszországgal. (Az orosz különbéke lehetőségét a németek 1915 végén ugyanis még korántsem zárták ki.)

Az igazi törés 1916. április közepén következett be. Burián 1916. február 25-én tett még egy halvány kísérletet: jegyzékben szólította fel a német kormányt a kérdés végleges tisztázására. A jegyzéket a németek válasz nélkül hagyták. Hohenlohe herceg fáradozásának köszönhetően végül létrejött Berlinben az a megbeszélés, ami Burián számára a megsemmisüléssel lett azonos. Április 14-én az osztrák–magyar delegáció Berlinbe utazott, ahol kétnapos konferencián valóban részletekbe menő, feszítő konfliktusokkal tarkított vita zajlott le, s ami Burián diplomata pályafutásának talán legfeketébb két napja lett.

A tárgyalások jegyzőkönyve és a hozzá kapcsolódó háttéranyagok a Monarchia diplomáciájának alárendeltségét és a helyzetből következő német arroganciát mutatják. Minden, a tárgyat érintő alaphelyzetben megmutatkozott az, hogy Burián nem volt hajlandó a helyzethez alkalmazkodni, s ha tudta is Hohenlohe berlini, illetve Andrian varsói jelentéseiből, hogy a berlini kormány kurzust váltott (számtalan ilyen tartalmú iratot kapott tőlük), kisebb gesztusoktól eltekintve nem volt hajlandó eltérni az ausztrapolonista tervtől. Diószegi fent bemutatott tanulmányában Burián 1914-es őszi működéséről olvasható, hogy „A felség körüli miniszter eljárásának megítélésében azonban újra csődöt mond a szabályszerűségekre épített logika. Ő a háború következetes végigharcolásának, a teljes győzelem kivívásának álláspontjára helyezkedett [n. b.: 1914 elején még arról győzte meg Tiszát, hogy az Oroszország elleni háború nem szükségszerű – T. Z.]. Tisza már szeptember elején, tehát alig egy hónapos háborúzás után ajánlotta neki, hogy méltányos békét kössenek Oroszországgal. Külügyi tanácsadója azonban ezt válaszolta: most már nem alkudozni kell, hanem diktálni.”³⁸

Bethmann-Hollwegnek azonban 1916 áprilisában már nem lehetett diktálni. A megbeszélésen Burián most is Lengyelország Ausztriához csatolásának tervét vezette elő, s elképedve hallgatta, amint a német kancellár ezt – először az ügy történetében – *expressis verbis* visszautasította.³⁹ Burián érvei a régiiek voltak, semmi új elemet nem tartalmaztak: ha a trialista megoldás kerül előtérbe – amit a Monarchia vezetése nem preferál – akkor a lengyelek nemzeti kiteljesedésükhöz megfelelő keretet kapnak, de ha a szubdualista elv érvényesül, akkor is. A német kancellár is elismételte a több hónap óta hangoztatott érvet, hogy a német közvélemény sosem fogadna el egy ilyen nagy osztrák–magyar területnövekedést. A delegációban ülő Gottlieb von Jagow külügyi államtitkár⁴⁰ válasza sem volt éppen új keletű, kétségbe vonta Burián érvelését, mondván hogy a szláv többség mindenképpen háttérbe szorítaná a Monarchia német lakosságát. Jagow kifejezte sajnálatát, hogy a két szövetséges szándékai a lengyel rendezést illetően eltérnek, de nyíltan kijelentette, hogy Németországnak Lengyelországra szüksége van, s ezen az állásponton a német kormány nem kíván változtatni: „önálló” Lengyelországot [azaz „Pufferstaatot” – T. Z.] kívánnak létrehozni, mert ez felel meg leginkább a lengyelek érdekeinek. Ausztria rossz

lapot húzna, ha annektálná a Királyságot: a lengyel elem, amely – bár megkérte az árát – támasza volt Ausztriának évtizedeken át, most érezve azt, hogy 20 millióan lesznek, túl magas igényeket támasztana még külpolitikai tekintetben is.⁴¹ Nem is beszélve arról – s ez a mondat már a német aggodalmakról szól –, hogy „[...] megnő az étvágyuk, és Posen átcsatolását fogják követelni.”⁴²

Ugron Istvánnak, a Monarchia varsói képviselőjének erőtlen érvelése, miszerint a Monarchia lengyeljei érzik a Német Birodalom erejét, s tudják, hogy Posen porosz birtok, nem hatotta meg a német delegációt. Sőt, Bethmann-Hollweg kancellár egy újabb letaglózó tervvel állt elő, a Német Birodalom határainak kiterjesztésével a lengyel államterület rovására, azaz a „Grenzstreifen”, a *határsáv* ötletére. Amely a katonai vezetéstől származik: a Nyeman–Modlin–Varta-vonaltól délre eső terület hozzácsatolása a Birodalomhoz, 3 millió lengyel alattvalóval, akiket nem ajánlatos bekebelezni Németországba, mert az a német kormány számára pontosan olyan problémákat jelentene, mint Ausztria számára a szláv elem felduzzasztása.⁴³ Ergo: az ütközőállam a jó megoldás. (A német katonai vezetés ezt a védelmi sávot Oroszország ellenében akarta alkalmazni arra az esetre, ha Oroszországot a háborúban nem sikerülne teljesen legyőzni, s egy újabb támadás fenyegetné Németországot.⁴⁴) „Most szövetségesek vagyunk [...], de mi lesz 10–15 év múlva? Lehet, hogy akkor nem leszünk szövetségesek és akkor függünk Ausztriától?” – tette fel a nem éppen bajtársias kérdést Bethmann-Hollweg. Most ezen a konferencián ez a terv Buriánnak nem kis meglepetést okozott, de álláspontján nem változtatott.

A lényegyet tekintve ugyanakkor igaza volt. Mégpedig abban, hogy sem az ütközőállam, sem a határsáv-megoldás nem tudja megoldani a lengyelek problémáját (amely az egységesülési ösztönt követte tulajdonképpen már a 8. század óta), hanem csak elmélyíti a válságot. Az új állam az orosz agitáció terepe lenne – mondta Bethmann-Hollwegnek –, s a rendet a porosz hatóságoknak csak „manu militari” lehetne majd fenntartani. Igaza volt annyiban, hogy egyiküknek sem volt igaza: a lengyel kérdés, ugyanúgy, ahogy a kör négyyszögösítése, megoldhatatlan talányt állított a háborúzó felek elé, s 1920-ban jól-rosszul csak az antant által végrehajtott rendezés oldotta meg ezt a rejtvényt. De nem volt igaza abban, hogy észre kellett volna vennie: a tárgyaláson részt vevő Németország már nem az a Németország, ami 1914 szeptemberében volt. Burián fejében a mindenáron való győzelem, és Ausztró-Lengyelország minden más egyebet felülírt.

(*Tisza–Burián polémia 1916 nyarán*) Az 1916-os év nyarán és kora őszén az áprilisi állásponthoz képest semmi sem változott. Júniusban a németek jegyzéket adtak át Bécsben, amelyben közölték, hogy ragaszkodnak az ütközőállam tervéhez. Hans Hartwig von Beseler⁴⁵ vezérezredes, a varsói német katonai főkormányzó a megszállási övezetben polonofil politikát folytatott, megnyerendő a lengyel társadalmat ennek a bábállamnak az elfogadására: megnyitották a varsói főiskolát, iskolatanács alakult, viszonylagos szabadságot biztosítottak a sajtóban, meg lehetett ünnepelni a nagy lengyel nemzeti ünnepet, május 3-át. A lengyel társadalom hangulata javult, de – ami a Ludendorff-lobbi szándéka volt – valamirevaló lengyel hadsereget mégsem sikerült felállítani. A lengyel fiatalság nem volt hajlandó azonosulni a német katonai célokkal, több kellett: *lengyel államiság*, vagy annak legalábbis valamilyen kezdeménye, felelős kormány, lengyel király, s egy sor más állami szimbólum.

De akik ezekkel a részletekkel foglalkoztak, hamarosan más irányba kellett hogy forduljanak. A lengyel kérdést a politikusok napirendjén a háború egészét érintő drámai fordulat foglalta el 1916 nyarán: a Bruszilov-támadás június elején, s a román betörés Erdélybe augusztus közepén. Az oroszok Rigától Csernovicig 400 kilométeres fronton

támadtak, magyar területre, Erdélybe is betörték⁴⁶, s ezzel párhuzamosan hírek érkeztek a román hadsereg készülődéséről is. A magyar politikusok, elsősorban Tisza, pontosan tisztában voltak a helyzet komolyságával. Burián külügyminiszeri tevékenysége pedig az események megelőzése helyett többnyire csak azok nyugtázására és a romeltakarításra korlátozódott. Tisza július 15-én kelt levelében figyelmeztette Buriánt a közelgő veszélyre: „Ne áltassuk magunkat. *A román veszély nagyon komoly és bármely pillanatban aktuális [lehet].* [...] Bratianu már elmulasztott egy jó alkalmat, bizonyára el lesz határozva reá, hogy még egyet el ne szalasszon és sietni fog, ha egyszer arra a tudatra ébred, hogy a kellő pillanat elérkezett.”⁴⁷ Majd pár sorral lejjebb: a németekkel nem a lengyelek miatt kell veszekedni, hanem meg kellene velük beszélni, hogy mit lehet tenni a román veszély elhárítására.

Tisza tanácsai: bizalmas beszélgetés néhány napon belül, meleg, baráti, bajtársi hangulat, a közös veszély elhárítása, végső erőfeszítés – ezek Tisza kulcsszavai. (Tisza ugyanennek a levélnek az elején a Bruszilov áttörés emberveszteségét 400 ezer főben jelölte meg, valójában 600 ezer⁴⁸ volt). „Ezt a szempontot nem veszíthetjük szem elől a lengyel kérdésben. Különb is nem a lengyel hódításokról van szó, hanem a monarchia létéről vagy nemlétéről. A fenyegető katasztrófával szemben igazán háttérbe szorul az a kérdés, hogy Lengyelországgal mi lesz.”⁴⁹ Tisza pontosan látta, hogy nincs olyan veszély, amit megfelelően magas ár kifizetése esetén nem lehetne elhárítani. Valószínű, hogy Tisza az olasz hadba lépés előtt pontosan látta Burián elkövetett hibáját Trento kérdésében: az olasz tartomány átadása *kontra* olasz hadba lépés – az államférfi attól államférfi, hogy helyesen érzékeli, *el lehet-e menni egy ilyen ügyletben egy olyan határig, amin túl már a mélység táton.*⁵⁰ Ez volt az a pont, amikor az 1913-tól kezdődő „tanácsadói” pozíció megrendült, s útjaik különváltak. Tisza szinte esdeklő hangvételű levele teljesen idegenül hat száz év távlatában is ettől a nagy formátumú, makacs (kálvinista) államférfitől. Buriánt elhelyezte a reménytelenek kategóriájában.

A magyar miniszterelnök levelében természetesen *egyéb* kompenzációra⁵¹ (s nem Erdély átadására) gondolt: „Ilyen viszonyok között végzetes dolognak tartanám, ha lengyel terveid továbbszövésével foglalnád el az égetően szükséges sürgős védintézkedések [értsd: külügyi intézkedések – T. Z.] előkészítésére szükséges időt s azok előtérbe állításával csökkentenéd a fenyegető veszély elhárítására irányuló akció kilátásait. Kedves barátom, kérve kérlek: szakíts e kedvenc eszméiddel. Azok úgy sem kivetők. Sem a két kormány nem járulhat hozzájuk, sem a németek. Még ha a monarchia struktúrája és további belső fejlődése szempontjából elfogadhatnók is propozícióidat, a legkárosabb hatást idézne elő, ha azokkal éppen most lépnél a németek elé.”⁵² Majd sorban jönnek a szemrehányásként is felfogható kritikus hangok, amelyek arról vallanak, hogy Tisza elég jól ismerhette Burián valódi természetét: grandiózus álmok, illúzió, soha be nem teljesülő remények... S a legvégén: „Még egyszer nagyon kérlek, hallgass reám. Azoknak a világtörténelmi perceknek egyikét éljük, amelyekben egy eltévesztett vagy elmulasztott lépés államok és nemzetek halálos ítélete lehet.”⁵³ A román betörés Erdélybe akkor már eldöntött kérdés volt egy több évtizede tartó folyamat záróakkordjaként. A francia kultúrájú, román intellektuális polgárság, az úgynevezett „Titulescu-nemzedék” külpolitikai credója úgy szólt, hogy egyidejűleg kell gyengíteni a Monarchiát és Oroszországot, elfoglalni Erdélyt, s megnyitni az utat a francia tőke beáramlása előtt.⁵⁴

Másnap válaszában Burián a „nehezen tanul és könnyen felejt” szellemében megpróbálja bizonyítani, hogy nincs baj, a két üggyel történő párhuzamos, intenzív törődés nem zárja ki egymást. A trializmust mereven elutasító, és Lengyelországot Németországnak már régóta átadni akaró Tisza nem kis megrökönyödéssel olvashatta: „A lengyel kér-

dést a román veszély mellett is *kezeln* [T. Z.] kell, mert azt Németország is megkívánja. Bizonyítékát fogod látni Tschirschky tegnapi levelében is, mely nagyon előzékeny hangon fejezi ki a kancellár várakozását további nyilatkozataim iránt és kívánatosnak mondja a minél előbb való megegyezést.⁵⁵ Majd: „Tudok ellentállani ingerlés nélkül is. De módszerem nem lehet mindig és mindenben engedni. Ennyi kifelé. Befelé alig szükséges megjegyeznem, hogy a lengyel kérdésben semmiféle rögeszmém nincs, hanem alkalmazkodni a változó helyzet követelményeihez és törekszem megmenteni mentül többet érdekeinknek. Nem volt ez talán már eddig sem egészen reménytelen a kancellárral szemben, amennyiben levélben, most már »eine parallele Stellung zu den Polen in Berlin und Wien«-ről beszél.”⁵⁶ Pár héttel a román betörés előtt még a legbarátiabb kapcsolataiban is merő diplomáciai formalitások felhozatalával védekezik, hogy mit ír a német kancellár. Aminek egyébként alig van jelentősége, hiszen a levél végén maga is elismeri, hogy a németek katonailag erősebbek. Nehezen értelmezhető levélfordulat: a Monarchia politikailag attól még lehet erősebb.⁵⁷

Mentegetőző válasz: mindent megtett a haza védelme érdekében. „Hogy képzeled, hogy én ilyenekkel telítem magam, oly pillanatban, midőn, mint azt magad is oly melegen hangsúlyozod, a monarchia és a haza megmentéséről van szó?”⁵⁸ Intézkedéseit úgy jellemzi, hogy Romániával szemben mindig a higgadság volt a mércéje, s hogy ezt a higgadságot jelen pillanatban is *iparkodik* megőrizni. Intézkedéseinek legfontosabbikát abban jelöli meg, hogy Conrad von Hötzenorff vezérkari főnök kérését az Erdélyben kívánatos német erősítést illetően *továbbította* Bethmann-Hollweg címére. „Ő nagyon előzékenyen felelt és megtesz, amit tehet. De a németek különben is átérzik a pillanat komolyságát és ahhoz képest feszítik meg erejüket. Világos biztosítást adtak, hogy *Németország Romániának azonnal hadat üzen*, ha minket megtámad, sőt még akkor is, ha mi kívánjuk.”⁵⁹ A higgadság és a német előzékenység vajmi keveset értek, a románok másként gondolkodtak, amit sem a Ballhausplatzon, sem a katonai hírszerzésnél nem érzékelték kellően: 1916. augusztus 17-én Bukarestben titkos szerződésben csatlakoztak az antanthoz, 27-én Bécsben átadták a hadüzenetet, s a román csapatok még ugyan e nap éjjelén átlépték a teljesen őrízetlen kárpáti hágókat. A káosz a Székelyföldön és a Szászföldön óriási seregű duzzadt, mintegy 200 ezer menekült árasztotta el a belső vármegyéket.⁶⁰

(*A Czernin-időszak. Osztrák–magyar külpolitikai irányváltás és a német arrogancia*)
1916. november 21-én elhunyt az agg uralkodó, I. Ferenc József. Az új császár, Károly az egész vezetést leváltotta. A vezérkar főnöke Arz vezérezredes⁶¹ lett, a külügyminiszter 1916. december 22-től a bukaresti követi posztról hazatért Ottokar Czernin⁶². Tiszát is leváltották 1917 áprilisában. A Monarchia külpolitikai irányításában az úgynevezett „Belvedere-műhely” kerül hatalomra, az a csoport, amely a trializmus, az antidemokratizmus, az antiklerikalizmus és a magyarellenesség szellemében politizált.⁶³ A Ferenc Ferdinánd által vezetett „Großösterreich-csoport” a bécsi Belvedere-palotában működött, radikális fordulatot tervezett, s erőszak alkalmazásától sem riadt volna vissza a birodalom „megreformálása” érdekében.⁶⁴ Főleg a csehek trialista terveit támogatta, melyeket 1866-ban éppen a magyar liberálkonzervatívok buktattak meg. Családi kapcsolatok is Csehországhoz kötötték: felesége, Chotek Zsófia cseh arisztokrata családban született, s a trónörökös is főleg Csehországban tartózkodott.⁶⁵ De szerepelt a Belvedere-csoport tervei között a horvát és a lengyel trializmus is.⁶⁶ A tervek Tisza felfogásának szöges ellentétei voltak, s Burián, bár kapcsolata Tiszával idővel meglazult, magyar habitusát külügyminiszteri pozíciójában sem tudta teljesen kiiktatni.

Burián leváltása előtt még részese lehetett egy jelentős diplomáciai sikernek, a november 5-i proklamáció kihirdetésének. Igaz, hogy ez az egész lengyel nemzethez intézett kiáltvány nagyrészt a németek műveként valósult meg, de tény, hogy pozitív gesztusként az osztrák–magyar diplomáciának is volt szerepe benne. Burián részt vett még az október 18-i értekezleten Plessben a német főhadiszálláson, ahol az egyesített politikai és katonai vezetés elhatározta a kiáltvány kibocsátását, s a lengyel hadsereg megalakítását „önkéntes alapon” (amit a németek saját parancsnokságuk alá helyeztek). A sokat idézett „plessi 6 pont”⁶⁷ a háború végéig érvényben maradt. Az 1916 augusztusában hatalomra jutott Hindenburg–Ludendorff-csoport elérte célját, legalábbis formálisan. A varsói katonai konferencia pár nappal később elrendelte a kiáltvány kihirdetését. Az ünnepség nagyszabású ceremónia keretében került sorra Varsóban és Lublinban.

A kiáltványt egy sor fontos, a lengyel történelem szempontjából *látszólag* előremutató intézkedés követte. 1917. január 14-én felállították az Ideiglenes Államtanácsot⁶⁸. A német hatóságok 15, az osztrák–magyar hatóságok 10 választott tagot delegáltak a testületbe. Waclaw Niemojowski⁶⁹ nevezték ki az élére, Piłsudski a katonai bizottság vezetője lett. Majd felállítottak egy lengyel kormányt, s a lengyel király megválasztásáig ideiglenesen kineveztek egy régenstanácsot. A régenstanácsot október 15-én ünnepélyesen állították fel, Tadeusz Kościuszko halálának évfordulóján. 1917. november 26-án Jan Kucharzewskit⁷⁰ nevezték ki miniszterelnöknek. Burián ekkor már nem volt külügyminiszter. Első minisztersége végén a lublini proklamációs ünnepség lett a hattyúdal. A kiáltványok semmi konkrétumot nem tartalmaztak, még a jövőendő Lengyelország határait sem rögzítették, s a felállított testületek is német „kézi vezéréssel” működtek, így nem is hozhatták a várt hatást a lengyel társadalomra.⁷¹ A németek valójában díszleteket állítottak fel egy olyan színpadra, ahol a német arrogancia, a világhatalmi tervek színjátéka folyt Ausztria–Magyarország és a lengyelek rovására.

Az 1916. december 22-ét követő majd másfél évben az új császár és a birodalom vezetése különféle kötésével próbálkozott. Czernin sem működött sikeresebben Buriánnál, Oroszország kilépése a háborúból, a breszt–litovszki béketárgyalások, a Sixtus-affér, az Egyesült Államok belépésével a megnövekedett antant-fölény mind csupa negatívum nemcsak a lengyelkérdés, hanem a központi hatalmak egész szereplése szempontjából. A lengyelkérdésben pedig 1917 novemberében elkezdődött egy „csalfa reneszánsz”. A német külügyi vezetésben változás történt, s ez katalizálta a folyamatokat. Jagow helyett Richard von Kühlmann⁷² lett a külügyi hivatal államtitkára. A lengyelkérdés kezelésének általános jellemzője mindig is az volt, hogy a mindenkori hadihelyzet alakulásától függött. Most is ez történt. November 5-én a két kormány képviselőinek berlini értekezletén az elszenvedett vereségek hatására a németek úgy döntöttek, hogy annyi meddő vita után mégiscsak átadják Lengyelországot a Monarchiának. De korántsem az egészet. Feltételekhez kötve: messzemenő határkiigazítás Németország javára, ami a korábban megállapított Narwa–Warta-vonalat jelentette, 60 ezer négyzetkilométer elvételét a Királyságtól, szinte az egész lengyel bányászat német kézre adása, a németiség jogainak biztosítása Lengyelországban stb. A javaslat Lengyelország negyedik felosztásával volt azonos. Egyik botrány követte a másikat, majd az 1918-ban a Bresztben kötött ukrán–különbéké (Kelet-Galícia és a chełmi terület⁷³ átjártása a megalakuló Ukrán Népköztársaságnak másfél millió tonna gabona fejében, amivel a Monarchia a közellátási zavarokat próbálta kezelni) még a legelszántabban osztrákbarát lengyel konzervatívokat is kiábrándította.⁷⁴ Annyi gyümölcsöző együttműködésben töltött év után elfordultak a Monarchiától.

(*Ahogy elkezdődik a vég. Második közös külügyminiszterség: 1918. április 16. — október 24.*) Burián számára 1918 áprilisáig nem kezdődött „kényszerpihenő”. Károly császár ismét visszahelyezte a közös pénzügyminiszteri tisztségbe, amit előtte már betöltött.

Miután 1878 óta Bosznia-Hercegovina ügyei a Közös Pénzügyminisztériumhoz tartoztak, fő működési területe a Balkánnak ez a szelete lett. Az emlékirat olyan műfaj, amelyre sok minden elmondható, csak az nem, hogy írója mindig azt írja le, amit a történések idején érzett. Burián memoárja szerint a császár döntését „üdvözölte”, mivel egy olyan ügykörbe tért vissza, amit nyolc és fél évvel előtte oly nagy „érdeklődéssel és szeretettel” vett át.⁷⁵ Valójában még az sem történt, hogy „felfelé” buktatták volna.

De aztán Czernin is megbukott, s Burián számára megkezdődött a második közös külügyminiszteri periódus, ami szintén nem fénylett a sikerektől – igaz, abban a kilátástalan katonai és az ellátási zavaroktól felbolygatott társadalmi környezetben már nem lehet a sikertelenséget teljesen Burián számlájára írni. A lengyel megoldást 1918 áprilisában újra bolygatni kezdte a németeknél a lengyelekkel szemben mindig is használt konciliáns hangnemben. Pár nappal hivatalának ismételt átvétele után ezt írta Ugron Istvánnak Varsóba: „Csak annyiban törekszünk az ausztrópolonista megoldásra, bár mindig is ez volt a szimpatikus, amennyiben az a lengyel nemzet politikai gondolkodóinak megfelel. Napnál is világosabb, hogy ez a megoldás előnyös a lengyeleknek mind területi vonatkozásban mind pedig abból a szempontból, hogy milyen lesz a lengyel állam jövőbeli hatalmi helyzete. Abban az esetben, ha lengyel részről ezt annyira alul értékeli, hogy felelőtlen tényezők hatására hallgatnak a német–lengyel megoldásra, miszerint a csonka királyság vám- és katonai unióban egyedül Németországgal fog állni, s úgy gondolják, hogy egyedül ez a konstrukció a legjobb, akkor ezt nem tudjuk megakadályozni. Ingatag elhatározásaik következményét maguknak kell elviselni.”⁷⁶

Hadicél-politikája változatlan maradt. A nagyhatalmi állás védelme, az össz-monarchia megtartásának előtérbe állítása, esetleg béketárgyalások, de azok is úgy, hogy közben nem adja fel a területnövelési és biztonságteremtési kísérleteket. Még a „külső szemlélő”, Fritz Fischer is megállapítja, hogy Burián már 1916-ban (!) félreismerte Ausztria–Magyarország lehetőségeit.⁷⁷ Ugyanakkor Burián kinevezése – Czerninnek lengyel szempontból áldatlan működése után – nemcsak az osztrákbarát, hanem a többi lengyel számára is „félretolta a nagy követ” a közös egyetértés útjából. Az osztrák–lengyel koncepció március elején viharos gyorsasággal ismét hivatalos programmá vált. Április 6-án – már két héttel Czernin leváltása előtt – IV. Károly már ismét azt írta II. Vilmosnak: az ausztró-lengyel megoldás a legjobb, s talán egyetlen megoldása a kérdésnek.⁷⁸

A júliusi nagy vereségekig a Piavénál ez e kurzus határozta meg a politikai légkört a két birodalom között. A német katonai vezetés közben az úgynevezett „Kandidatenlösungot” erőltette, a trónjelölti megoldást, amelynek a lényege abban állt, hogy a két hatalom megegyezik egy később megkoronázandó lengyel király személyében, akinek az uralkodása alatt a lengyel területek közös kézben tartása kezdődik kondomínium formájában. A királyi méltóságra 1916 végétől hosszas huzavonát követően meg is született a döntés. Mindkét fél Károly István Habsburg főherceget⁷⁹ találta alkalmasnak. Jól beszélt lengyelül, Galíciában lakott, a lengyelek szerették, közéjük tartozónak tekintették. Az a hír jutott el Varsóba lengyel csatornákon keresztül, hogy az osztrák–lengyel megoldást félretolták, s jön a királyjelölt megoldás. Május 17-én, az egyik berlini egyeztetést követően Burián úgy tájékoztatta Ugront Varsóban, hogy szó sincs ilyenről, az osztrák–lengyel megoldásról tovább egyeztet a két vezetés. A megismételt egyeztetésre június 10-én került sor Berlinben, ahol Burián mereven ragaszkodott saját elképzeléseihez: ha osztrák–lengyel rendezés nincs, akkor „[...] megrendül a szövetségi gondolat”.⁸⁰

A valóság mást diktált. Alig egy hónappal később – a bécsi német nagykövet azt jelentette Hertling kancellárnak, hogy a régi értelemben vett Ausztria már nem létezik, az egész ország át van hatva a forradalmi gondolkodástól, a „szétszakadási folyamat” na-

gyon előrehaladott.⁸¹ Ekkorra már – minden bizonnyal pszichés védekezési reflex hatására (a vég kezdete) – Budapesten Tiszák is félreismerték a helyzetet; Wekerle Sándor, a magyar miniszterelnök még az utolsó napokban is hosszasan fejtegette, hogy ő az osztrák–lengyel megoldást tartja jónak. A fejetlen kapkodásban a gondolatok is összezavarodtak.⁸²

Burián tovább harcolt „a régi célokért a teljességgel elvesztett vártán” – fogalmazza meg a helyzetet szellemesen Werner Conze.⁸³ A németek – hasonló pánikban – az OHL, a Legfelsőbb Hadparancsnokság instrukcióinak megfelelően még mindig a határsáv biztosítását szorgalmazzák Buriánnal szemben. Wedel, a bécsi német nagykövet⁸⁴ július elején a nemrég a belgiumi Spa városban, a német főhadiszálláson megfogalmazódott jegyzéket átadva azzal a megnyugtató érzéssel távozott a ballhausplatzi dolgozósobából, hogy Burián talán jobb belátásra jutott. De Burián ezen a találkozón is taktikázott. Nem volt eleve mereven elutasító, ahogy ezt korábban tette, féltve pozícióját a németek dühétől. Július 22-én azonban közölte Wedellel, hogy nem fogadja el késznek a német javaslatot, azt továbbra is csupán „tárgyalási alapnak” tekinti. Wedel dühében kérte a főnökeit, hogy – ugyanúgy, ahogy 1916 decemberében – most is „német behatásra” buktassák meg Buriánt.⁸⁵

De az uralkodó is taktikázott. Augusztus 14-én egy újabb Spában rendezett hadicélkonferencián Károly elkötelezte magát a német „Kandidatenlösung” mellett, majd a hazafelé vezető úton már ellentétesen nyilatkozott: nem hiszi, hogy Bécsben olyan legyen a hangulat, hogy az indokolná az ausztró-lengyel megoldás ejtését. Károly döntésében ismét a valóság nem kellő ismerete tükröződött vissza. Elhatárolódásának egyik oka az volt, hogy nem értett egyet a királyjelölt személyével (ő akart lenni a lengyel király), a másik ok, hogy úgy gondolta: a dąbrowai szénmedence elvesztésével szinte teljesen leáll Ausztria energiaellátása, az amúgy is lázongó tömegek nélkülözése tovább fokozódik, s kirobban a forradalom (ebben látnoki teljesítményt nyújtott, mert a forradalom jórészt ezért tört ki novemberben). Sem Burján, sem Károly nem ítélte meg a dolgokat valódi értékükön: a személyes pozíció növelésére és az államjogi viták huzavonájára 1918 szeptembere nem volt a legmegfelelőbb időpont.

A királyválság megoldódott úgy, hogy Károly István pár nap múlva visszalépett. A német arrogancia ugyanakkor fokozódott (II. Vilmos is nagy dilettantizmust árult el a világháború különböző szakaszaiban): von Hintze államtitkár⁸⁶, Kühlmann utóda, megszarolta Buriánt és a lengyeleket. Amennyiben Ausztria tovább ragaszkodik a tervéhez, önkényesen magához csatolja a katonai határsávot és a szénmedencét. Már a lengyel államgépezet sem működött rendesen, Kucharzewski kormánya a vég felé való rohanásban már nem tudta ellátni a feladatát. Ilyen körülmények között ült össze a két fél szeptember 5-én Bécsben. A találkozó nem hozott eredményt. A kérdést – ki tudja hányadszor – ismét a szakértői bizottság vizsgálatára bízták. A németek egy újabb tervet dolgoztak ki egy újabb, szerényebb határkiigazításról. Szeptember 24. és 28. között ismét Berlin lett az egyeztetések helyszíne, ahol megint csak nem történt semmi. A legvégén még egy groteszk fejlemény következett. Burián úgy döntött, hogy „önállósítja” magát. Levélben fordult az osztrák és a magyar kormányhoz (addigra mindkettő elvesztette már az áttekintését az ügyek felett), amelyben megírta, hogy a lengyelek számára az osztrák–lengyel rendezésről nyilatkozatot bocsát ki, mivel a német kormány is ugyanezt fogja tenni a német–lengyel megoldás bevezetése tárgyában. Október 10-én Ugron azt jelentette Varsóból, hogy a németek mézesmadzagként újabb közigazgatási ágak átadását ajánlották fel az Államtanácsnak, amit aztán a minimumra redukáltak, s újabb feltételeket szabtak. A Régenstanács felháborodottan utasította vissza a német „gesztust”.⁸⁷ Az inga megint kilengett. Hogy a lengyelek is mennyire zavartak voltak a helyzet megítélésében, mutat-

ja Ugron megjegyzése: Varsóban ismét Bécsre vetik a szemüket. A lengyelek elutasító válaszában mindamellett az a felismerés is benne foglaltatott, hogy észrevették a Német Birodalom gyengülését, a „szükséghelyezet”.⁸⁸ Burián és Kühlmann az utolsó napokban versenyt folytatott, hogy ki tud nagyobb kedvezményeket nyújtani a lengyeleknek. Két volt nagyhatalom a megsemmisülés határán már nem létező koncepciókon marakodott.

Burián október 8-án ismét javaslatot tett Wedelnek, hogy tárgyalják meg a lengyel-kérdést. De erre már nem került sor. Október 11-én, miután világhóssá vált, hogy a „Kaisermanifest”, Károly kétségbeesett kísérlete a Monarchia egyben tartására nem ért el eredményt, kérte Wedelt, hogy tekintsenek el a megbeszéléstől. Az „i-re a pontot” az „utód”, Andrassy Gyula tette fel, aki október 19-én egy olyan tervet javasolt a lengyel kormánynak, amit már évek óta nem tudott tető alá hozni, hogy a Királyságot egyesítsék Galíciával. Valóban groteszk jelenet, hogy négy éven át a lengyelek nagy barátja, Andrassy képtelen felismerni a helyzet lényegét, s nevetségessé teszi önmagát. Burián után Andrassy lett a Monarchia utolsó közös külügyminisztere október 24. és november 2. között – mindössze tíz napig. Az események ezután kettejük nélkül haladtak tovább. November 11-én a Régenstanács Józef Klemens Pilsudskit nevezte ki a lengyel csapatok főparancsnokának, aki később átvette a lengyel állam vezetését. A lengyel történelemben új szakasz vette kezdetét.

JEGYZETEK

- 1 Tapolcai László: Lengyelország történeti és mitikus kezdetei. A tér alakulása. Budapest, 2010. 75–76. o.
- 2 Ring Éva: „Lengyelországot az anarchia tartja fenn?”: a nemesi köztársaság válságának anatómiája. Budapest. 2001.
- 3 A lengyel miszticizmusról lásd: Feldman, Wilhelm: Geschichte der politischen Ideen in Polen seit dessen Teilungen (1795–1914). München–Berlin, 1917.
- 4 Tschirschky, Heinrich von Bögendorff (1858–1916): szász eredetű német diplomata, 1885–86-ban Herbert von Bismarck személyi titkára, 1906-ban a külügyi államtitkár, 1907-től haláláig Bécsben nagykövet.
- 5 Szokolay Katalin: Az osztrák–magyar kormány lengyel politikája az első világháború idején. Budapest. 1967. 20. o.
- 6 Szógyény-Marich László gróf (1840–1916): osztrák–magyar diplomata, közös külügyminisztériumi osztályfőnök, 1894–1914 között a Monarchia berlini nagykövete.
- 7 Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Politisches Archiv [a továbbiakban HHStA P. A.], Wien. Krieg 8 a/k. 25. Berchtold Szógyény-Marichnak, 1914. augusztus.
- 8 HHStA P. A. Wien. Krieg 8 a/k. 25. Die Frage österreichischen Gebietserwerbes im Nordosten im Falle eines glücklichen Krieges der Zentralmächte gegen Rußland. Wien, Ende August 1914.
- 9 Uo.
- 10 Szokolay, K.: i. m. 21. o.
- 11 Galántai József: Az első világháború. Budapest. 1988. 255–256. o.
- 12 Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1914–1918). Komjáthy Miklós (szerk.). Budapest, 1966. „Die Erwerbung Polens sei nicht Kriegsziel gewesen, die Sorge um sein Schicksal dürfe daher auch nicht die Erwägung in den Hintergrund drängen, dass der Zweck dieses Krieges vor allem darin gelegen sei, die Monarchie vor einer Wiederholung solcher Angriffe von aussen zu sichern, deren Opfer sie gegenwärtig sei.” 304. o.
- 13 Schapp, Harald: Die Entstehung des polnischen Königreiches am 15. November 1916. Ein mitteleuropäisches Problem. Berlin, 1940. A hadtápterület biztosítása, az oroszok által okozott károk helyreállítása, ellátás. 46. o.
- 14 Grosfeld, Leon: Polityka państw centralnych wobec sprawy polskiej w latach pierwszej wojny światowej. Warszawa. 1962. 27. o.
- 15 Schapp, H.: i. m. 67–68. o.
- 16 Gizbert-Studnicki, Władysław R.: Die Umgestaltung Mittel-Europa’s durch den gegenwärtigen Krieg. Die Polenfrage in ihrer internationalen Bedeutung. Wien 1918. „Deutschland besitzt ein berechtigtes grosses Kraftgefühl, und dieses Bewusstsein seiner Kräfte wird sich nach einem siegreichen Kampfen an drei Fronten noch erhöhen.” 20–21. o.
- 17 Dmowski, Roman (1864–1939): lengyel politi-

- kus, publicista, az „Endecja”, a lengyel Nemzeti Demokrata Párt megalapítója. 1905-től rész vesz az orosz birodalmi parlament, a Duma munkájában. 1923-ban Lengyelország külügyminisztere.
- 18 Löffler, Klemens: Polen und die polnische Frage. Hamm (Westf.) 1917. 30. o.
- 19 Grosfeld, L.: i. m. „[...] że Polska musi być bezwarunkowo opanowana gospodarcza przez Niemcy.” p. p. 289.
- 20 Župančič, Jan: Stürgkhův plán. Příspěvek k dějinám Rakousko-Uherské monarchie za první světové války. Pocta docentu Vladimíru Nalevkovi. Acta Universitatis Carolinae, Philosophia et historica 2 – 1998, Studia historica II., Praha 1998. 117–122. o.
- 21 Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates [...], „Das eigentliche Ziel eines jeden Polen ist das ganz unabhängige Königreich und selbst eine trialistische Ausgestaltung der Monarchie, bei welcher der polnische Staat dieselben Rechte, wie Österreich und Ungarn erhalten würde, wird von ihnen gewissermassen als pis-aller betrachtet und geduldet. Dem gegenüber ist es höchste Zeit ihnen zu wissen zu geben, dass die dualistische Struktur der Monarchie ein noli me tangere bildet und ein jedes neu erworbene Territorium in den Rahmen des einen oder des anderen Staates eingefügt werden müsse.” 312. o.
- 22 K. K. Orientalische Akademie, Wien.
- 23 [https://hu.wikipedia.org/wiki/Buri%C3%A1n_Istv%C3%A1n_\(politikus\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Buri%C3%A1n_Istv%C3%A1n_(politikus)) [Letöltés: 2016. 04. 27.].
- 24 Diószegi István: A ballhausplatzi palota utolsó gazdája. In Hazánk és Európa. Budapest. 1970. 214. o.
- 25 Hivatalát 1915. január 13-án foglalta el.
- 26 Leopold von Andrian-Werburg (1875–1951): svájci eredetű osztrák családból származó diplomata. Külügyi tevékenysége mellett irodalommal foglalkozott.
- 27 Naczelny Komitet Narodowy, vezetői Władysław Jaworski, Julius Leo és Leon Biliński, tagjai között olyan később híressé vált emberekkel, mint Władysław Sikorski.
- 28 Gróf Tisza István összes munkái. 5. kötet. Budapest 1933. Tisza Buriánnak, 1916. március 1. „[...] a magyar kormány mindaddig nem adhatja beleegyezését a lengyel területek Ausztriához csatolásába, amíg biztosítékot nem nyújt aziránt, hogy egyfelől az így származó gazdasági erőgyarapodás előnyeiben legalább a háború költségeinek viselését illetően megfelelően részesedni fog, másfelől megoldást nyerne az a területi kérdések, amelyek az Ausztriának igen nagy növekedésével szemben Magyarország számára legalább némi csekély ellenértéket nyújtanak.” 58. o.
- 29 Szokolay K.: i. m. 44. o.
- 30 Uo. 51. o.
- 31 Ugron István (1862–1948): az erdélyi Mezőzáhon született ősi székely „primor” családban. A Keleti Akadémia elvégzése után konzuli szolgálatban töltött hosszú éveket (New York, Tiflis, Varsó, Bukarest), majd „átlép” a diplomáciai szférába, s 1913-ban már belgrádi követ. Egyes életrajzírói szerint 13 nyelvet beszélt. Diplomáciai munkásságáról lásd: Tefner Zoltán: Ugron István és a német külpolitika 1918 áprilisában–májusában. In: Századok, 145. évfolyam (2011), 6. szám.
- 32 Gottfried Maximilian Maria von Hohenlohe-Schillingsfürst, Prinz von (1867–1932): a magas bécsi arisztokrácia tagja, a későbbi német kancellár, Chlodwig von Hohenlohe-Schillingsfürst unokaöccse, vezérőrnagy, diplomata.
- 33 HHStA P. A. Wien. Krieg 8 a/k. 25.
- 34 Friedrich von Habsburg-Teschen (1856–1936): osztrák főherceg, magyar királyi herceg, Teschen hercege, császári és királyi tábornagy, 1914-től 1917-ig az Osztrák–Magyar Monarchia haderejének főparancsnoka. Wikipédia, https://hu.wikipedia.org/wiki/Habsburg%E2%80%93Tescheni_Frigyes_f%C5%91herceg.
- 35 HHStA P. A. Wien. Krieg 11/a. Note des Herrn Ministers an Seine k. u. k. Hoheit den durchlauchtigsten Herrn Feldmarschall Erzherzog Friedrich. Wien am 29. März 1915. Idézi: Szokolay K.: i. m. 65. o.
- 36 Németh István: Nagyhatalmi hadicélok az I. világháborúban. In: Németh István: Az első világháború 1914–1918. Tanulmányok, dokumentumok. L’Harmattan, 2014. 22. o.
- 37 Bazyłow, Ludwik: Sprawa polska po wybuchu pierwszej wojny światowej. In Historia Dyplomacji Polskiej. Tom III. 1795–1918 pod redakcją L. Bazyłowa. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, 1982. „Obaj zwolennicy prowadzenia wojny do tzw. zwyciężskiego końca, obaj też dążąc do wycisnienia z ludności maximalnego potencjału wojskowego, opowiadali się daniem Królestwu form państwowych.” 850. o.
- 38 Diószegi I.: i. m. 220. o.
- 39 HHStA P. A. Geheime Akten. I. Liasse XLVII. Korrespondenzen aus dem Komplex der Verhandlungen während des Krieges 1914–1918. Aufzeichnungen über die Beratungen in Berlin am 14. und 15. April 1916. „Der k. u. k. Minister des Aeussern führt aus, dass er sehr überrascht war, gelegentlich der am selben Tage abgehaltenen Vorbesprechung zu hören, dass die deutsche Regierung in der polnischen Frage sich nicht mehr auf dem Standpunkt befinde, den der Reichskanzler gelegentlich früherer Besprechungen vertreten hat.”
- 40 Gottlieb von Jagow (1863–1935): konzervatív német politikus, diplomata, ősi altmárki porosz nemesi család sarja. 1913-ban II. Vilmos külügyi államtitkárrá nevezte ki (a német kancellári rendszert ben a külügyminiszter elnevezése). 1916 novemberében leváltották.
- 41 HHStA P. A. Geheime Akten. I. Liasse XLVII. Korrespondenzen aus dem Komplex der

- Verhandlungen während des Krieges 1914—1918. Aufzeichnungen über die Beratungen in Berlin am 14. und 15. April 1916. „Sie werden gewiss viel höhere Ansprüche erheben.”
- 42 Uo.
- 43 Uo. „Auf dem durch diese Linie begrenzten Gebiet leben 3 Millionen Polen. Da dem deutschen Reiche eine so große Vermehrung seines polnischen Elementes im höchsten Grade unerwünscht erscheint, kann und will es dieses Gebiet nicht annectieren.”
- 44 Geiss, Immanuel: Tzw. Polski pas graniczny 1914—1918, Warszawa, 1964. A határsáv gondolata először 1914-ben született meg, Friedrich von Schwerinhez kötődik. Schwerin 1915 márciusában nyújtotta be memorandumát Bethmann-Hollwegnek arról, hogy hogyan lehet új településterületeket létrehozni a német határok mentén. Friedrich Wilhelm Ludwig von Schwerin (1862—1925): porosz földbirtokos, hivatalnok, „Regierungspräsident” az Odera/Frankfurti Kerületben.
- 45 Hans Hartwig von Beseler (1850—1921): német vezérezredes. 1915-ben nevezték ki a Varsói Katonai Főkörmányszócság élére. 1918-ban, amikor a németeket Varsóban lefegyverezték, Németországba menekült. A konzervatívok túlzott engedékenysége miatt támadták, a liberálisok azért, mert hogy katonai diktatúrával irányította a megszállt varsói területet. A megtört és kiábrándult ember haláláig – amely hamarosan bekövetkezett – ismételtette jó szándékait a lengyelekkel szemben. Forrás: Wikipedia, http://en.wikipedia.org/wiki/Hans_Hartwig_von_Beseler.
- 46 Galántai J.: i. m. 298. o.
- 47 Gróf Tisza István összes munkái. 5. kötet. Budapest 1933. Tisza Buriánnak, 1916. július 15. „[...] megállapítani honnan, mikor, milyen erőt fordíthatunk a román veszély elhárítására és habozás nélkül megtenni a szükséges lépéseket, ha még oly fájdalmas is.” 247. o.
- 48 Galántai J.: i. m. 298. o. A németeké 85 ezer volt, az oroszoké 800 ezer.
- 49 Uo.
- 50 Krupinski, Kurt: Die Westmächte und Polen von Napoleon I. bis Versailles. München und Berlin 1941. Mind Tisza, mind a magyar közvélemény inkább Trento megtartását választotta volna, mint Lengyelországot: „Was die Rückwirkung der Abtretung österreichisch-ungarische Gebietes auf die öffentliche Meinung der Monarchie betrifft, ist Graf Tisza der Ansicht, wenn auch das Geheimnis über die erfolgte Abtretung nicht zu halten sein wird, die große Öffentlichkeit dieses Opfer doch nicht so schmerzlich empfinden wird, als man annehmen könnte.” 223. o.
- 51 Délszláv területek megszerzésére.
- 52 Gróf Tisza István összes munkái. 5. kötet. Budapest 1933. Tisza Buriánnak, 1916. július 15. 247. o.
- 53 Uo. 247–248. o.
- 54 Borsi-Kálmán Béla: *Nicolae Titulescu* – hagyomány és európaiság. In: Kihívás és eretnokség. Adalékok a román–magyar viszony történetéhez. Sepsiszentgyörgy 1996. 42–43. o.
- 55 Gróf Tisza István összes munkái. 5. kötet. Budapest 1933. Burián Tiszának, 1915. július 16. 249. o.
- 56 Uo. 249. o.
- 57 Uo. „Ne felejtjük el, hogy katonailag gyengébbek vagyunk Németországnál, politikailag előnyeink vannak, melyeket szövetségünk nagyon jól ismer és azért nem tartok erőszakoskodástól.” 249–250. o.
- 58 Uo. 248. o.
- 59 Uo. 249. o.
- 60 Szász Zoltán: Románia kísérlete Erdély elfoglalására. In Erdély története. Harmadik kötet. 1830-tól napjainkig. Szerk.: Szász Zoltán. Budapest 1987. 1694–1695. o.
- 61 Arthur Freiherr Arz von Straussenburg (1857–1935): erdélyi szász származású magyar katonatiszt, császári és királyi vezérezredes.
- 62 Ottokar Czernin von und zu Chudenitz gróf (1872–1932): cseh arisztokrata családból származott, 1913-tól bukaresti követ. A Ferenc Ferdinánd neve által fémjelzett Belvedere-csoport tagjaként a trónörökös tanácsadójaként működött.
- 63 Gulyás László: Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió, Budapest, 2012. 138. o.
- 64 Rumpler, Helmut: Eine Chance für Mitteleuropa. Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie. In: Österreichische Geschichte 1904–1914. Hrsg. Wolfram, Herwig. Ueberreuter, 1997. 560. o.
- 65 Lásd Gulyás L.: i. m. 139. o.
- 66 Uo.
- 67 Županič, J.: i. m. 93. o.
- 68 Tymczasowa Rada Stanu.
- 69 Waclaw Niemojowski (1865–1939): lengyel konzervatív nemzeti-keresztény politikus. 1917-ben „koronamarsallként” elnököl az Államtanácsban.
- 70 Jan Kucharzewski (1876–1952): lengyel történész, jogász, miniszterelnök 1917–18-ban.
- 71 Schapp, H.: i. m. 69–73. o.
- 72 Richard von Kühlmann (1873–1948): német gyáros, diplomata Észak-Afrikában, követ Törökországban, Svédországban, Hollandiában. 1916-ban a külügyi hivatal államtitkára. 1917-ben megromlott a viszonya Ludendorffal, távozni kényszerült.
- 73 Chelmi Terület: az egykori Lengyel Királyság része, vegyes vallási hovatartozású, főleg unitus lakossággal. 1815-ben Oroszországhoz került a Lengyel Királysággal együtt. Jelenleg a Lublini Vajdaság járási székhelye.
- 74 Zieliński, Henryk: Historia Polski 1914–1939. Zakład Narodowy im. Ossolińskich –

- Wydawnictwo, Wrocław, 1985. „W warunkach pogarszającej się szybko sytuacji wojskowej, gospodarczej i politycznej państw centralnych również pozycja Rady Regencyjnej i powoływanych przez nią rządów w Królestwie stawała się coraz trudniejsza.” 46. o.
- 75 Burian, Stephan Graf: Drei Jahre. Aus der Zeit meiner Amtsführung im Kriege. Berlin, 1923. 200. o.
- 76 HHStA P. A. Wien. Krieg 56/a/7. Karton rot 1015. Burián számjeltávirata Ugronnak 1918. április 24.
- 77 Fischer, Fritz: Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/1918. Düsseldorf, 1962. „Die Ziele, die Burian darüber hinaus für die Monarchie zu gewinnen, nicht aufgegeben hatte – womit er die Gesamtlage wie die Möglichkeiten Österreich-Ungarns verkannte.” 399. o.
- 78 Conze, Werner: Polnische Nation und deutsche Politik im ersten Weltkrieg. Köln-Graz, 1958. „[...] beste und vielleicht die einzige Lösung [...]”. 357. o.
- 79 Erzherzog Karl Stephan (1860–1933): a Habsburgok tescheni ágából származott, unokája volt Károly főhercegnek, az asperni győzőnek, s fivére Frigyes főhercegnek, a monarchia első világháborús hadsereg-főparancsnokának. A Tescheni Hercegségben Galícia és Teschen határán fekvő hatalmas kiterjedésű, mintegy 53 ezer hektáros saybusch-i (lengyelül Żywiec) uradalomban telepedett le családjával. A Habsburgok egyik legtehetségesebb tagjaként tartja számon az utókor.
- 80 Conze, W.: i. m. 367. o.
- 81 Uo.
- 82 Diószegi, I.: i. m. 234. o.
- 83 Conze, W.: i. m. 368. o.
- 84 Botho von Wedel (1862–1943): német diplomata, 1904-ben Budapestten főkonzul, 1916-tól nagykövet Bécsben.
- 85 Conze, W.: i. m. 371. o.
- 86 Paul von Hintze (1864–1941): német ellentengernagy, diplomata, 1918 júliusától külügyi államtitkár (külügyminiszter).
- 87 HHStA P. A. Wien. Krieg 56/a/7. Karton rot 1015. Ugron Buriánnak, 1918. október 10. „Der Regentschaftsrat hat am 4. d. Mts. eine ziemlich schöff ablehnende Antwort an General von Beseler gerichtet, in welcher gesagt wurde, daß das Vorgehen des Generalgouverneurs nachteilige Folgen auf die Entwicklung der Verhältnisse zwischen Polen und dem Deutschen Reich nach sich ziehen müsse.”
- 88 HHStA P. A. Wien. Krieg 56/a/7. Karton rot 1015. Ugron Buriánnak, 1918. október 10. „Wie mir von Ostrowski sagte, hätte eine solche Note noch vor wenigen Wochen die allergrößte Befriedigung hervorgerufen; heute verfehlt sie ihre Wirkung, da darin nur ein Zeichen der Schwäche und der eingestandenen Notlage Deutschlands erblickt wird.”

Internálás Magyarországon az első világháború alatt

(*Bevezetés*) Az első világháborús internálások az egyik legkevésbé kutatott szegmense a Nagy Háború eseménytörténetének. Az első világháborús szakmunkák jelentős része nagyobb részben a harci események, kisebb részben a hátország eseményeinek (politikai események, a mindennapi élet nehézségei) bemutatására helyezte a hangsúlyt. A fogoly lét esetében a hazai tudományos kutatás érdeklődésének homlokterében a hadifogságba esett katonák sorsa állt. Az első világháborúban a katonák mellett sok ezer ember (döntő többségük civil) került gyűjtőtáborokba, rendőri felügyelet alá szerte a világon az első világháborúban. Sorsuk nem sokkal volt könnyebb, mint a fogoly katonáké: gyakran éheztek, betegségek tizedelték soraikat, hozzátartozóikkal nehezen tudtak kapcsolatot tartani. Bűnük mindössze az volt, hogy katonaköteles korban lévő férfiak voltak, rosszkor voltak a rossz helyen vagy egy mondat kétértelműen hagyta el szájukat.

(*Mi a tábor? A fogalom tisztázása*) Joël Kotek és Pierre Rigoulot 2000-ben (magyarul 2005-ben) megjelent könyve meglehetősen észszerű magyarázatokat keres, illetve magyarázattal szolgál a különféle táborok típusainak, illetve az abban zajló események magyarázását illetően. Munkájuk az internálótábor fogalmának tisztázása során referencia értékű.

Általánosságban elmondható, hogy a tábor alapvető célja a kiiktatás. A tábor lehetővé teszi, hogy a társadalmon kívülre üzzön minden politikailag, fajilag vagy társadalmilag gyanús, sőt veszélyes személyt, például a hadköteles korban lévő férfiakat.¹ A szerzők szerint „*abban a pillanatban, hogy valamennyi fegyverviselő korba lépett férfi mozgósítható, minden ember potenciális ellenségé válik. S mint ilyen, internálható, sőt internálandó.*”² Maguk a táborok léte az, amely megmutatja, hogy a 20. század elején a háború totálissá vált és már nemcsak a katonák, hanem a civil lakosság is szenvedett tőle.³ Az első világháborúban a hadviselő országok az ellenfél országának teljes lakosságát tekintették potenciális ellenségnek. E gondolat jegyében született meg az internálás intézménye: semlegesíteni kell a még nem harcolókat. Ennek a semlegesítésnek a színtere az internálótábor.⁴ A korabeli felfogás szerint tehát meg kellett fosztani az ellenséget jövőendő katonáitól vagy fegyverképes férfi polgáraitól. Ugyanilyen elbírálás alá estek azok is, akik esetében fennállt a veszély, hogy származásuknál, gondolkodásuknál fogva az ellenséget segíthetik belülről (pl. bomlasztással, defetizmussal, vagy kémkedéssel). Őket a gyanúsak közé sorolták. Azokat, akik fegyvert is tudtak fogni, veszélyesnek tekintették. A gyanúsak mellett az ő számukra hozták létre az internálótáborokat. Az internálótáborba kerültek döntő többsége nem követett el semmi rosszat, nem volt bűnös semmiben, ám hazafias lelkesedésüktől tartottak a hatóságok.

Az internálótáborok rendeltetése az volt, hogy ezeket a veszélyes és gyanús egyéneket időlegesen elkülönítsék. Kényszermunka vagy akár munka ezekben a táborokban nincs. E létesítmények célja, hogy megfosszák az ellenséget potenciális katonáitól, illetve a vele rokonszenvezőktől. A termelékenység itt nem játszik szerepet.⁵ Az életkörülmények azonban itt sem voltak feltétlenül jók, sőt a kelet-európai (de néha a nyugat-európai vagy gyarmati) táborokban esetenként nehéz volt az életben maradás. A halandóság egyes táborokban az előforduló járványok miatt olykor az egekbe szökött.

Az internálótáborban lakók életet nem feltétlenül a megdöbbentő borzalmak vagy az örök szadizmusa tette nehezzé, hanem a mindennapok szürkesége. Így az unalom, a siralmas élelmezés, az elszigeteltség, a bizonytalanság és a nemi élet hiánya kezdte ki a foglyok idegeit.⁶

(Az internálás helye a magyar jogrendszerben (1914–1915)) A magyar szakirodalomban fellelhető definíció szerint: az internálás az állam szempontjából veszélyesnek minősített, de bűncselekményt el nem követett személyek kényszerlakhelyre vagy táborokba zárását elrendelő és végrehajtó közigazgatási eljárás.⁷ Az internált bírói ítélet nélkül rendőrhatalósági felügyelet alá helyezett személy. Általában az internálást foganatosító állam állampolgára, akinek személyi szabadsága, szabad mozgása vagy az ország bizonyos részein való tartózkodása a hadviselés szempontjából az állam érdekeire vagy a közrendre, közbiztonságra nézve aggályos. Internálták az adott országgal hadiállapotban álló országok állampolgárait is (főként a polgári személyeket; a katonákat hadifogságba vetették). Az internáltakat kijelölt tartózkodási helyre utasították vagy internálótáborokba zárták, ahol rendőri felügyelet alatt álltak. Kivételesen rendőri felügyelet alá helyezés a rendes tartózkodási helyen is történhetett.

Az internálás jogi alapját az 1912. évi LXIII. törvény (a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről) adta. A törvény értelmében a kormány megtilthatta új egyesületek alakítását, betilthatta a neki nem tetsző gyűléseket, valamint erősen korlátozta a sajtószabadságot. Lehetőséget adott továbbá a statáriális eljárásra és a széles körű internálásra.⁸ E törvény 6. §-a a belföldi állampolgár esetében lehetővé tette a kitiltást, valamint a lakóhelyről való eltávolítást. A háború esetére, a kivételes intézkedésekről szóló 1914. évi L. törvény (az 1912. évi LXIII. törvény kiegészítése volt) 10. §-a és annak végrehajtására kiadott 10.962/1915. számú BM elnöki rendelet felsorolja az őrizetbe vétel és az azt követő internálás

- okait
- a határozatot hozó hivatalos személy (belügyminiszter, kormánybiztos, esetleg az első fokú rendőrhatalóság) megjelölését
- a panasz lehetőségét
- az internált jogait és kötelezettségeit
- az internálás hátrányait.⁹

Internálható volt, aki a hadviselés szempontjából, továbbá a közrendre, a közbiztonságra aggályosnak minősült. Az internált a számára kijelölt helységben kivételesen bérelhetett lakást, egyébként többedmagával, éjjelre bezárt helyiségben lakott, egy havi ellátásra elegendő pénzzel rendelkezett. Nappal korlátozottan mozoghatott a településen, de annak területét nem hagyhatta el. Az internált személyekről gyakran fényképfelvételt is készített a hatóság.¹⁰

A 10962/1915. számú rendelet értelmében a rendőrhatalósági felügyelet alá helyezett személyhez azon családtagjai, akik egy háztartásban éltek vele, a rendőrhatalóság engedélyével hozzá költözhetek. Ez esetben azonban a rendőrhatalóság felügyelete rájuk is kiterjedt, őket a hatóság bármikor eltávolíthatta. A családok szétválasztását a rendelet nem javasolta, azonban az ugyanarról a településről származókat már fizikálisan külön kívánta elhelyezni.

A mozgásszabadság tekintetében a jogszabály csak sarokszámokat adott meg, ezek meghatározását a rendőrhatalóságokra bízta, függővé téve az internáltak magaviseletétől. A körülményekhez képest liberálisnak tűnő intézkedés azonban valójában szigorú volt: az internáltak este 8 és reggel 6 óra között nem hagyhatták el a kijelölt lakhelyet, a hatóság korlátozhatta a nyilvános helyek látogatását. A távbeszélőket egyáltalán nem használhatták, a táviratok és postai küldemények küldését külön rendeletben szabályozták.

A kényszerlakhelyként kijelölt település köteles volt gondoskodni a rendőri felügyelet alá helyezett személyek ételmezéséről, egészségügyi ellátásáról, az őket ért támadások esetén védelmükről.

E rendelet intézkedett arról, hogy az internáltak – amennyiben rendelkezik vagyonnal – eltartási költségeit magának kell fedeznie. Ha eltartását maga nem tudta finanszírozni, munkára kellett fogni, ha testi és egészségi állapota ezt megengedte. Ezek hiányában az állam feladata volt ételmezése, ruhával való ellátása.

A rendelet megszegését vagy más kilengéseket illető cselekedetekről el kell mondani, hogy azt kétféle besorolás alá helyezték. Magának a rendeletnek a megszegése 600 koronás pénzbüntetéstől két hónapig terjedő elzárásig volt büntethető. Engedetlenség vagy más, kisebb súlyú bűn elkövetésének esetén a rendőri felügyelet szigorításával szankcionálták.¹¹

Az ellenséges országok azon állampolgáraival szemben, akik nem jelentettek veszélyt a hadban álló államra (nők, gyerekek, idős férfiak, valamint fegyverképes korban lévő, de katonai szolgálatra nem alkalmas férfiak), a rendelet enyhén intézkedett. Őket az elsőfokú rendőrhatalóság csak nyilvántartásba vette, de lakhelyüket nem kellett elhagyni, sem foglalkozásukat feladni. A hatóságnál való jelentkezési kötelezettséget a rendelet az „időnként” szóval illette. E kedvezmények abban az esetben teljesültek, amennyiben az említettek nem tanúsítottak államellenes magatartást.

Lényeges az 1914-ben foganatosított intézkedések közül a belügyminiszter 3.009/1914. évi körrendelete a hadviselés érdekében felügyelet (őrizet) alá helyezendőkkel vagy lakóhelyükről eltávolítandókkal szemben követendő eljárásról. A rendelet alapvetően hadifoglyokra és a Magyarországgal ellenséges államok alattvalóira terjedt ki. Rajtuk kívül azonban hatálya alá vonta állampolgárságukra tekintet nélkül mindazokat, akiket rendes lakó- vagy tartózkodási helyeikről a hadviselés érdekében el kell távolítani. A hadifoglyokat a katonai hatóságok tartották őrizet alatt, az ellenséges államok hadra fogható férfi polgárait internálták, többi alattvalót a hadműveletektől távol tartották vagy az ország elhagyására kényszerítették. Kimondta a rendelet, hogy az említett körön kívüli azon személyekkel szemben, „akiket lakó- vagy tartózkodási helyükről a hadviselés érdekében el kell távolítani”, az ellenséges államok alattvalóira vonatkozó rendelkezéseket kell megfelelően alkalmazni, „meghatározott helyre utalásuk, megfigyelésük és őrzésük azonban csak akkor lesz szükséges, ha ezt az eltávolító hatóság kívánatosnak vagy szükségesnek tartja.”¹²

Az internáltak elhelyezésének egyik alapelve volt, hogy egyrészt a családokat ne válasszák szét, másrészt lehetőség szerint, ne zavarják a polgári lakosságot. E rendeletben bukkant fel először a felügyelet alá helyezett személyek munkára fogása eltartásuk fedezésére, illetve a munkaképtelenek a magyar állam általi tartási kötelezettsége. A hadköteles korban lévő, hosszabb ideje Magyarországon tartózkodó, de ellenséges ország megbízható állampolgárokról szólva a rendelet azokat korábbi lakhelyükön megtartani rendelte, különösen, ha egy magyar állampolgár jótállást vállalt értük.

A nőket, gyermekeket és a nem hadképes személyeket mozgásukban nem kívánták akadályozni, amennyiben magatartásukkal nem adtak okot arra. Ezeket a személyeket, beleértve a megbízható hadköteleseket is, nem helyezték rendőri intézkedés alá.

A már említett 10962/1915. rendelet a magyar állampolgárokat is érintette. A rendelet értelmében az állam érdekeinek, a közbiztonságnak és a közrendnek a hadviselés szempontjából való veszélyeztetése esetén a problémás személyeket kitiltással, rendőri felügyelet alá helyezéssel vagy őrizetbe vétellel lehetett súlytani.¹³ Ez utóbbi rendelet alkalmazását a gyakorlatban jól mutatta Olaszország hadüzenete utáni differenciáltabban végrehajtott internálási hullám. Így az intézkedés a külföldi állampolgárok viszonylatában a 18–50 év közötti férfiakra vonatkozott, továbbá azokra, akik korukra való tekintet nélkül katonai rangot viseltek az ellenséges ország hadseregében. Ez alól kivételt képeztek, akik már hosszabb ideje az ország területén tartózkodtak és állampolgári hűségükhöz nem fért kétség, illetve magyar állampolgárok felelősséget vállaltak értük. A hadköteles koron kívül eső, valamint a kiskorúak és nők esetében a rendőri felügyeletet helyben foganatosították, csak az „aggályos viselkedésű” személyek kerültek táborokba.

A pontosnak tűnő jogi leszabályozás ellenére már a kezdetektől gondot okozott a hatóságoknak az internált személyekkel való bánásmód. A problémák elsősorban a hatásköri

területek pontos megállapításából fakadtak. Maguk a hatóságok sem tudták pontosan, mi legyen a Magyarországon ragadt ellenséges államok polgáraival. A Belügyminisztérium több ízben fordult ez ügyben a Hadfelügyeleti Bizottsághoz, a Hadügyminisztériumhoz és a Külügyminisztériumhoz. Világos, egyértelmű választ azonban egyik helyről sem kaptak. Annyi azért kiderült, hogy különbséget akartak tenni egyfelől a katonaszökevények (hadköteles korban lévők) és nem hadköteles korban lévők, másfelől a hadiállapot bekövetkezése előtt az országban tartózkodók és az azt követően ide érkezettek között.¹⁴ A katonaszökevényeket és a hadköteles sorban lévő szerb és orosz állampolgárokat hadifogolyként kívánták kezelni. Az itt tartózkodó angol és francia állampolgároknak nem ezt a sorsot szánták, de őket is valamivel szorosabb felügyelet alá akarták helyezni.¹⁵

Az internálásra került személyek elhelyezése a háború legelején okozott gondot. Ez elsősorban az internálandók számának meredek emelkedésével magyarázható. Mivel a növekvő számmal egyenes arányban nőtt az őrzésükre és ellátásukra fordított energia és pénz, a Belügyminisztériumban 1914. augusztus elején már erősen sürgették a megtalálását. A hadifogolyoknak tekintett hadköteles állampolgárok őrzési helyéről, az őrzésükre rendelt erőkről, illetve, hogy kinek a költségére kellene ezeket a személyeket élelmezni, nem voltak egységes utasítások. A Belügyminisztérium álláspontja ez ügyben az volt, hogy mivel a polgári hatóságok nincsenek berendezkedve ilyen célra, a hadifogolyoknak tekintett külföldi állampolgárokat a katonai hatóságnak kellene átvenni, és azokat a többi hadifogollyal együtt zárt területen őrizni. Ezzel szemben a hadsereg azt kívánta, hogy a hadköteles korban lévő, de hadifogolyként nem tekintett külföldi állampolgárokat helyezze szoros felügyelet alá valahol az ország belsejében, távol a hadművelési területektől. Ezen kívül biztosítsanak számukra munkaalkalmat, hogy megtermeljék tartási költségeiket.¹⁶ Ugyanezt kívánta elérni a hadvezetőség sok nem külföldi, de gyanús magatartású egyén esetében is. Ezek alatt ekkor még a Délvidéken folyó hadműveletek miatt gyanúsá vált szerb, magyar, boszniai és horvát nemzetiségű magyar állampolgárokat értették.

A Belügyminisztérium próbált is eleget tenni a hadvezetés kérésének: a háború kitérése utáni első hetekben országszerte több száz gyanús embert internáltak. Ettől függetlenül az ezzel járó költségeket igyekeztek a hadseregére hárítani.¹⁷ Az internáltak őrzése is gondot okozott. A rendőrségi állomány egy részét katonai szolgálatra hívták be, a csendőrség nagy részét pedig a határszélekre rendelték. A megyékben maradt csendőrségi állomány kevés volt nagyobb számú ember őrzésére. A Belügyminisztérium az őrfeladatok ellátásához karhatalmi – főleg népfelkelőkből álló – segítséget várt. Szintén a hatásköri szabályozás pontatlansága okozott problémákat a törvényhatósági jogú városok esetében. Alapvetően az internált személyek őrzéséről és felügyeletének megszervezéséről a helyi rendőrkapitánynak kellett gondoskodnia. Ezen kívül a rendőrkapitány vette át, tartotta nyilván az érkező internáltakat, illetve továbbította őket más táborokba. Ezzel szemben a polgármester feladata az élelmiszerekkel és ruházattal való ellátás volt. Ezek a hatáskörök azonban gyakran összekeveredtek, és sűrűdéshez vezettek a felek között.¹⁸

Az internáltak ellátására fordított összeg csökkentését szolgálta az a javaslat, amely a nem hadköteles korban lévő egyének (idősek, nők, gyerekek) elbocsátását javasolta. Ők szívesen elhagyták volna Magyarország területét, de megfelelő mennyiségű pénz, pénznem vagy vasúti összeköttetés hiányában erre nem volt lehetőségük. Ezeket az idegen állampolgárokat legalább a határig el akarták juttatni, mert ez még mindig olcsóbb megoldás volt, mintha hónapokig itt tartották volna őket.¹⁹

Végül szóba kerültek az értelmiségi pályán tevékenykedő, elsősorban angol és francia állampolgárok, akik ugyan hadkötelesek, de nem tűntek gyanúsak. Ők elsősorban foglalkozásuk (pl. nyelvtanár), rokoni látogatás vagy fürdőhelyi nyaralás okán tartózkodtak az

országban; itt tartózkodásukat hitelt érdemlően tudták bizonyítani, illetve értük megbízható magyar állampolgárok garanciát vállaltak.²⁰ A Belügyminisztérium estükben internálás helyett engedélyezte volna a helyben maradást Magyarország vagy a Monarchia területén, természetesen rendőri felügyelet alatt. Helyben maradásuk rendőri felügyelet mellett már csak azért sem tűnt kivitelezhetetlennek, mert remény volt arra, hogy munkájukkal el tudják tartani magukat, és nem szorulnak a magyar állam segítségére.²¹

(A táborok létrehozásának kritériumai, táboron kívül lakás okai, ellenőrzések) Az internálótáborok kialakításának fontos szempontja volt a térbeli körülhatároltság. Magyarországon nem voltak olyan típusú földrajzi lehetőségek (pl. sziget), amely lehetővé tette volna az összegyűjtött emberek tisztán azok által való egyben tartását. A jól körülhatárolt területet akár kevés emberrel, de megfelelően elhelyezett őrszostokkal is jól lehetett őrizni. A hatóságok nem építettek az internálásra került személyek részére külön táborokat, hanem a már meglévő infrastruktúrát használták ki. Így például egykori katonai létesítményeket, főleg laktanyákat (Cegléd, Vác, Piliscsaba), valamint más jellegű, de szintén a hadsereghez kapcsolódó helyszínt jelöltek ki erre a célra (Tápiósüly). Ezek általában a k. u. k. hadsereg kiképzésre szolgáló bázisok voltak, amelyeket minimális ráfordítással tettek alkalmassá nagyobb tömegű polgári személy befogadására. A fő szempont minden esetben valamilyen fizikai akadály megléte (fal, kerítés, szögesdrót) volt. Amennyiben ezek kapacitása elégtelen volt, akár büntetés-végrehajtási intézeteket is igénybe vett az adminisztráció.²²

Az I. világháború idején három nagy, kifejezetten civilek számára kialakított internálótábor volt Magyarországon: Aradon, Kenyérmezőn és Nezsiderben.²³ Ezek mellett a központi fekvésű megyékben hoztak létre internálótáborokat, illetve kényszerlakhelyeket. A kényszerlakhelyekre utaltak száma igen változó volt, a néhány főtől akár a több tucatig is terjedhetett. A táborok földrajzi elhelyezkedésének lényege az volt, hogy lehetőleg a frontvonalaktól távol őrizték a gyanús, kétes megbízhatóságú magyar vagy kifejezetten az ellenséges ország állampolgárait.

Azokon a településeken, ahol internálótábor működött, nem csak kizárólag a táborokban lehetett élni. A hatóságok már 1914 kora őszén rájöttek, hogy a táborokban elképesztő zsúfoltságot eredményez a polgári internáltak tömegei. A zsúfoltság és az abból fakadó problémák elkerülésére tették lehetővé az adott településen való szállás bérletét.

Az internálótábornak otthont adó városban és annak környékén a megfelelő anyagi forrásokkal rendelkező internáltak bérelhettek szállást. A táboron kívül lakás egyfajta privilegizált helyzetet jelentett, annak ellenére, hogy kényszerlakhely volt. Az ilyen külső kényszerlakhelyen lakók magánélete kevésbé csorbult: fogadhattak vendéget, összejárhattak más internáltakkal, sétálhattak a településen, illetve annak meghatározott sugarú körében, sőt, a hatóság előzetes tájékoztatása után akár a fővárosba is tehettek látogatást. A táboron kívül lakás esetében a kritériumok közé tartozott a megfelelő anyagiakkal rendelkezés (így nem az államnak kellett gondoskodni az internált-ról), a megfelelő magatartás, és ha volt, egy felelősséget vállaló (lehetőleg magyar állampolgárságú) személy. A zárt táboron kívül való lakhatás nem volt megengedve azoknak, akiket kémkedés vagy izgatás gyanújával internáltak. Ha valaki szökni próbált a külső kényszerlakhelyről, elfogása után zárt táborba került.

A külső kényszerlakhelyen való tartózkodás szerves része volt a jelentkezési kötelezettség. Ennek különböző fokozatai voltak, amelyet a rendőrhatalóság állapított meg. Lehetett a heti egytől napi háromig terjedő alkalom, de súlyosabb esetekben minden

vonatindulás után (már ahol volt vasútállomás) meg kellett jelennie az internálnak a hatóság embere előtt.²⁴ A városokban, törvényhatóságokban lakást bérlő internáltakat a rendőrség detektívjei bármikor felkereshették, ellenőrizhették.

(Az internálás folyamata) Az internálás folyamata különbözőképpen történhetett. A hadiállapot beálltakor az idegen állampolgárok számára jelentkező kötelezettséget írtak elő a helyi rendőrségen. Azokat a helyeket, ahol esetlegesen külföldiek tartózkodtak, jelentéstartó kötelezettség alá helyezték.²⁵ Ilyen helyek lehettek például a szállodák, de a nagyobb számú külföldi munkást alkalmazó ipari vagy mezőgazdasági üzemek is.

Az internálásról a közigazgatás több szereplője is dönthetett. A belügyminiszter elrendelhetette a kitelepítést, egyúttal a kényszerlakhelyet is kijelölhette. Kivételes esetben – a belügyminiszter utólagos jóváhagyásával – kormánybiztos is elrendelhetette. Végül egyes esetekben a katonai hatóság is internálhatta polgári személyeket. Az internálás ellen nem lehetett jogorvoslattal élni, az elszenvedett vagyoni hátrányért nem járt kártérítés.²⁶

Az internálás másik módja az volt, amikor valamilyen nemzetiséghez tartozó magyar állampolgárokat internáltak. Ezek kezdetben szerb, majd Romániának az antant oldalán történő hadba lépése után (1916. augusztus 27.) román nemzetiségűek voltak. A nemzetiségiekhez való tartozás esetén elég volt az internálásra az is, ha valakinek a közeli rokona átszökött az ellenséghez katonának.²⁷ A már említett jogszabályokat figyelembe véve internálták azokat, akik kétes viselkedésükkel okot adtak arra. Ez lehetett akár katonai dolgok utáni érdeklődés vagy akár csak az ellenséggel való bármilyen kapcsolatfelvétel gyanúja is.²⁸

Internálták azokat a román katonaszökevényeket is, akik a román hadüzenet után dezertáltak.²⁹ A szökevények általában a közkatonák közül kerültek ki. Igen alacsony kulturális szinten álltak, sokuk írni-olvasni sem tudott. Néhányan közülük korábban már jártak Magyarországon, elfogásuk után azt kérték, hogy Magyarországon maradhassanak, és itt vállalhassanak munkát. Személyazonosságukat sok esetben nem tudták igazolni.

Az internált személyek fogva tartásának módja differenciált volt. A táborba utaltak többé-kevésbé szigorú napirend szerint éltek, a tábor területét csak igen indokolt esetben hagyhatták el. Ezzel szemben – ahogy már korábban említettem – a településekre utalt személyek élete jóval könnyebb volt. A Pest megyei Aszód tipikus példája volt annak, amikor az internáltak a településen laktak. Az ide internált főleg – magasabb társadalmi osztályhoz tartozó – francia és angol állampolgárok a faluban bérelt lakásokban laktak, saját költségen, saját konyhájukon főztek. Mozgásukban annyiban voltak korlátozva, hogy a települést egy bizonyos távolságon túlra nem hagyhatták el. Látogatók fogadásában nem korlátozták őket. Foglalkozásukat tekintve széles skálán mozogtak (drámaíró, földbirtokos, a vasvári selyemgyár igazgatója stb.).³⁰

(Jogvédelem és gondoskodás) Az első világháború előtt több egyezmény született a hadifoglyok és a sebesültek védelmében. Így az I. hágai értekezleten (1899) már foglalkoztak a hadifoglyok ügyével, de valójában a II. Hágai Egyezmény (1907) kiegészítései voltak az irányadók.³¹ A nem fegyverképes személyekről a Genfi Konvenció (1906) kimondta, hogy azokat a személyeket, akik a hadiállapot beálltakor a hadviselő országok területén tartózkodnak, haza kell küldeni saját országukba.³² Ugyanakkor fontos megemlíteni, hogy az internálásra kerülő polgári személyek jogait a hágai egyezmények nem rendezték, a velük való bánásmód nem került szabályozásra. Az adott állam kiutasíthatta őket, de sokkal gyakoribb volt az ún. „koncentrált telepekre” való internálás. Az internáltak vagyoniát az internáló állam hatóságai lefoglalták, illetve elkobozták.³³ A jogi rendezetlenség miatt nehezen lehetett meghatározni az internálás valódi okát, erre minden állam saját jogszabályt alkotott. Mindegyik közös vonása volt, hogy belbiztonsági és katonai okokat jelöltek meg az internálás okaként.³⁴

Az ellenségeskedés megkezdését követően a hadviselőknél tudakozó irodákat kellett felállítaniuk, amelyek a hadifoglyok mellett az internált polgári személyekről is hírt adtak.³⁵ A Nemzetközi Vöröskereszt szerepe is fontos volt a háborús időkben, mert a szervezet a hadifoglyok és az internált polgári személyek segítését is ellátta. Ez megnyilvánulhatott csomagok küldésében vagy a levelek továbbításában. A Vöröskereszt koppenhágai irodája foglalkozott a német, orosz, szerb, osztrák és magyar foglyok és otthon maradt hozzátartozóik kapcsolattartásával.³⁶ A Magyar Vöröskereszt hozta létre a háború kitörését követően a Hadifoglyokat Gyámolító és Tudósító Hivatalt. E hivatalnak a hadifoglyok mellett feladata volt a külföldi országokban internált osztrák-magyar alattvalók felkutatása, hollétük megállapítása, hozzátartozóik tájékoztatása és pénzzutalványok részükre való eljuttatása.³⁷ Magyarországon a Hivatal és a Vöröskereszt kihagyásával is lehetőség volt a kapcsolattartásra, abban az esetben, ha az internált személy tartózkodási helye már ismert volt. A postahivatalokban pontosan meghatározták, hogyan lehet levelet, levelezőlapot vagy csomagot küldeni az ellenséges országokba. A magyar posta a semleges államok postáján keresztül jutatta el a küldeményeket a címzetthez. A levelek súlyát, a boríték címezését és a sikeres célba juttatás egyéb kritériumait a sajtóban is közzétették. A postai közvetítés módjairól a községyi jegyzők és lelkészek is tudtak felvilágosítással szolgálni.³⁸

Háború idején a Vöröskereszt mellett semleges államok diplomatái is részt vettek internált személyek jogvédelmében. Ez igaz volt a Magyarországon internált külföldiekre, és az idegen országokban rendőri őrizet alá került osztrák-magyar alattvalókra is.

A források több nemzet képviselőit is említik, akik közvetítettek a szembenálló felek között, valamint képviselték az internáltak jogait. Elsősorban a Dán Vöröskereszt tevékenykedett ezen a téren, de az USA és Spanyolország a Monarchiában lévő követségének munkatársai is aktív szerepet játszottak.³⁹

Az internáltakkal való megfelelő bánásmód a magyar hatóságok számára is lényeges volt. Ha kiderült volna, hogy a Magyarországon internált külföldi állampolgárok rossz körülmények között élnek és a velük való bánásmód is problémás, az a külföldön rendőri felügyelet alatt lévő osztrák-magyar állampolgárok – amúgy sem minden esetben jó – helyzetét ronthatta volna. Jó példa erre Nelson O'Shaugnessy bécsi amerikai nagykövetségi tanácsos 1914 novemberében a magyar Belügyminisztériumnak írt levele, amelyben azt kérte, hogy saját szemével győződhessen meg az internált angol és francia állampolgárok sorsáról, illetve a velük szemben tanúsított bánásmódról. O'Shaugnessy indokként egyrészt a külföldön lábra kapott rosszindulatú közlemények megcáfolására hivatkozott, másrészt *„az amerikai kormány közreműködésével a külföldön internált alattvalóinak [ti. a Monarchia állampolgárjainak – S. L.] helyzetét kedvezően befolyásolhassa.”*⁴⁰

*

Összességében megállapítható, hogy már a háború elején gondot okozott az illetékes hatóságoknak a nagy tömegben internált személyek megfelelő elhelyezése. A felmerülő problémák nem egyszer a hatásköri átfedésekből, illetve a nem kellőképpen tisztázott kompetenciákból adódtak. A jogszabályi keretek nagy teret biztosítottak az internálásra, amelyeket a hatóságok – az eddigi vizsgálatok szerint – messzemenően kihasználtak.

A katonai és belbiztonsági szempontból veszélyes internáltak elhelyezésére a hadsereghez tartozó, kerítéssel határolt, viszonylag könnyen őrizhető területeket jelölték ki.

Az internálás kivitelezése, illetve annak szigorja differenciált volt, a szigorú őrizettől a szinte szabadon való mozgásig terjedt. Szigor tekintetében a mérvadó az volt, hogy az internálásra kerülő személy mennyiben jelentett veszélyt a hadviselés vagy a belbiztonság szempontjából. A közös vonás az őrizetben minden esetben a jelentkezési kötelezettség, valamint annak gyakorisága volt.

Általában elmondható, hogy a hatóságok igyekeztek betartani a nemzetközi megállapodásokat, amelyek a rendőri felügyelet alá helyezett civilekre vonatkoztak. E nemzetközi szerződések betartásának ellenőrzésében a semleges államok és a Nemzetközi Vöröskereszt is részt vett. A Magyarországon rendőrhatalósági felügyelet alá helyezett külföldi állampolgárokkal való jogszerű bánásmód már csak abból a szempontból is fontos volt, mert annak hiánya az antant országokban internált több száz, ha nem több ezer osztrák-magyar állampolgár sorsára negatív hatással lehetett volna. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy törvénytelenések nem fordultak volna elő egy-egy internálótáborban.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK, SAJTÓKIADVÁNYOK

- Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltára (MNL-OL) Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár. Belügyminisztériumi iratok. K-148. A. Elnöki iratok (1867–1944). 1. Iratok. Internálási ügyek.
- Magyar Nemzeti Levéltár – Pest Megyei Levéltára (MNL-PML) IV. 422-b. Aszódi járás főszolgabírójának iratai 1902–1925. b. Általános iratok 1902–1925.
- MNL-PML IV. 442-b. Pomázi járás főszolgabírójának iratai (1868–) 1875–1940 (–1951). b. Közigazgatási iratok 1898–1940.
- Friss Újság. Politikai napilap. 1915, XX. évfolyam, 66. szám.
- Váci Hírlap. Helyi és vidéki érdekű társadalmi hetilap, 1887–1945. 1915, XXIX. évfolyam, 33. szám.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- M. Hrabovszky Júlia: *Ami elmúlt. Egy polgárasszony vallomásai*. Budapest, 2001.
- Joël Kotek – Pierre Rigoulot: *A táborok évszázada*. Budapest, 2005. Fordította: Szilágyi András és Vajda Lőrinc. *Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs*. Főszerk. Szíjj Jolán. Budapest, 2000.
19. századi magyar történelem. 1790–1918. Szerk.: Gergely András. Budapest, é. n.
- Szendrei Géza: *Magyar internálások 1704–1960*. Budapest, 2007.
- Szendy Károly: *Az első esztendő. Ismertetés és tanulmány a Magyar Vöröskereszt Egylet háború alatti tevékenységéről*. Budapest, 1916.
- Szikinger István: *Rendvédelem a dualizmus korában*. http://epa.oszk.hu/02100/02176/00012/pdf/EPA02176_rendevedelem_torteneti_fuzetek_2012_26_141-157.pdf [Hozzáférés ideje: 2014. április 1.]
- Wlassics Gyula: A hadifogoly és a nemzetközi jog. *Jogállam: Jog- és államtudományi szemle*, 1915. 5. szám, 289–315.
- Wlassics Gyula: A hadifogoly. *Budapesti Szemle*, 1915. 457. szám. 161. kötet, 11–15.
- Digitalizált Törvényhozási Tudástár <http://dt.ogyk.hu/hu/> [Hozzáférés ideje: 2016. február 2.]

JEGYZETEK

1	Joël Kotek – Pierre Rigoulot: <i>A táborok évszázada</i> . Budapest, 2005. 8. o. Fordította: Szilágyi András és Vajda Lőrinc.	4	Kotek–Rigoulot, 2005. 77. o.
2	Kotek–Rigoulot, 2005. 77. o.	5	Kotek–Rigoulot, 2005. 15. o.
3	Jean-Claude Farcy-t idézi Kotek–Rigoulot, 2005. 77. o.	6	Kotek–Rigoulot, 2005. 82. o.
		7	Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs. Főszerk. Szíjj Jolán. Budapest, 2000. 307. o. A továbbiakban: Lexikon, 2000.

- 8 19. századi magyar történelem. 1790–1918. Szerk.: Gergely András. Budapest, é. n. 451. o.
- 9 Szendrei Géza: Magyar internálások 1704–1960. Budapest, 2007. 15. o.
- 10 Szendrei, 15. o.
- 11 Vagyis akiknek csak jelentkezési kötelezettségük volt, rendőrhatalósági felügyelet alá kerültek. Azokat a személyeket, akik korábban „csak” rendőrhatalósági felügyelet alatt voltak, őrizet alá (internálótáborba) helyezték. 10962/1915. B.M. elnöki rendelet. IV. fejezet, 11. §. A büntetés mértékét az 1914. évi L. törvény 9. §-a is említi, mint kihágást.
- 12 Szikinger István: Rendvédelem a dualizmus korában. http://epa.oszk.hu/02100/02176/00012/pdf/EPA02176_rendevedelem_torteneti_fuzetek_2012_26_141-157.pdf [Hozzáférés ideje: 2014. április 1.]
- 13 Szikinger István: Rendvédelem a dualizmus korában. http://epa.oszk.hu/02100/02176/00012/pdf/EPA02176_rendevedelem_torteneti_fuzetek_2012_26_141-157.pdf [Hozzáférés ideje: 2014. április 1.]
- 14 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL-OL) Belügyminisztériumi iratok, 1876–1944. Elnöki iratok. K-148. 463. csomó, 4718/1914 (5913/1914. 4r.)
- 15 Uo.
- 16 MNL-OL K-148. 463. csomó, 4718/1914 (5913/1914. 5r)
- 17 MNL-OL K-148. 463. csomó 4718/1914. 5v. (5913/1914. 5v)
- 18 MNL-OL K-148. 463. csomó, 8556/1914. 48. f.
- 19 MNL-OL K-148. 463. csomó, 4718/1914. (5913/1914. 5v.)
- 20 MNL-OL K-148. 463. csomó, 4718/1914. (5913/1914. 6r.)
- 21 MNL-OL K-148. 463. csomó, 4718/1914 (5913/1914. 6v.)
- 22 Vácon a börtönben is tartottak internált polgári személyeket, miután az internálótáboroként szolgáló huszárlaktanya megtelt.
- 23 Lexikon, 2000. 307. o.
- 24 Ez azért is érdekes, mert a 10962/1915. B.M. elnöki rendelet első fejezet 2. §-a legfeljebb kétszeri jelentkezést írt elő. Egyes esetekben a hatóságok – úgy tűnik – többszöri jelentkezést is előírtak a „problémások” számára. A hatóság lehetett a községi elöljáró, a főszolgabíró vagy a helyi rendőrség.
- 25 MNL-PML IV. 442-b. Pomázi járás főszolgabírójának iratai (1868–) 1875–1940 (–1951). b. Közigazgatási iratok 1898–1940. 8309/915.
- 26 10962/1915. B.M. elnöki rendelet. II. fejezet, 4. §.
- 27 MNL-OL K-148. 539. csomó. 5340/1916. 16. f.
- 28 Repiczky Stefánia 37 éves lupényi lakos a háború előtt sokat járt Romániában. Útlevele nem volt, valószínűleg illegális úton, a havasokon keresztül jött-ment Románia és Magyarország között. Lupény környékén a katonáktól arról érdeklődött, hová helyezték a 82. gyalogezred pótkeretét. MNL-OL K-148. 540. csomó. 37495/1916. 15. f. A 70 éves, nagyszombeni illetőségű Popleczen Man a harcok alatt folyton a rajvonalnál volt legettetés ürügyén. Popleczen a román katonák tüzébe került, olyan közel merészkedett a tűzvonalhoz. A hatóság szerint minden bizonnyal át akart szökni az ellenséghez. MNL-OL K-148. 540. csomó. 37495/1916. 12. f.
- 29 Erre a 10962/1915. B.M. elnöki rendelet. III. fejezet, 7. §-a adott lehetőséget. Ugyanakkor a 3009/1914. B.M. elnöki rendelet ezeket a személyeket a hadifogoly kategóriába helyezte, akiket a katonai hatóságoknak kellett volna őrizni.
- 30 M. Hrabovszky Júlia: Ami elmúlt. Budapest, 2001. 390. o., illetve MNL-PML IV. 422-b. Aszódi Járás Főszolgabírójának iratai 1902–1925. b. Általános iratok 1902–1925. 6357/1915.
- 31 Wlassics Gyula: A hadifogoly és a nemzetközi jog. Jogállam: Jog- és államtudományi szemle. 1915. 5. szám. 289–316. o. (A továbbiakban: Wlassics, Jog- és államtudományi szemle, 1915/5.)
- 32 Wlassics, Jog- és államtudományi szemle, 1915/5. 312. o.
- 33 Wlassics, Jog- és államtudományi szemle, 1915/5. 306. o.
- 34 Angliában és Franciaországban például a kémkedés elleni védekezéssel magyarították. Wlassics, Jog- és államtudományi szemle, 1915. 307. o.
- 35 Wlassics Gyula: A hadifogoly. Budapesti Szemle, 1915. 457. szám. 161. kötet. 20–21. o. (A továbbiakban: Wlassics, Budapesti Szemle, 1915.)
- 36 Wlassics, Budapesti Szemle, 1915. 22. o.
- 37 Szendy Károly: Az első esztendő. Ismertetés és tanulmány a Magyar Vöröskereszt Egylet háború alatti tevékenységéről. Budapest, 1916. 22. o.
- 38 Friss Újság, 1915. március 7. A kereskedelmi miniszter 2248/B/1914. számú rendeletével szabályozta „az ellenséges külföldi államokban hatóságai felügyelet alatt álló polgári egyénnel való postai érintkezés útját.” Később ezt kiegészítette a 8591/1915. B.M. elnöki körrendelet.
- 39 Vácon a helyi újság több alkalommal tudósított a spanyol követség munkatársának látogatásáról. Például 1915 áprilisában a spanyol nagykövet a szerb és orosz internáltak tartási körülményeit ellenőrizte. Érdeklődött hogylétük, egészségi állapotuk felől. Az orosz internáltak arra panaszkodtak, hogy kevés a hús az ételben, amit a táborban adnak. Ennek ellenére a nagykövet mindent rendben talált. Váci Hírlap. 1915. április 28.
- 40 MNL-OL. K 148. 463. csomó. 8511/1914. Internálási ügyek. 18-19. f.

A „rögeszmezsere” asztaltársaság Id. Biernaczky Szilárd emlékirataiból

Előzetes megjegyzések:

Szeretném a kedves leendő olvasók tudtára adni, hogy sok-sok év óta szándékozom kiadni nagyapám, id. Biernaczky Szilárd memoárjait (*A bankigazgatók is emberek. Egy magyar polgár életútja – 1886–1971 – Emlékek, írások, levelek és iratok*, kb. 500 oldal), amelyet kitelepítéséből hazatérve, 1953–1954-ben vetett papírra, de hiába alapítottam kiadót, fennállása idején a mintegy 200 kötet közé sosem fért be finansziális eszközök híján a megjelenítése, mivel a megszólított lehetséges támogatók (köztük – hiszen nagyapám a húszas-harmincas években árvafiúból alkalmazott bankigazgatói rangra emelkedett – még a Bankszövetség is sorra került) sosem méltatták ezt a különleges emberséggel átítatott emlékiratot figyelemre. Bár a húszegynéhány kékfedeles irkába lejegyzett „történelem”, amely mindmáig is legbecesebb családi emlékeim közé tartozik (irkákkal és a benne foglaltakkal egyetemben), minden bizonnyal megérdemli az utókor figyelmét.

A fejezetek közül most azt kívánom közre adni a *Valóság* hasábjain, amely a két világháború közötti szellemi műhelyek egyikét idézi elénk. Azt, amelyet a szakirodalomból a *Napkeleti Bölcsék Társaságaként* ismerünk (Vígh Károly emlegeti sokat Bajcsy Zsilinszkyről szóló írásaiban), de amelyet azonban maguk között a legnagyobbszerepű magyar szellemekre oly jellemző önironia jegyében (lásd id. B. Sz. itt közreadott feljegyzését) egészen másképpen, mégpedig *rögeszmezsere társaságnak* becéztek akkoriban.

Id. B. Sz. egyébként ötévesen lett árva. Tizennyolc éves koráig a Mayer Ferenc tábornok alapította Árvaházban nevelkedett (lásd a derék alapító mellsobrát a mai XII. ker. Városmajor utca 31. alatti Pannonia Sacra Katolikus Általános Iskola előkertjében), miközben a Toldy Gimnáziumban végezte a középiskoláit. Majd a nagy múltú Pesti Magyar Kereskedelmi Bankba került, ahol korán elhunyt apja (B. Zsigmond, 1854–1892) is alkalmazásban állt (1880–1892). És a továbbiakban banki alkalmazottként (időnként munkahelyeket váltva és persze a ranglétrán emelkedve, lásd: Lloyd Bank, Pénzintézeti Központ, Magyar Leszámitoló és Pénzváltó Bank, 1921 és 1949 között) vált a Társaság tagjává, Bajcsy-Zsilinszky és sokan mások barátjává.

Zsilinszkyvel való kapcsolata idővel aktív formát öltött, hiszen (bár jelen emlékezés szövegében szerénykedik), a *Nemzeti Radikalizmus*-ban olvasható, földreformra és más gazdasági kérdésekre vonatkozó megoldásokat ő dolgozta ki, és írta meg (fennmaradt egy egyébként *Zsilinszky által B. Sz.-nek, munkatársának* ajánlott példány, amelyben id. B. Sz. kijelölte az általa írt részeket, ezek kiemelt formában az Emlékirat kéziratos teljes szövegében megtalálhatóak).

Id. B. Sz. munkáján és a Társaságon kívül a sakk és a sportok (vízi sportok, futball, tenisz) szerelmese, egy időben a Magyar Sakkszövetség elnöke, Hajós Alfréd és Maróczy Géza barátja volt. A *Magyar Pénzintézeti Sportegyletek Ligája*-ban ugyancsak többször is az elnökségig viszi a húszas-harmincas években, és szerkeszti hosszú időn át a *Banksportot* (az utolsó években fiával, az 1956-ban Angliába emigrált B. Pállal együtt).

A háború alatt mint a PTOE – Pénzintézeti Tisztviselők Országos Egyesülete (a pénzügyintézeti dolgozók szakszervezeteként működött) alelnöke, és ebben a minőségében (még

a veszélyes időkben is, tehát a német megszállást követően) pénzzel (igen jelentős összeggel, mintegy 60 000 pengővel) és hamisított okmányokkal segíti az üldözötteket.

Az ötvenes évek életét és pályafutását örökre derékba töri. Mind bizonytalanabb revizori jellegű állások (előbb Országos Tervhivatal, majd Vízépítő Nemzeti Vállalat, itt is, ott is néhány hónapig) a kitelepítés következik (1951. június: egy könnyűvérű szomszéd nőcske bosszúból tett feljelentése alapján, akit nagyanyám nem hagyott este nyolc óra után a Csalogány utcai lakásban telefonálni...). Első kijelölt lakhelyéről, a határszélről (ahol majd három hónapot egy disznóólban töltöttek), végül távoli rokonokhoz Jászszentandrásra kerülve 8 dioptriás szemüveggel milliméter papírra gobelin-terveket készít, ebből tartja fenn jómaga és felesége életét (a munkát lánya nevéén végzi, hiszen ő ahhoz közvetlenül nem juthatott volna hozzá.).

A száműzetésből (1953. augusztus) visszatérve írja meg memoárjait, amelyeknek utolsó sorai a fegyelmezett személyiség burkát áttörve az idős korban átélt trauma támasztotta pillanatnyi elkeseredettségéről és tanácstalanságról vallanak. De tovább kell dolgoznia, mert a nyugdíjat megtagadják tőle. Az Orvosegyetem pénztárában ellenőrként tölt el még tíz évet, és hatvanévi szolgálat után havi 700 forinttal megy nyugdíjba.

Élete, mindig mosoly mögé rejtett küzdelme a napi élettel, valamint gyermekei, unokái örömeire egész életén át megmaradt bölcs derűje mindannyiunk számára követendő példa lehet. Utolsó éveit az itthoni mind nagyobb család (három gyermek és párjaik, kilenc unoka) hétköznapi és az Angliába emigrált nagyobbik fiához való többszöri kiutazásai tették teljessé.

ifj. Biernaczky Szilárd, az unoka

Szerkesztési megjegyzés: Id. B. Sz. emlékezésében hivatkozik két írására, amelyek Bajcsy-Zsilinszky lapjában, az *Előőr*sben jelentek meg, és amelyeket még ő maga beillesztett memoárjai kéziratába, mégpedig az itt közreadott fejezet végére. E szerzői elhatározás jegyében, és mivel úgy érezzük, ezek az írások ma is figyelmet érdemlő gondolatokat, javaslatokat fogalmaznak meg, ezúttal is az itt közölt fejezet végére illesztjük.

[(EMLÉKIRAT, 9. fejezet)]

Valahol már említettem, hogy szerény tagja voltam egy olyan társaságnak, amelyben helyet foglalt a húszas és harmincas évek néhány nagyszerű személyisége.

Azzal kezdem, hogyan kerültem bele ebbe a társaságba. Az út kissé kanyargós, de közben más szempontból lehet érdekes.

1925-ben Szabados István barátommal és revizortársammal jártuk a Nagykunságot. Délben is, este is volt időnk beszélgetni. Pista barátomat az akkor divatos parasztkérdés és a földreformtervek érdekelték. Keveselte a kormány intézkedéseit. Én a gazdasági összefüggésekről, nemzetközi piacszerzési lehetőségekről beszéltem.

Barátom úgy vélte, hogy elegendő valamely elterjedt napilapban néhány jó cikk. Ezek felkeltik az érdeklődést, a közvélemény követelni fog, és a kormány észre tér. Túlságosan egyszerű elképzelés, bár egy bizonyos hűsvéti cikk csinált már fordulatot hazánk történelmében.

Éjszakába nyúló beszélgetéseink során került szóba Bajcsy-Zsilinszky Endre és lapja, az *Előőr*s. Mutatott is az én barátom egy-két számot, és úgy éreztem, hogy ha néha kissé álmokat kergető is, de aki szerkeszti, jó magyar ember. Pista elmondta, hogy Bajcsy-

Zsilinszky Endre pártot akar szervezni, és programját könyvben adja ki. A földreform pénzügyi lebonyolításához – persze csak a tervhez – keres bankszakembert. Rám célzott, és faggatott, hogyan oldanám meg én egy olyan kisajátítási eljárás módját, amelyben a földet leadó nagybirtokosok is kapnak méltányos megváltást. Az volt akkor a nézetem, hogy Magyarországnak szüksége van a búzagyárakra, a jól gazdálkodó nagybirtokra, mert csak az tud exportra alkalmas minőséget kellő mennyiségben termelni. De Pista kedvéért kész voltam arra – ha meghagy belőlük valamit –, adok egy olyan tippet, amely a törlesztéses kölcsönökhöz, illetve az ellentételező záloglevelekhez hasonlít.

(Könnyebb megértés végett elmondom, hogy az 1914 előtti időkben százmilliókra menő és évi azonos, a törlesztést és kamatot magába foglaló összegekkel törlesztett úgynevezett amortizációs kölcsönöket folyósítottak a bankok mezőgazdasági ingatlanokra vagy bérházakra, és a hozzá szükséges tőkét nagyrészt a külföldi pénzpiacokon záloglevelek kibocsátásával és eladásával szerezték. A záloglevelek fix kamatozásúak voltak, és amilyen mértékben törlesztették az adósok a tőkét, a bankok sorsolás útján ugyanannyi záloglevelet váltottak vissza névértéken. Csak az érdekesség kedvéért említem, hogy 1920-ban Magyarország ilyen eredetű külföldi adóssága kb. 4 milliárd korona volt.)

Kérésére kidolgoztam a számtani részt. Ma persze már idejét múlt, de röviden elmondom.

Úgy gondoltam el, hogy a földet nyerők – tudván azt, hogy a magyar paraszt csak azt a földet érzi a magáénak, amelyért fizetett – megveszik azt. Fizetik pedig egy huszonöt éves amortizációs kölcsön formájában a vételár évi 4 százalékával a kamatot és tőkét. A régi birtokos ugyancsak huszonöt év alatt kapja meg a vételárát. Ámde, ha a vételár azonos az eladónak juttatandó összeggel, és a kamatláb is azonos a vevő terhére számítással, kit terhel a lebonyolítás nem csekély költsége? Aztán, hogyan állapítjuk meg a földek értékét?

Kiagyaltam tehát a következőt. A földek értékének hatványkitevője a telekkönyvekben is feltüntetett kataszteri tiszta jövedelem. De ezt nem túlságosan tárgyilagosan állapították meg, és nem a föld minősége alapján vezették fel a telekkönyvi B. lapra, hanem a nagybirtokosok, befolyásuk révén alacsonyabb kulcsot írtak be, mint a kisparaszt, viszont a nagybirtok az eredetileg jogosan alacsonyabb indexszámú legelőkből jó szántóföldet is csinált. A kaszálókból és legelőkből is jó szántóföld lett az évek során, de az alacsony indexszámot nem emelték fel, és ezzel az adómegettakarítás még nagyobb lett. Tehát azt mondtam, hogy a régi tulajdonos a régi kataszteri tiszta jövedelem bizonyos szorzata alapján kapja a vételárát, az átvevők részére pedig újból osztályozzuk a földeket, és az új kataszteri tiszta jövedelem alapján állapítsuk meg az árat. Indokoltam ezt azzal is, hogy az igazságtalanul alacsony indexszám alapján a nagybirtok a kataszteri tiszta jövedelemhez igazodó alacsonyabb adózás révén 35 év alatt az adón megkereste a föld árát! Ezt aztán egy amortizációs kölcsönszámító matematikussal ki is számítottam. Ezer hold 35 év alatt másfél millió pengőt keresett ekként, ami azt jelenti, hogy holdanként átlag 1500 pengőt. Ennyi volt abban az időben egy hold föld átlagos ára.

Kaptam így egy olcsó árat, amit a régi birtokos kap, és egy valamivel magasabbat, amelyet az új gazda fizet. Mindkettőnél az évi 4 százalékban benne van a kamat és a tőkehányad. Ez pusztán haladványszámítás. Azt is hozzáfűztem, hogy a régi birtokos eladhatja járadékát, és bérházat vehet rajta, vagy valamely iparvállalatnál vállalhat érdekeltséget, tehát nem teszem koldussá. Ha pedig lesz olyan, aki a járulékot feléli, és 25 év után nincs semmije, csak saját magának tehet szemrehányást. A kétféle vételárból eredő töketöbbletet részben a biztosított intézetekkel finanszírozatom, részben a birtokok felszerelésére kölcsön adom az új gazdáknak.

Pista barátom összehozott Bajcsy-Zsilinszky Endrével. Az első estén elmondtam elgondolásomat. Bandi talán valami bankigazgatói ravaszságot sejtett mögötte, és elég

hangosan vitatkoztunk. Végül mégis megértettük egymást, és ő belátta, hogy valóban egy ilyenfajta konstrukció alkalmas arra, hogy a pénzpiacon se okozzon bajt. Megkért, hogy írásban is dolgozzam ki. Megtörtént, és a *Nemzeti Radikalizmus* című könyvébe így is került bele.

Régi kabalám szerint, akivel összeveszés volt az ismeretség kezdete, azzal mindig jó barátok lettünk. Így történt Bandival is. És ma is csak könnyes szemmel tudok reá emlékezni. Igazi férfi volt, igazi jó barát és igaz magyar ember.

Az első találkozás továbbiakat vont maga után, és Bandi hívott, hogy vasárnap délelőttönként a krisztinavárosi Philadelphia kávéházban találkozzunk. Itt szokott ő találkozni baráti körével.

A kör állandó tagjai a következők voltak:

Pethő Sándor. Történelem tanárnak indult, de akkoriban a még nem nyilas *Magyarság* vasárnapi vezércikk írójaként működött. Velem egyidős, szép szál magyar ember. Hihetetlenül olvasott, három-négy idegen nyelven folyékonyan beszélt, és cikkei néha Deák Ferenc híres húsvéti cikkéhez hasonló feltűnést keltettek.

Még az első világháború előtt adta ki a Pallas nyomda és könyvkiadó tizenhat kötetes lexikonát. A magyar történelemre vonatkozó adatokat Pethő dolgozta bele, de az M-betűnél Pethő munkája megszakadt, mert Tisza István miniszterelnöknek nem tetszett a *Magyarország történelme* című alatt megjelent rész felfogása. Csak elküldték a lexikontól Sándort, de más baja nem lett.

Ajtay József dr., közigazgatási bíró. Korábban a Pénzügyminisztériumban volt miniszteri tanácsos. A Pénzügyminisztériumot egy anekdotába illő eset miatt kellett elhagynia. Hegedüs Loránt pénzügyministersége idején Ajtay a *Magyarság* szerkesztőségében a szokásos szerkesztőségi vita során darabokra szedte Hegedüs szimfóniáit. Egyik újságíró a háta mögött jegyezte Ajtaynak a vita során kifejtett érveit, és vasárnap – Ajtay nevével jelezve – az elég éles bíráló meg is jelent. Konsternáció! Hegedüs magához hívatta Józsi bácsit, és szemére vetette, hogy a saját miniszterét így levágta. Józsi bácsi hiába szabadkozott, Hegedüs nem hitt neki. Józsi bácsit aztán felfelé buktatták, és így lett a legfőbb magyar közjogi bíróság tagja. Kiválóan képzett közgazda volt, és cikkei széles körökben keltettek visszhangot.

Mint ember a legbájosabbak egyike. Szelíd humorú, csendes, mindent megértő és mindent megbocsátó. Büszke csak székely származására volt, de elismerte, hogy a többi magyar törzs is adott néhány jó embert a hazának.

Tombor Jenő nyugalmazott ezredes, az 1919. évi Csehszlovákia ellen vezetett háború vezérkari főnöke volt. Katonai tudása mellett kiváló vegyész. Részes a Múzeum körút és Baross utca sarkán egykor létező gyógyszertárnak is. Emlékszem vele kapcsolatban arra is, hogy amikor 1937-ben a fővárosi gázműveket vizsgáltam, olyan vegyész kérdéseket tett fel, hogy csak csodálkozni tudtam. Az érdekelte többek között, mekkora a gázgyártás melléktermékeként keletkező kátrány mennyisége, mert egy Magyarországon létesítendő anilinfesték gyár tervei foglalkoztatták. Sajnos, ő egymagában nem volt elég ahhoz, hogy a magyar vegyészek lepipálhassák a Leverkusenben dolgozó I. G. Farbenwerke világcéget. A *Magyarság*ba írt katonai cikkeket, amelyek Angliában vagy Németországban a legfőbb vezérkarba juttathatták volna, de Magyarországon...?

Huberth István kiváló kohómérnök, abban az időben a Gyáriparosok Országos Szövetségének egyik igazgatója, azaz valójában tanácsadó szakembere. Száraz és szelímes humorát mindig élveztem. Sok évvel később 1949-ben, mindketten az Országos Árhivatal megbízásából az ózdi kohóműveket vizsgáltuk. Pompásan tudtunk összedolgozni, csak azon vitatkoztunk néha, hogy nem helyes a szorzások és osztások eredményét

valahol öt hellyel a tizedesponttól jobbra felfelé kerekíteni.

Keresztes Artúr tábornok egyik drága osztálytársamnak, Keresztes Ákosnak volt a bátyja. Már ezért is szerettem ezt az okos embert.

Huszár Károly, az 1919–1920-as évek volt miniszterelnöke ritkán szólt bele mindenféle vitánkba, de mindig meglepett tárgyilagosságával és magas szempontjaival. Mondanom sem kell, hogy sok-sok kedves politikai anekdotát mondott el miniszterelnöksége idejéből.

Baráti Huszár Aladár, korábban Esztergom megye főispánja, az OTI-nak lett elnöke. Meggyőződéssel és hévvel vitatkozni, de mégis mindvégig megőrizni a magyar úri magatartást, csak ő tudta. (A németek Mauthausenbe hurcolták, ott is halt meg.) Egyike volt azoknak az embereknek, akik úgy tudtak segíteni, hogy nem alázták meg vele a megszorultat.

Kádár Lehel, az 1920-as ébredő világ híres újságírója is odajárt. Ő volt a főrendezője egy nevezetes vitának is. E vita során beugrattuk a mi drága galamblelkű Ajtay bácsinkat egy olyan kijelentésbe, amelynek a végén Lehel mondta ki a záró mondatot: „Józi bácsi, hosszú az út Smith Ádámtól Marxig!” Kádár a harmincas évek elején halt meg. Született regényíró képességei rejtőztek benne, de a napi politika elragadta. Egyetlen regénye egészen kiváló.

Kádár Levente, Lehelnek öccse, később belügyi államtitkár, gyerekkori pajtásom. A Toldy-reál és a Ferenc József Gimnázium diákjaiból alakult Mária-kongregációnak voltunk mindketten, harminc évvel korábban tagjai. Ő mondotta el, hogy a Szálasi pör idején a belügyminiszterrel együtt azért harcoltak, hogy ne börtönbe csukják ezt az embert, hanem bolondokházába, ne csináljanak belőle vértanút. Ez talán lejáratta volna még világra jötte előtt a magyarországi fasizmust. Levente ezenfelül egészen kiváló közjogásznak számított.

Gyakori, később állandó tag lett Csetényi József, a *Pesti Hírlap* közgazdasági rovatának vezetője. Magunk között Krákóczynak neveztük, mert idült gégehurutja miatt sűrűn krákogott. Nagyon jól ismerte a magyar gazdasági élet vezető egyéniségeit, és sok pontos információért vagyok adósa.

Eleinte ritkábban láttuk, később mindig eljött közénk Dessewffy Gyula, a *Kis Újság* szerkesztő-tulajdonosa. Igazi európer. Alapos történelemtudása közgazdaságtani tájékozottsággal párosult. Talán a nemzedékeken át kifinomult törzs szökött virágba benne? Vagy csak éppen jó vágányokra fektette nagyszerű édesapja abban az életkorban, amikor alakul a magatartás? Bennem mindig azt az érzést idézte fel, hogy fiatalnak álcázott napkeleti bölcs, vagy az a diák, aki hallgatta Kantot és Plátont, Voltaire-t és Szókratészt.

Katona Jenő volt a társaság legfiatalabbja. Dolgozott a *Magyarságnak*, de egyúttal a hercegprímás támogatásával kiadott katolikus hetilapnak, a *Korunk Szavának* is szerkesztője volt. Élénk fiú, aki minden vitába beleszólt, és nem csekély olvasottságot áruolt el.

Nagyjából a felsoroltak voltak az állandó tagok.

A társaság címét Pethő Sándor adta. Megállapította, hogy ahányan vagyunk, annyi egyéni felfogás, vagyis rögeszme áll szemben egymással. Mindenki elmondja a maga véleményét, helyesen rögeszméjét, és senkit sem győz meg, a rögeszmék csak kicserélődnek!

Eleinte csak vasárnaponként mentem közéjük. Később átvándorolt a társaság Pestre, a Modern Kávéházba, az volt a téli tanyahely, és a Hangli-Kioszkba nyáron.

Pethő munkája estefelé kezdődött, Ajtayt nem kötötte hivatalos óra, Zsilinszky a hetilapjából és a *Magyarságba* írt cikkekből élt, Huszár Károly a nyugdíjából, ugyanígy Keresztes tábornok. Tombornak nem kellett a gyógyszertárban lennie, ment az nélküle is. Kádár Lehel, mint újságíró sem volt időhöz kötve, tehát naponta délelőtt tíz órakor már nagyjából együtt volt a társaság. Én, mint revizor sem voltam az íróasztalomhoz kötve,

tehát egy-egy órára mindig lemehettem. Így aztán majdnem naponta én is ott voltam, amikor nem kellett vidékre utaznom revízióra.

Ha Pesten járt, ellátogatott hozzánk Bonyhádi Perczel Dezső is, hidasi földbirtokos, a Bonyhádi Takarékpénztár elnöke. Őt revizor koromból ismertem. Pethő mondta el nekem, hogy a Perczel család őse Percellus római konzul volt abban az időben, amikor Tiberius császár a felső-Rajna és a felső-Duna vidékét foglalta el.

Perczellet még Bonyhádon volt egy apró esetem. A helybeli másik intézet egyik igazgatósági tagja hívott meg többedmagunkkal vacsorára. Az ebédlőben beszélgetünk, amikor a szobalány rakja ki a tányérokat a szekrényből. A tányérok – egyébként dombornyomású, szép herendi porcellán – porosak voltak. A lány nem törölte le, de a vendégek igen. Csak Dezső meg én nem álltunk oda törölni. Elvégre nem sérthettük meg a háziasszonyt.

Apróság, amit a mai nemzedék aligha tud értékelni.

Volt aztán egy egész sereg kültag, illetve szívesen látott vendég. Ezekről az egyes esetek kapcsán fogok beszélni, hiszen a bemutatás éppen elég helyet foglalt el.

Nem megyek időrendben, hanem ahogyan eszembe jutnak, mondom el az ártatlan tréfákat vagy komoly eszmecsereket, felvetett és megvitatott gondolatokat.

Kezdjük egy kis tréfával. Szereplői Ajtay bácsi és Katona Jenő, akit egyébként valamennyien Jenő bátyáknak szólítottunk.

Egyik vasárnap délelőtt Jenő bátyánk nagyot késik. Józsi bácsi kérdezi, hol volt?

– A harmincévesek szervező ülésén – feleli Katona.

– No, akkor megyek és megszervezem a húszéveseket – mondja Józsi bácsi, aztán felkászálódik, a társaság pedig hahotázik.

Még a Philadelphiában történt. Ebben a kávéházban ült reggeltől estig Szabó Dezső, a kiváló író. Mint ember eléggé összeférhetetlen és modortalan volt. Állítólag a kávéház tulajdonosa élelmezte, ingyen, mert egyrészt Dezsőnek sosem volt pénze, másrészt, mert azt hitte, hogy a neves író vonzza oda az embereket.

Egyszer különösképpen rosszul ment a dolga, és ezt Féja Géza közvetítésével megüzente Pethőnek és Zsilinszkynek. Úgy segítettek rajta, hogy Ripka Ferenc főpolgármestertől kértek és kaptak Szabó támogatására 800 pengőt. Ezt Féja vitte oda Szabó Dezsőnek. Féja sokáig nem jön vissza, és élénk vitában van Dezsővel. Végre mégis feláll, és hozzánk jön. Félig bosszankodva, félig nevetve meséli el, hogy Szabó Dezső azt mondta, Pethő és Zsilinszky bizonyára ezer forintra vágják meg (sic!) Ripkát, és egy-egy százast zsebre vágják.

Nem lett belőle lovagias ügy, de többé nem törődtek az íróval. (Mondjam róla Szilágyi Dezsővel: Minden ember egyforma, az egyik ilyen, a másik olyan?)

Ha közgazdasági kérdésekre fordult a szó, tőlem is kértek véleményt. Én igyekeztem tárgyilagos lenni, és rámutattam távolabb fekvő okokra, vagy lehetséges következményekre. Talán – néha – egy kevés szkepszis is volt a szavaimban, ami Kádár Lehelnek adott alkalmat arra a megjegyzésre, hogy még a jégbehűtött szemüvegemből is árad a „nagybankárok” hidegsége.

Különösen a Hangliba, gyakran bejött Tömötör ezredes, a Ludovika Akadémia vezetője. Hadvezetési eszméi bőséges anyagot adtak Tombornak némi, néha nem is ártatlan csipkelődésre, de Tömötör hű maradt hozzánk.

Időnként Meskó Zoltán, a későbbi nyilas képviselő is odajött az asztalunkhoz. Ő Zsilinszkynek volt állandó áldozata, bár valamennyien kinevettük Hitler-imádatát és zavaros eszméit. Egyszer aztán hosszú időre elmaradt, mert Zsilinszky megkérdezte, hogy mennyit kap havonta a német követségtől, és komoly arccal figyelmeztette, hogy ne adja el magát olcsón, és ne rontsa le a magyar politikusok árfolyamát.

Olykor Ady Lajos, akkor tankerületi főigazgató, Ady Endre öccse is letelepedett az asztalnál. Csendes, higgadt és nyugodt ember volt, erős ellentéte bátyjának, ennek a csupa ideg, csupa robbanás titánnak. Sok apróságot mondott el Adyról, az emberről. Talán nem követek el kegyeletsértést – a költők is emberek –, ha elmesélem azt, amit arra a kérdésünkre felelt, hogy vajon abban az időben, amikor Ady a Léda-verseket írta, hű volt-e ehhez a Lédához, akinek a keresztnéve ugyanebből a négy betűből álló Adél volt?

– Bandi hűséges ember volt. Abban az időben mindössze négy komolyabb nő-esete volt, nem beszélve arról a negyven-ötven futó kalandról.

Néha, egyszer-egyszer a Centrál Kávéházba is átmentünk Surányi Miklóshoz. Valahol már megírtam, milyen hibátlanul beszélt magyarul ez a nagy író, akit talán majd egy későbbi, nyugodtabb, de érettebb nemzedék fog kellőképpen megbecsülni. Pethő lehetett a kezdeményezője annak a márvány emléktáblának, amelyet Surányi halála után helyeztek el az állandó asztala melletti falon. Egyik történelmi tárgyú regényén dolgozott akkortájt, és főleg Pethővel vitatta meg a kor eszméit és vezető gondolatait. Látszott, hogy milyen hálás nekem is, a többieknek is egy-egy megjegyzésért, amely mégiscsak adott egy-egy új árnyalatot vagy szint. Szellemtől sugárzó arcát senki sem fogja elfelejteni, ha egyszer is volt olyan szerencsés, hogy beszélhetett vele.

A Felvidék 1938-ban bekövetkezett visszacsatolása idején, de már előtte is, gyakran jött közénk Dvorcsák Győző és Vozáry János. Érdekes és színes ember volt mind a kettő. Dvorcsákban több volt a robbanó erő, Vozáry inkább européer volt. Dvorcsák magyarázta nekünk, hogy a felvidéki tótok nem egységes gondolkodású és tájékozódású nép, mert a nyugatiak erősen a csehekhez húznak és magyarelleneseek, ellenben a keletiek szelídek, szolidak és magyarbarátok.

Dvorcsák szeretett sakkozni, de sajnos sosem jutottunk hozzá, hogy a hatvannégyezős csataterén összemérjük erőnket. Folyton csak ígérettük egymásnak, hogy legközelebb...!

A magyar költőkről és az asztaltársaság ebbéli véleményéről e könyv más helyén már beszéltem.

Egyik vasárnap délelőtt a Modern Kávéházba látogatott el közénk Szántó György és Tamási Áron. Szántót, akiről tudjuk, hogy az 1914-es világháborúban megvakult, a felesége vezette.

Akkor jelent meg Szántónak IV. László és III. Endre magyar királyról írt regénye, az *Aranyágacska*.

Pethő és Zsilinszky éltek az alkalommal, és kérdőre vonták, honnan vette azt az adatot, hogy a Morvamezőn a cseh Ottokáron aratott győzelem másnapján László király Habsburgi Rudolffal is végezni akart, és csak a német származású magyar főurak tartották vissza ettől? Szántó azzal védekezett, hogy ő ezt valószínűnek tartja, de okmányszerűen nem tudja bizonyítani.

– De mégis kell, hogy legyen valami alapja – vélte Zsilinszky –, mert már az akkor alig tizennyolc éves, de zseniális árpádházi király jelleméből is erre kell következtetni. Későbbi, másféle intézkedései is bizonyíthatják ezt.

Végül én is szóhoz jutottam:

– De fiúk, talán van valami olyasmi is, amit költői intuíciónak vagyok bátor nevezni.

Egy pillanatnyi csend, aztán Szántó hálásan fordul a hangom irányába, de csak valami érthetetlen morgás jön ki ajkai közül, Zsilinszky pedig felém fordul, és azt mondja:

– Nesze nektek, ez a bankigazgató tanít minket, írókat!

Tamási Áron egész megjelenése csupa szerénység. Csak megszeretni lehetett ezt a drága fiút, aki újabb értékes színnel gazdagította a magyar irodalmat.

A Felvidék visszacsatolása után Horthy Miklós kormányzó fogadta Pethő Sándort. Tudtunk róla, de nem akartuk szóba hozni. Aztán Pethő maga mondta el, hogy miről beszéltek. Pethő kérdezte a kormányzó véleményét, de az így felelt:

– Azért kértem, hogy a te véleményedre halljam, te élsz az emberek között, beszélsz sok emberrel, a te véleményedre van szükségem, mert én be vagyok itt zárva. És nem tudom, hogy a környezetem mennyire őszinte.

Huberth Zoltán mondott el egyszer egy édes családbelügyi esetet. Ezüst lakodalmuk napján, vacsora után elbeszélgetett barátaival, és elmondta, hogy a feleségével sohasem volt vitája.

– Ez kizárt dolog! – jegyezte meg az egyik hosszabb férjpraxissal rendelkező barátja.

– Dehogynem – mondja Pista –, esküvőnk előtt megállapodtam a feleségemmel, hogy a kis ügyekben ő dönt, a nagyobbakban pedig én!

– No, és volt az elmúlt huszonöt évben nagy ügy? – szölt közbe a felesége.

A társaság kacagott, és ebben maradtak.

Nem én vagyok hivatott arra, hogy Bajcsy-Zsilinszky Endrének az 1944. évi ellenállási mozgalomban vitt szerepét méltassam, de egy kis apróságot ebből az időből nem hallgathatok el.

Egy nyári napon a Hangliban élveztük kettesben a jó dunai levegőt. Természetesen a fő tárgyat a német atrocitások tették. Halkan beszéltem, amikor Bandi rám szól:

– Beszélj hangosabban! Mögöttünk ül a Gestapo besúgója, hadd keresse meg a mai öt pengőjét!

Néhány perc múlva halljuk, hogy mögöttünk valaki fizeti a feketekávéját, és Géza bácsi, a főpincérek gyöngye azt mondja: – A viszontlátásra.

Ilyen hetyke legény volt Bandi.

Bandi mondta egyszer: – Meglátjátok, hogy egyszer le fogják dönteni Verbőczy szobrát, mert nem olvasta Marxot!

Egyszer eltréfálkoztunk azon, hogy milyen „ragyogó” évjáratot adott a hazának az 1886-os év. Ebben az évben születünk mi ketten, Pethő Sándor, Huszár Aladár és Szabados Pista barátom.

Ártatlan öngúny volt, és semmi más.

Sokat politizált a Rögeszmezsere Asztaltársaság, hiszen magyarok vagyunk. Nem volt ez afféle mindenáron ellenzékiesskedő falusi kaszinóba illő csakazértis bírálása a kormánynak. Ellenben alaposan kivesszük a Bethlen-kormány földreformját, a kormányok mindenfajta gazdasági intézkedését, de elbeszélgettünk az akkor megjelent új könyvekről is. Vitasorozat

keletkezett abból, hogy egy szép napon megérkezik Bajcsy-Zsilinszky Endre, hóna alatt egy nagy könyvvel. Hosszú, függélyes ránc a homlokán, és tüzelnek a szemei. Oda áll az asztalhoz, és lecsapja a könyvet. A Hóman-Szekfű magyar történelem hetedik kötete volt, amelyet Szekfű Gyula írt a magyar újjászületés koráról (a 19. és 20. századról).

– Az ördög vigye el ezt az alakot. Ötszáz oldalon át akarja bizonyítani, hogy az egész magyar kultúra nem egyéb, mint a nagy németnek az utánzása. Az ő szemében csak a sváb az ember, amit itt jó magyarok csináltak, tettek, beszéltek és írtak, az mind-mind csak német kópia. Hát nem tudja ez a svábimádó, hogy Magyarországon, különösen abban az időben mindenki latinul beszélt, és öreg parasztok kezében is ott volt a Horatius? Hát az a Bessenyey nem Rousseau követője volt? Hát Berzsenyi Dánielben volt német hatás? Hát még a magyar költők latinos versemértéke sem bizonyít semmit? Ki kellene irtani ezt a fajzatot, amelyik még a magyar múltat is arra használja, hogy Hitlereket tömjénezen...

Aztán fellapozta a könyvet, és olvasta fel a ferdtéseket és hamisításokat. Egyik-másik olyan szembeszökő volt, hogy ezt a magam csekély tudásával is megállapíthattam.

Az asztaltól gyűrűzve indult meg akkor az az irodalmi és tudományos vita, amelyik természetesen – hisz forrófejű nép ez a magyar – a túlsó végletbe csapott.

Megint egyszer valami politikai kérdésről volt szó, és Pethő Sándor franciául idézett Anatole France könyvéből, a *Lázadó Angyalok*ból. Nekem nem nagyon stimmel az idézet, és végiglapoztam este a *La Révolte des Ange*-ot. Nem volt benne. Másnap – természetesen négy szemközt – megmondom Sándornak. Nevetve mondja:

– Hát ha te megnézed, nincs is benne, magam fogalmaztam az idézetet, és csak azért tulajdonítottam Francenak, hogy az ő tekintélye mögé bújjak. Egyébként nem illik ellenőrizni az idézeteket! Mi lenne az olvasottsággal?

Nevetünk.

Egyszer egy szombat délután Csabáról hazautaztomban, az étkező kocsiban találkozom Zsilinszky Endrével. Egy fiatalember volt vele, akivel franciául beszélt. Bemutatja: Henry Duteil, a *Figaro* munkatársa.

Duteil múltjához tartozik, hogy korábban a katolikus *Croix* munkatársa volt, de elküldték, mert megjósolta, hogy a német katolikus párt, a Centrum lesz az első párt, amely lefekszik Hitlernek. Amikor igaza lett, már ő nem ment vissza. Regényeket is írt, egyiket meg is tudtam szerezni.

Főképpen a kelet-európai ügyekkel foglalkozott, és erős rokonszenvet áruolt el a magyar területi követelések iránt. Ezért is hívta meg Bandi.

Azon a héten, amelynek végén találkoztunk, a magyar-román határt járták Sarkad körül, és Bandi nevetve beszélte el, hogy Duteil, a francia volt a tolmácsa, amikor román parasztokkal beszéltek. Édes lehetett: Duteil fordítja a románt franciára, és Bandi franciából magyarra, hogy jegyzeteket csinálhasson.

1929-ben sokat beszéltek Bajcsy-Zsilinszky Endre könyvéről, a *Nemzeti Radikalizmusról*. Természetesen a kormányparti sajtó mélységes hallgatással vallott színt. A földosztási tervek lebonyolításáról a bevezetőben beszéltem. Még egy gondolatomat vitte bele az egész ország életét felölölő programba: az állami vállalatokról voltam bátor azt követelni, hogy a magánvállalkozások módján adjanak ki évi zárszámadást és jelentést, ha pedig veszteséges a vállalat, csapják el a vezérigazgatót. Természetesen a nyereség-igény nem vonatkozott olyan szociális jellegű intézményekre, mint a kórházak.

Az egész asztal részletesen előadta rögeszméit a könyvben foglaltakra vonatkozóan. Volt, amit rögtön helyeselték, volt, amit hosszasan kellett bizonyítani. Egészen kis arányú társszerzőségem ellenére teljes erővel Bandi mellé álltam. Ma is állítom, hogy ki kellett volna rántani az országot a Bethlen-korszak hibáiból, mert hiba volt bőven. Nem volt szabad az ország ügyeit visszaposványosítani a háború előtti állapotokba. Haladni kellett egy sokkal belátóbb légkör felé. Valóságos segítség kellett és nem tüneti kezelés!

Nem tagadom, a kormány dolga nem volt könnyű. A háború pusztításai, az országtól elrabolts nyersanyagbázisok, a nyakunkba szakadt óriási nyugdíjteher és a pénzhígítás korának erkölcsrombolása. Az 1919. évi kommunista kísérletre elkerülhetetlenül kellett jönnie az ébredő visszavágásnak és a Britannianak. Akkor is, ma is, gyakran felsóhajtok: meddig nem lesz más a történelem, mint az ütések és visszaütések sorozata? Nem lehetne egyszer végre letörölni a táblát? Nem lehetne mégis felállítani azt a szellemi kerekasztalt, ahol elfogulatlanul, mindent megbocsátva keresnék a minél több ember minél nagyobb jólétét. Vagy talán nincs más megoldás, mint az atomhamu?

Mi annál a kerekasztalnál sokat beszélünk ezekről a kérdésekről, s ezért az én talán legszebb emlékem, hogy okos és melegszívű emberek körében tágult a látóhatárom.

Néha, hiszen napról-napra él az ember, egészen kisz jelentőségű ügyekről is beszélünk, de hátha egészen kicsiny tényezők összessége adja meg a nagy és végső megoldásokat? Ámbár van-e egyáltalán teljes és tökéletes megoldás? Mégsem szabad fanyar mosollyal legyinteni egyet, és azt mondani: hiú ábránd minden!

Innen is, onnan is sok mindent tudtuk arról, ami a színpalak mögött ment végbe.

Ilyen eset volt, amikor egy belga pénzcsoport ajánlkozott arra, hogy a lebontott Tabán helyén Badgastein módjára villákat épít, s ezekbe bevezeti a Rudas-fürdő gyógyvizét. Nagy eredményt lehetett remélni, komoly idegenforgalmat. A belgák vállalták az építést, bevezetést, felajánlották, hogy becsületesen megfizetik az adókat, és ötven év múlva a főváros tulajdonába megy át az egész! Már előrehaladtak a tárgyalások, amikor az egyik magyar tárgyaló megkérdezte, hogy mekkora lesz az ő jutaléka? A belgák fanyar mosollyal mondták: egy ilyen üzleten nem szokás keresni, és nem tárgyaltak tovább!

Nem tudom, ki volt ez a becstelen fráter!

Ne menjen feledésbe, hogy a Népszövetség ide küldött szakértője, a magyar szanalási művelet vezetője, Smith Jeremiás nem fogadta el a neki járó és kölcsönösen megállapított költségmegtérítést és tiszteletdíjat!

Mondjam erre talán azt, hogy csak a gazdag ember engedheti meg magának az önzetlenség fényűzését? Nem. Az ember volt ilyen! Ó! Mr. Smith, azoknak a bibliát olvasó amerikai polgároknak az egyike!

Hosszasan vitatkoztunk Kászonyi Németszámban megjelent könyvének címe: *Rassenverwandschaft der Donauvölker* (A dunai népek faji rokonsága). A könyv külön tanulmányt érdemel. Talán egyszer erre is sort keríték.

Ez a könyv is motoszkálhatott Bajcsy-Zsilinszky Endre fejében, amikor megírta egyik könyvét, a *Helyünk és sorsunk Európában-t*. Tragikuma is van a könyvnek: *habent sua fata libelli* (A könyveknek megvan a maguk sorsa), röviddel a könyv megjelenése után szakítottunk Jugoszláviával.

Egyszer nagyot mulattunk azon, hogy az egyik történelemírással is foglalkozó újságíró – ne mondjunk nevet! – kijelentette, hogy a történelem nagy emberei monogám természetűek, és hű férjek voltak!

Kitört a hahota, és pergőtűz módján, egymás szavába vágva mondtuk el Julius Caesar, XIV. Lajos, Napoleon, Talleyrand és sokak szerelmi kalandjait.

Abban viszont egyetértettünk, hogy a diktátorok mind kistermetű emberek voltak, és Napoleont, Mussolinit, Hitlert idézve végül is az ebédre szóló harangszó vetett véget a meséknek.

A népszövetségi kölcsön külföldi elhelyezését az angol, francia és amerikai bankok vállalták. A Bank of England a szokásos jutalékot odaajándékozta a Magyar Nemzeti Banknak, hogy töltsen fel vele a nyugdíjalapját.

Érdekes!

A frankhamisítási pörről is beszéltünk. Ebben az időben gyakran volt a társaságban dr. Auer Pál, a Francia Nemzeti Bank ügyvédje.

Külön tragikomédiája az egész ügynek, hogy egy a bankjegyek széléről hiányzó gombostűlyuk alapján fedezték fel, hogy hamisak azok a ragyogóan utánzott bankjegyek. A francia nemzeti bank nem átszalagozva, százas csomóban adja ki a bankjegyeket, hanem tízesével gombostűvel egybefűzve. Ezt nem tudták Windischgrätzék.

Az a bizonyos szalmaszál ezúttal egy gombostű lett.

Ebben az időben történt, hogy Zsilinszky Endre lapjában, az *Előőr*sben – az ő felkérésére – cikket írtam a védővámokról, majd a kartellekről. Utóbbinak azt a címet adtam: *Zsebek szimfóniája*. Ebből aztán szállóige lett, és én büszke vagyok arra, hogy egy új kifejezéssel gazdagítottam a közgazdaságtant. (E két cikk a fejezet végén olvasható.)

1935 körül jelent meg egy német nyelvű könyv, amelynek első érdekessége az volt, hogy Hollandiában nyomták, és egy budapesti könyvkereskedő neve szerepelt a címlapon mint kiadóé (Dick Manó). Írója J. Priester, címe *Das deutsche Wirtschaftswunder* (A német gazdasági csoda).

A szerző és a könyv külön története a második érdekesség. Az öt nagy angol bank megbízta Priester professzort Berlinben, hogy adjon nekik teljes képet a német gazdasági életről. Priester nekifogott, de munka közben jobbnak látta, ha kimegy Londonba, és ott fejezi be a könyvét. Ott is maradt, és talán ma már mint angol állampolgár gondol a német sörre.

Kezdi a harmincas évek elején magasba szökkent munkanélküliséggel. Hitler hivatalba lépésekor hat millió munkanélkülije volt Németországnak. Rettenetes teher, de még rettenetesebb a vele szenvedő családtagokkal a nyomor, éhezés és nélkülözés. Talán nagyobb baj, mint maga az elvesztett háború. Hitler, természetesen nem a maga eszéből, hanem Schacht tanácsaira nekiállt, és megépítette a Mussolini-féle nyílegyenes autósztrádák mintájára a német hadsereg felvonulási országutjait. Ez az ötlet a német nagyvezérkartól eredhetett, amelyben nem aludt ki a revanche vágya. (Hitler és a vezérkar kapcsolatáról sokat lehetne beszélni. Lásd Jean Bardaunne könyvét, *Le colonel Nicolai, espion de génie* – Nicolai ezredes, a zseniális kém).

Épültek a széles, nyolc kocsira méretezett keresztvezésmentes betonutak. Nekiindult a repülőgép és hadiszer gyártása is. Közgazdaságtanilag minden hadi kiadás szegényné teszi az országot, de Priester bizonyítja, hogy ez a szabály nem törvény. Kifejti, hogy nem kell a fegyvereket elszüntetni, nem kell okvetlenül háborút kezdeni, ha meg is van a fegyver. Ötven évig is fel lehet szívni ezekre a munkákra az embertöbbletet, és még az sem baj, ha végül lomtár-

ba kerül az egész! Amint nincs munka nélkül maradt ember, fellendül a fogyasztás, vele fut a fogyasztási javak szaporítása, és nincs semmi baj. Végző elemzésben minden sűrűn lakott országban a katonai kiképzésre bevonultak a munkanélküliséget csökkentik. Íme! A gyárból katonának bevonuló ifjúság nem a gyártás és a termelés üzemében hiányzik, hanem tulajdonképpen helyet ad a felkínálkozó munkaerőnek.

Ezt a könyvet én vittem a kerekasztalhoz, és én indítottam meg a vitát, amelyből Ajtay Józsefnek és Csetényi Józsefnek született egy-egy, a magyar válsággal foglalkozó könyve.

Egyik téma hozza magával a többi. Így beszélünk napokon és órákon át Hjalmar Schacht közgazdasági szélhámoságairól. Mert ez az ember a legnagyobb gazdasági lángelmék egyike, tehát szélhámos! Azt a nagyméretű és az egész világot befonó pénzügyi kalandot csak nagy ember csinálhatta meg. Az ő érdeme volt (készakarva és tudatosan használom az érdem szót!), hogy az a Németország, amelynek hatvankét milliárd dollárt kellett volna hadisarcként fizetnie, majdnem ekkora összeget tudott kihúzni a győztesek zsebéből, és majdnem azt mondhatnánk, hogy nem Németország fizetett, hanem őt fizették ki, persze nem dollárral, hanem nyersanyaggal, és mert a németek dolgozták fel a nyersanyagot, iparcikkeikkel ők gazdagodtak. Nem vitás, hogy olcsón vett nyersanyagot importálva és kész cikket exportálva tulajdonképpen munkabért exportálok, vagyis a vevővel fiztettem meg a magam munkáit. Az orránál fogva vezetett Nyugat csak nyelvöltögetéssel felelgetett, és megíratta a *Varázsló* életrajzát. Ebben a könyvben úgy lepecskolják ezt az öreg fiút, hogy az már dicséret számba megy.

Hát, efféle dolgokról is sok rögeszmét cseréltünk.

Még nem indult meg a hadigépezet, de az asztal foglalkozott a háború lehetőségével. Tombor Jenő hozott magával egy Európa-térképet, és felvázolta egy Oroszország ellen indítandó háború felvonulási útjait. A Kárpátok és a Keleti-tenger között csak három vasút vezetett kelet felé. Ez kevés. Maradtak az országutak. A két tényező alapján, még a szükséges időt is figyelembe véve, Tombor rámutatott arra is, hogy hol fejlődhetnek ki nagy csaták. Hol van természetes akadály, és hol rohanhat akadálytalanul egy jól gépesített hadsereg. Citálta persze az abesszin háború tapasztalatait is.

Mikor aztán valóban sor került a német-orosz összecsapásra, szerettem volna felsóhajtani, hogyan tud ez az ember. A német hadvezetés művészetéről jó véleménye volt, de elismeréssel beszélt az orosz katonákról is. Természetesen nem tudtuk, mekkora az orosz hadiipar, és melyek képességének korlátai.

Az orosz életről és általában a kommunista életformáról Zsilinszky is elmondta felfogását. A *Nemzeti Radikalizmus* elején sóhajt fel: Ne legyen az ember a gép rabja.

Egyszer beszélgettünk az utópiákról is. Legkiemelkedőbbnek Bellamyt tartottuk. Én persze hadakoztam ellene Michaelist idézve. No, de erről már írtam fentebb, ahol a könyveket magasztalom.

Sok érdekes apróságot mondott el Pethő Sándor abból az időből, amikor ifjabb Andrassy Gyulának dolgozott. Egyébként az volt a véleménye róla, hogy már enerált nemzedéke a régi családnak. Sokat ábrándozott, és kevés volt benne a tett vágya. Emelkedett szellemnek tartotta, és beszélt nagy olvasottságáról.

Egy szép napon valami pénzügyminiszteri intézkedésről beszélünk. Más megoldást találtam volna célravezetőbbnek, s ezt ki is fejtettem. Pethő felém fordul, és ezt mondja:

- Szilárd! Ha én leszek a miniszterelnök, vállalod a pénzügyminiszteri tárcát?
- Nem!

– Miért nem?
 – Mert nem értek hozzá!
 – Nos akkor mégis csak te leszel a pénzügyminiszter, mert te legalább bevallod, hogy nem értesz hozzá.

Több napon át volt beszélgetésünk tárgya az a Talleyrand-című vezércikk, amelyet Pethő írt, Hitler uralomra jutása napján. Én a cikkből főként azt láttam, hogy talán túlságosan is ismeri azt a kort, amikor a franciák utolsó és talán legnagyobb államférfi-úja dirigálta az európai nagy politikát. Sajnos, már nem beszélgethettem vele Ferrero *Talleyrand-könyvéről*. Kíváncsi volnék a véleményére, és ha az elysiumi mezőkön megint találkozunk, át is fogjuk beszélni a könyvet. Lehet, hogy Ferrerót és Talleyrandot is belevonjuk a vitába.

Amíg az asztaltársaságról papírra vettem gondolataimat és emlékeimet, folyton szemem előtt lebegett Pethő Sándor tragikus halála. Folyton halasztgattam, sehogyan sem akartam rátérni. Most aztán mégis bele kell fognom, mert ez is történelem.

Szent István király napján 1940-ben jött meg a híre, hogy Balatonfüreden egy vadul száguldó autó szétaposta azt a kis taxit, amellyel Pethő hazafelé kocogott.

Akkor láttam meglett férfiák szeméből könnyeket legördülni, és én velük könnyeztem.

Pethő Sándort mindig úgy láttam, hogy ő az az ember, aki, ha kilencven évig él, sem ad ki mindent magából, pedig naponta többet alkot, mint sok más ember egész életében.

Mindig bámultam benne a mindent megértés képességét, ami a mély gondolkodók egyik vonása. Csodáltam tiszta ítéleteit és józan tartózkodását. Sokszor fordított tréfára egy-egy komoly dolgot, hogy ezzel is közelebb férközzön a szívünkhöz. Tudott nevetni... és hátha ez a legértékesebb képesség, amely az embernek megadatott?

És magyar volt!

Hiába gyötöröm az agyamat, nem tudom elképzelni, mit írt és mondott volna a háborúba lépésünkről, a Szálasi kormányról és napjainkról? Vagy talán higgyem, hogy a Gondviselés éppen attól a meddő harctól akarta megkímélni, amelyben Bajcsy-Zsilinszky Endre és Huszár Aladár elvzert? Talán ez volt a legnagyobb ajándéka a Mindenhatónak, amelyért csak hálát adni szabad.

Elmélkedés a védővámokról

(1930)

Felejtünk el minden doktrínát, ne gondoljunk az angol védővámosok és cobdenisták elvi és hatalmi harcaira, és ne gátoljanak az iparpártolás és mezőgazdaság védelmi jelszavai. Minden elfogultság nélkül vizsgáljuk meg, miként hatnak a vámok a termelési és feldolgozási árakra, azután beszéljünk majd még a kincstár bevételi vágyairól is.

Példaként olyan cikket választunk, amely nem is terem nálunk, és ipari feldolgozásra sem kerül, nehogy valamely konkrét példa esetén az árfolyamlapot és vámtarifát vágja fejünkhöz a nyájas olvasó. A könnyebbség kedvéért ezenfelül még elnagyolt kerek számokkal fogunk dolgozni.

Beszéljünk egy képzeletbeli növényről, amelynek olyan magva van, amelyből olajat ütnek, és az olajütőkön visszamaradt anyag jó takarmány. Tegyük fel azt is, hogy e növény kalászos növény, és évente kell vetni. A számításokhoz feltételezett adatok a következők: az országban terem 10.000 holdon, holdanként 10 mázsát számítva, 100.000 mázsa mag, a feldolgo-

zás során minden mázsa magból egynegyed mázsányi olaj szükséglete évi 50.000 mázsa. Árfolyamok: Hamburgban a mag mázsája 15 pengő, az olajat a trieszti tőzsdén 60 pengővel jegyzik, a fuvar Hamburgtól Szolnokig 2 pengő, Trieszttől Szolnokig 1.5, pengő, a mag vámja 10 pengő, az olajé 40 pengő, a takarmány-melléktermék kalóriaértéke a kukoricáéval egyenlő, tehát mázsánként 8 pengővel értékesíthető.

Most nézzünk be egy pillanatra a feldolgozóiparhoz. Hamburgban a mag ára 15 pengő, tehát az iparnak egy-egy mázsa magért 15 pengő vételárat, 2 pengő fuvardíjat, és 10 pengő vámot, összesen 27 pengőt kell fizetnie. Ez a mag szolnoki paritása.

Ezután látogassuk meg a termelőt. Tíz holdon termel magot, kell 5 mázsa vetőmag, ez 17 pengővel = 135 P; a vetés költsége, a bérszántással, holdanként 16 P = 160 P; aratási költsége a termésérték egy tizede, tehát 10 mázsa után 27 P-vel = 270 P; a termelő évi adója = 80 P; a 10 hold föld árát 1000 pengővel számítva, adjunk még neki a 10.000 P tőkeérték után 10 százalék bőven számított tőkekamatot, ez = 1.000 P., tehát 10 mázsa mag értéke = 1.645 P., vagyis a termelőnek 16.45 pengőbe került egy mázsa mag, s a Szolnokig való szállítáért mázsánként 45 fillér költséget levonva, terménye 16 pengőt ér. Ha 1 pengőt elenged a szolnoki paritás 27 pengőjéből, mert versenyez vele, 26 pengőt fog kapni, és így nála a 10 pengős vám teljes mértékben érvényesül, ami magyar nyelvre lefordítva azt jelenti, hogy mázsánként kapott 10 pengő nemzeti ajándékot, illetve e magtermelők összessége az ország egész termése után 1 millió pengőt. (Vigyázat! Egyelőre ne irigyeljük a gazdát, erről a millió pengőről még lesz szó!)

Térjünk most vissza az iparhoz. Az 50.000 mázsa olaj előállításához kell 200.000 mázsa mag. A belföldi 100.000 mázsát megveszi 26 pengőjével, a külföldit 27 pengővel, tehát átlagban 26,50 pengőt ad ki. Huszonöt mázsa olaj másfélnapos előállítási költségeit, a munkaszünetes napok holt rezsijével 2 napos tételekkel számítva a gyártás kalkulációja így alakul: 100 mázsa mag = 2.650 P, 10 mázsa szén = 60 P; üzemvezető, napszámosok, vezető- és irodai személyzet 2 napi illetményei = 176 P; egyéb generálrejszi = 22 P; gépkocsikopás, amortizáció (100 ezer P befektetés 15 évi élettartammal) 2 napi részlete = 37 P; a befektetett tőke 10 százalékos tőkekamata 2 napra = 55 P; összesen 3.000 pengő.

Melléktermékünk 75 mázsa takarmány, ami 8 pengőjével 600 pengőt ér, tehát ezt leszámítva, a 25 mázsa olaj 2400 pengőbe került, ami mázsánként 96 pengőt jelent. Ezzel szemben a trieszti olaj mázsánként 1.50 P fuvar és 40 P vámot számítva, szolnoki paritásban 101.50 P-be kerül (ennyi lesz a hazai olaj ára is), tehát az ipar nemzeti ajándéka mázsánként 5.50 P, az egész hazai termék feldolgozásából eredő 25.000 mázsa után 137.500 P és a behozott 100.000 mázsából ütött 25.000 mázsa olaj után ugyanannyi, vagyis összesen közel 300.000 P. A fogyasztást terhelő nemzeti ajándékok végösszege ezek szerint közel 1,300.000 P.

Most aztán kiábrándítjuk a gazdára irigykedőket. Tudjuk, hogy a gyáripar kiválóan szervezett szövetségben tömörült, a termelők pedig még szervezetlenek, tehát a gyáripar a nemzeti ajándék egynegyedével megelégedni nem fog, hanem az egésznek megszerzésére fog törekedni. A szükséges fegyvereket elég megemlíteni: termelési előleg a termés lekötése mellett, átvételi árfolyam hamburgi jegyzésen, de a gazda költségén a gyárba szállítva, minőségi kifogások a gyár területén (Isten ments! a gazdánál!), mázsálás ugyanott (mert a vasút megbízhatatlan!), hulladék és porsúlylevonás 2-5 százalék stb., hogy végül a termelő mázsánként nem az önköltségi 16 pengőt, hanem csak 12 pengőt fog kapni, vagyis a gyár az egész nemzeti ajándékon felül 100.000 mázsa után még 400.000 pengőt is kivesz a termelő zsebéből, és összesen közel 1.700.000 pengőt keres – a mezőgazdasági és ipari vámvédelem – szervezetsége révén, a gazda pedig semmi hasznát nem látta a vámvédelemnek.

(Tisztelettel jegyezzük meg, hogy az „elméletek” szerint a vámvédelem csak olyan nyersanyagoknál nem érezteti hatását, amelyekből feleslegünk van. Mint a példa mutatja, ott sem,

ahol behozatalra szorul az ország, feltéve, hogy a gyáripár a felvevő és nem a szervezetlen magánfogyasztás.)

Ezek után tegyünk rövid tisztelgő látogatást a vámhivatalban. A vámhivatal kap százezer mázsa mag behozataláért, vagy ha csak a huszonötezer mázsa olaj jött be, összesen 1 milliő pengőt.

Közbevetett első tanulság: az állam kapott egymilliő pengőt, de hogy ezt megkaphatta, hozzá kellett járulnia ahhoz, hogy a gyáripár 1.300.000-el adóztassa meg a fogyasztást, a polgári hasznon felül (10 százalék a befektetett tőke után plusz gépön amortizáció), mert hogy a „társulati” adóban nem kap, vagy alig kap meg valamit az 1,700.000 pengőből, arról gondoskodik a „mérlegtechnika”.)

Második tanulság a gazdák részére. Ne nézd a hamburgi (chicagói és liverpooli) árfolyamlapot, hanem szervezkedj! (Termelőszövetkezetek).

Most pedig lássuk a medvét, vagyis a megoldást azzal az előzetes elhatározással, hogy a magtermelésnek és olajipárnak együttesen egymilliő pengővel kell a közteherviselésben részt vennie.

A jelenlegi érvényes játékszabályok szerint ebben a hármás alsós partiban a gazda és az államkincstár felfedett kártyákkal játszik, a gyáripár letakarja a lapjait (a ráfizető kibic a fogyasztó), a talonban pedig ott van a gazda fagykára, jégesője, rozsdája, no meg utoljára, de nem utolsó „esélye” az argentinai túltermelés. (Hozzávetőleg még egyetérthetünk abban, hogy a vám burkolt fogyasztási adó.)

Tehát áll a játék, de tessék a tisztelt gyáripárnak is felfedni a lapokat. Vizsgáltsa meg az állam szakemberekkel és kereskedelmi szakrevizorokkal a gyárak számadásait. Ezek majd megállapítják, hogy a „modern” berendezésű gyárnak mibe kerül – polgári haszonnal együtt – a készáru, ha a gazda is polgári haszonnal megfejelt árban szállítja a belföldi nyersanyagot. Ezután csapjanak a behozandó nyersanyag árához annyi vámot, hogy a mindenáron dumpingelő se hozhassa be portékáját a belföldi termelő előállításai árán alul. A nyersanyag vámbevételét most vonjuk le az egymilliő pengőből, és a hiányt osszuk szét a gyáripár egész termelésére. Amennyivel az a gyáron át beszedendő fogyasztási adó a külföldi készáru árfolyama fölül emeli a belföldi fogyasztói árat, annyi legyen a készáru vámjá.

A revíziós számításokat és eredményeket méltóztassék a nyilvánossággal (és adóhivatallal) közölni, hogy a fogyasztó, még ha szervezetlen is, tudja azt az árat, amit tőle joggal követelhetnek.

Végül a bevezetésben adott terméseredmény-, gyártási- és készáruszükségleték-átlagok alapján ejtsük meg az utólagos ellenőrző számításokat, megállapítván természetesen az új vámtarifát is.

A termelő vetőmagszükségletét és az aratási költséget 27 pengős magárfolyamon számítottuk. Ha a hamburgi árfolyamhoz 3 pengő vámot számítunk csak, a termelő költsége mázsánként csak 235 fillérrel lesz kevesebb és 15 pengővel adhatja a gyárnak. A 3 pengős vám viszont elegendő ahhoz, hogy a Hamburgban 15 pengős mag Szolnokig 20 pengőbe kerüljön, és ne ronthassa a gazda árait.

A gyár számítása így módosul. Nyersanyagának (fele belföldi 15 pengővel, fele külföldi 20 pengővel) átlagára 17.50 pengő lesz, és az első számvetésben figyelembe vett 2650 P helyett csak 1750 P magárat kell fizetnie, polgári haszonnal megfejelt eladási ára pedig 96 pengő helyett csak 61.33 pengő lesz.

Az állam a magbehozatalnál 300 ezer pengőt már megkapott, és a hiányzó 700.000 pengőt kell az egész kész gyártmányzükséglet mázsái között megosztani. Ez az 50.000 mázsás feltételezett fogyasztásnál mázsánként 14 pengőt jelent.

A gyárak 61.33 pengős árához a 14 pengős fogyasztási adót hozzáítva, az olaj belföldi ára 75.33 P lesz. A vámot 15 pengővel megállapítva, a külföldi áru (60 + 15 + 1.50 fuvar,

egyenlő 76.50 P) konkurálni nem tud, be sem jöhet, és főleg nem veheti el a magyar gyári munkás kenyerét.

A fogyasztás tehát megtakarított minden mázsza olajon 26 pengőt (összesen 1.300.000 pengőt, lásd fent!), a gazda nem vesztett a termelésen és az állam is megkapta a maga 1 millió pengőjét.

Mindehhez pedig az szükséges – hogy végrehajtási utasítással is szolgáljunk –, a gyárak és a gazdák szövetségének kiküldöttjei, valamint az állam megbízottja évente néhányszor üljenek le az asztalhoz, és elfogultság nélkül, felfedett kártyákkal kössék meg a maguk *kollektív szerződését*.

(*Előőrs*, 1930. december 20., 11. old.)

Zsebek szimfóniája

(Iparpártolás, vámvédelem és – kartell)
(1931)

*Akkor monda nékik:
Adjátok meg azért,
ami a Császáré, a Császárnak
és ami az Istené, Istennek.
Máté evang. 22., 21.*

Iparra szüksége van az országnak, tehát az ipar létalapjait megtámadni nem szabad, és fejlődési lehetőségeit elvágni bűn és hiba volna. Nagyipar és kisipar egyaránt a köz javát szolgálja azzal, hogy szükségleteket elégít ki, és embereknek, „adóalanyoknak” ad megélhetést. Az iparnak elsősorban tőkére van szüksége, Tőke, gondolat, ötlet és emberi munka összefogása kell hozzá, de még ez sem elég, hanem a köznek, az államhatalomnak is segédkeznie kell. Különösen Magyarország ipara szorul ma erre a segítő kézre, mert ipara – hála a régi idők meglehetősen pártolási módszereinek – még sok ágazatában gyöngye. Nem edződött a világvérseny idegölő iramához.

De ne hánytorgassuk fel a múltakat. Az 1867-es kiegyezést követő nagy gazdasági felledülés korszakában a magyar ipar a Habsburg-monarchia dédelgetett osztrák és cseh nagyiparának járszalagán indulhatott csak meg, és az úgynevezett nagyipar kezdetben nem is volt egyéb, mint ezeknek az expozitúrája. Az osztrák és cseh gyárak fiókjai árasztották el azokat a magyar helyeket, ahol a helyzeti adottság nyújtott kedvező lehetőségeket. Természetes, hogy az osztrák vagy cseh cégszövetség elé elég volt odatenni a magyar szót, és csak az esetek kisebb részében adták meg azt a sovány engedményt, hogy egészen magyar hangzású cégszöveget írjanak ki a gyár kapujára. A magyar gazdasági élet vezérifiai, miniszterek és bankigazgatók egyaránt zengő mellhangokon dalolták világgá, hogy van magyar ipar, és ezt a magyar ipart pártolni kell. A pártolás pedig módszereiben eltalálta a legkorlátoltabbat, a szubvenciót. Érthető is, mert hiszen a vámvédelemben rejlő támogatást az osztrák és cseh szempontok teljes mértékű figyelembevételével Bécsben szerkesztették. A magyar állam pénze, a magyar munkás veritékes munkájának eredménye az igazgatósági jutalékokon és a szelvényjövédelen keresztül ugyanis Bécsben és Prágában kötött ki.

Magyarország a trianoni összeomlásban drágán fizette meg gazdasági önállóságát, de a magyar gazdasági élet vezető férfiai képtelenek voltak levetni magukról a régi iskola doktrínáit. Védeni kell az ipart mindenáron, vámmal, adókedvezménnyel, szubvencióval, és közéleti nagyságainknak adandó igazgatósági tagságokkal. Védeni kell akkor is, ha mindnyájan

belepusztulunk. Ilyen eszmekör és ilyen felfogás érvényesülése mellett nem csodálkozhatunk azon, hogy Magyarországon lombos, virágzó fába szökött a kartell is.

Nemzeti gondolat, a nemzeti érdekek felismerése, Magyarország földrajzi adottságainak megértése és mindeneknek ebbe a horizontba való beállításuk távol áll ezektől az emberektől.

Azt az ipart, amely magyar embereknek ad kenyeret, amely a magyar föld terményeit dolgozza fel, amely adójával a köznek megadja azt, ami a közé, igen is kell támogatni. Csak ilyen mellé állhat oda az állam a maga erejével.

Mai elszegényedtségünkben nem kívánhatjuk az amúgy is túlméretezett költségvetéstől, hogy tőkét adjon. Ez erkölcstelen volna azért is, mert az én, te, ő – a mi pénzünkön ne kísérletezzen senki. Az iparpártolás felső határa, a legnagyobb engedmény, amit a nemzet ma adhat, az adókedvezmény egyrészről és a vámvédelem – de csak az ésszerű és a munkabért védő vámvédelem – másrészről.

Adjon az állam adókedvezményt arra az időre, amíg egy új vállalkozás, vagy a határcsonkítások folytán létalapjaiban megtámadott iparág, vagy az idegen tőke kivonásával meggyengült gyár ismét erőre kaphat. Azt, hogy melyek azok az iparágak, amelyek erre a kedvezményre igényt tarthatnak, azok állapítsák meg, akik nincsenek lekötelve egyiknek sem. Az adókedvezmény természetesen csak időleges lehet. Szakemberek állapítsák meg azt, hogy akár egy egész iparág, akár egyes gyárak, vagy vállalkozások meg tudnak-e már állni a saját lábukon. A borjút nem lehet megféjni, meg kell várni, amíg tud tejet adni, ha pedig már ott tartunk, akkor vigyázni kell arra, hogy le ne vágjuk a tejet adó állatnak a lábát vagy a fejét. A megállapítást pedig ne bízassák jogászokra és bürokratákra, hanem technikai szakemberekre és hites könyvszakértőkre.

A nemzet, az állam, az ország teszi lehetővé az ipart, az ő támogatása kell ahhoz, hogy a befektetett tőke gyümölcsöt hozzon. Tehát igen is joga van az államnak megmérni azt, hogy az általa nyújtott lehetőségek mennyi gyümölcsöt teremnek, és a köznek joga van megállapítani azt is, hogy a termésből mi szálljon vissza az összességre. Dohos agyvelők szabad versenyről fecsegnek, tökfilkók a vállalkozás szabadságát harsogják bele a világba, és ugyanakkor – *procul negotiis* – távol a világ zajától, a szelvényeket vagdossák.

A vámvédelem sem emelkedhetik túl azon a mértéken, amely a munkás munkabérét és a technikai és üzleti vezetők becsületes polgári jólétét biztosítja.

Miként az egyik legutóbbi számunkban „Elmélkedés a védővámokról” című cikkünkben kifejtettük, a vám lényegében burkolt fogyasztási adó. Minden fogyasztási adó igazságtalan és tulajdonképpen kiirtandó lenne. Minthogy azonban nem lehet a behozatal elől teljesen lezárni a határokat, ehhez a kiegészítő eszközöz kell nyúlni az ipar védelmében. Ez a védelem azonban nem mehet odáig, hogy a tehetségtelen és lusta tanulónak adjon jeles osztályzatot, tehát pipogya, haladni nem akaró, racionalizálást csak a munkáselbocsátásban kereső és találó fajankókat és osztaléklovagokat támogasson.

A mai magyar ipar íródeákjai ügyesen tudják megszövegezni azokat a hősköltevényeket, amelyeket az igazgatói stallumokba visszavonuló közéleti nagyságok dadogása harsogó szimfóniává csendít egybe. Amikor a gazdatársadalom és a fogyasztóközönség végre felhördül, és a vámvédelmen túl immár a kartellekben is védelmet lelő rossz diákokra virgácsot akar emelni, egy új wagneri motívumot dob bele az újságok nyilvánosságába.

Pianissimóval kezdve az összes hangszerek átveszik és crescendo-unisono zengik, hogy *nem szabad elvadítani a tőkét*. Mert a tőke érzékeny, mint a mimóza, és amint ferde szemmel néznek rá, rögtön veszi a sátorfáját, és szebb vidékre költözik. Amint az iparbárók nagy jóvedelmét kezdi firtatni a közvélemény, telekürtölik a világot az ipar válsághírével, és munkáselbocsátás rémeivel fenyegetőznek.

Tagadjuk és ismét csak tagadjuk azt, hogy a tőke olyan hamar kész megfutamodni az első puskalövésre. *De tagadjuk azt is, hogy az úgynevezett tőke egyáltalán meg tud szökni*. Itt áll

a gyár, abban vannak beleépítve a gépek, itt vannak az energiaforrások, és itt vannak, megfogva bár, de törve nem, a bányák, aminthogy itt vannak az igazgató urak villái is. Rájuk is vonatkozik: itt élned, halnod kell.

A racionálisan dolgozó, becsületesen vezetett, rendes polgári haszonnal megelégedett ipar vitalitása sokkal rosszabb körülmények között is megtalálja a maga életlehetőségeit. Ha megvannak az életlehetőségei, és nincs takargatnivalója, amint hogy nem is szabad, hogy takargatnivalója legyen, a revíziótól sem kell félnie. Még attól a revizortól sem kell félnie, amely vizsgálatának eredményét nyilvánosságra hozza. Sőt, a nyilvánosság lehet az az egyetlen kényszerítő, de egyben támogató kéz is, amely levagdálja a kinövéseket, és jóváhagyja az állam támogató tényeit, ha erre szükség van, vagy erre rászolgáltak.

A kartell irodalma szeret különbséget tenni káros és jótékony kartellek között. Természetesen az éppen szóban forgó kartell mindig jótékony. Elfelejtik azt, hogy valamely iparágon belül létrejött olyan egyezmény, amely egységes típusok megállapítására törekszik, vagy valamely iparág különböző készítményeit az árcsökkentés érdekében megfelelő munkamegosztással állítja elő, nem kartell. Elfelejtik azt, hogy a közös értékesítés központi irodája sem káros intézmény. A közös hitelvédelem, vagyis a viszontelárusítók intézményes és központi ellenőrzése sem csinál bajt. Ellenben igenis káros és kiirtandó minden olyan kísérlet, amely a termelés csökkentésével, a külföldi verseny kizárásával, az árak megállapításával a fogyasztók zsebére pályázik. A fogyasztók kartelljét létrehozni nehéz, sőt, azt mondhatnánk, lehetetlen. Ezért feladata a hatalomnak – annál a jognál fogva, sőt, azt is mondhatnánk, azzal az ürüggyel, hogy a köznek a szolgája –, hogy megvizsgálja minden befolyástól mentesen a kartellizált gyárak számadásait, és szakemberekkel megállapítsa azt is, vajon nem a modernizálástól való irtózás az a lendítő erő, amely a kartellek ölelő keblére csábítja a kartelltagokat.

Igenis, szükség van szabad versenyre, igenis, érvényesüljön a jobb ötlet, az ügyesség és a vállalkozó kedv. Ha pedig ennek éppen a kartell állja útját, akkor ne újságkolumnák jeremiái siralmaival próbáljunk segíteni a bajon, hanem éljen hatalmával a hatalom, és fogja meg ott a káros kartellek torkát, ahol a legérzékenyebb. Támogassa a kartellen kívül álló gyárakat, és a kartelltagok árdragítását csapolja meg a köz javára. Vegye vissza a fogyasztóközönstől elvont ezeket és milliókat azzal, hogy a kartelltagok adóját megszorozza. Ha drágít a kartell, most már legyen jogcíme is a drágításra. Aztán pedig próbálja meg, vajon még mindig jó üzlet-e a drágítás, ha elveszem illegitim hasznát, és ugyanakkor legádázabb ellenségét kisebb adóterhével abba a helyzetbe hozom, hogy vevőkörét elhódítja.

Ez a gyógy mód a legmodernebb orvosi technika eredményein alapszik. A baj ellen annak ellenmértét fejlesztjük ki.

(*Előőrs*, 1931. február 8., 11. old.)

Egyensúlyról, növekedésről – Rendhagyó recenzió Matolcsy György új könyvéről

(Bevezetés gyanánt) Tudományos elméletek kidolgozói gyakorta küzdenek azzal a problémával, hogy szellemi alkotásuk hogyan lesz átültethető a gyakorlat számára. Míg mások, a gyakorlati szakemberek, pedig számos esetben azzal szembesülnek, hogy az általuk kidolgozott és működtetett rendszer mennyire állja majd ki a tudományosság próbáját. Esetünkben azonban e két kihívás, és a rájuk formált jó megoldás egyszerre, egyidejűleg látszik teljesülni. A szemünk láttára, és könyvből is kiolvastva, mert jelen írásunkban Matolcsy György *Egyensúly és növekedés* című könyvét szemléljük, melyet az elmúlt években megvalósult gyakorlattal és eredményekkel vetünk össze.

A könyv 2015-ben látott napvilágot, amely lényegében egy életmű. És nem csak tudományos értelemben. A szerző, a Magyar Nemzeti Bank elnöke, korábban, 2010 és 2013 között nemzetgazdasági miniszter, 2000 és 2002 között gazdasági miniszter, a Széchenyi Nemzeti Fejlesztési Terv megálmodója és kivitelezője. E gazdasági kormányzási gyakorlatok és a hozzájuk kötődő kormányzástani tudományos attitűdök Matolcsy munkásságában mindig is egy időben léteztek és hatottak. Az 1990-es évek közepétől polgári közgazdasági műhelyt vezetett, ahol közgazdasági elméletből is felkészült az ezredforduló időszakának **miniszterségére, majd a 2002–2010-es terminusban újra kutatóvá válva, kollégáival felépítette Magyarország gazdasági felemelkedésének elméleti vázát¹**, majd a választások közeledtével a kormány programját. 2010-ben ismét gazdasági miniszterre avansálva sikeres fiskális konszolidációt hajtott végre, megteremtve a növekedés alapjait. A fiskális pálya rendbetételét követően a több mint negyed évszázadon át homogén monetáris politikát folytató jegybank élére került, ahol, igazodva a nemzetközi változásokhoz, és a hazai gazdasági és társadalmi igényekhez, nem konvencionális eszközöket vetett be, vagyis visszahozta a jegybankot a reálgazdaság refinanszírozó² képességébe, és az államadósság leépítéséhez további monetáris eszközöket biztosított.³

(Miért e hiperaktivitás?) A magyar nemzetet, Magyarországot ezeregyszáz éve a fáziskészség, és ebből adódóan a kétségbeesett felzárkózási kísérletek jellemzik. A honfoglalás a már évszázadok óta „helyben lakó”, államokat alkotó európai nemzetek közegeiben történt. Aztán jött az 1526-tal elvesző magyar államiság. Vele együtt járóan a nemzeti hatáskörben formált gazdasági politika hiánya, és fél évezreden át a szabadságharcokkal, néha gazdasági reformokkal tüzdelt felzárkózási, önállósodási effektusok jellemezték viszonyainkat. Később az első világháború utáni terület-, népesség- és gazdasági erővesztések. A második világháború utáni szovjet érdeklődésében történő kényszerbetagozódás. Az 1960-as évek végére kimerülő belső erőforrás-tartalékok, majd a piaci elemeknek a tervgazdasági rendszer élénkítésére történő bevonása⁴, és az elkerülhetetlen, az 1970-es évek elejétől történő külső eladósodás, a tervgazdasági rendszer erőforrás-pazarlásának és -vesztéseinek kompenzálása, vagyis az akkori kommunista elit hatalmának nyugati hitelekkel történő két évtizedes meghosszabbítása. Aztán a jelen korhoz érve, a számunkra „nyers” angolszász neoliberális piacgazdasági modell importálásával történő felzárkózási kísérlet, amely a rendszerváltozás 20 milliárd dolláros államháztartási adósságát 140 milliárdra tornászta fel, miközben az állami vagyon észszerűtlen és gyors privatizációja következtében a „nemzet

vagyontalanná vált”. Az elmúlt évtizedek eszeveszett neoliberális módozatú reformlépései⁵ is mind kudarcba fulladtak. Piacgazdasági átmenetünk⁶ zátonyra futott. 2010-től azonban a megfelelő társadalmi támogatottság (és elvárás) bázisán az új kormány lépéshelyzetbe került. Nyilvánvaló volt, hogy azokkal a gazdaságpolitikai eszközökkel, amelyekkel válságba jutottunk, azokat „töretlenül” tovább alkalmazva, a válságból aligha juthatunk ki. Szükség volt tehát új gazdaságpolitikai módszerre, elszántságra, és főleg társadalmi támogatottságra.

(Az új magyar modell lényege) Az államháztartási egyensúly megteremtése nélkül a gazdasági növekedés és felzárkózás hiú ábránd. Szükségeltetett a nemzetközi vállalatok és bankok anyagi erejükhöz mérten történő közteherviselésbe vonása. Közérthetőbben, a megadóztatása. Egyidejűleg a hazai vállalkozások és a lakosság adóinak mérséklése,⁷ továbbá az állami kiadások észszerűsítése, a közpénzek szigorú ellenőrzése, melyek együttes hatására, 2013-ra, Magyarország kikerült az Európai Unió túlzottdeficit-eljárásából. IMF-hitelek és gazdaságpolitikai elvárások⁸ nélkül, saját erőből konszolidálta államháztartási pozícióit. A piaci szereplők működésének az állam az aktív gazdaságpolitikai befolyásolás⁹ és szabályozási keretek¹⁰ kijelölésével ad mozgásteret.

Hangsúlyozandó: volt oka a változásoknak. A 2000-es évek második felére hazánk gazdasága egyre látványosabb növekedési problémákkal, jelentős költségvetési hiánnyal, magas államadóssággal és folyófizetésimérleg-deficittel szembesült. Volt időszak, melyet a gazdasági növekedés jellemezett, volt időszak, amelyet a pénzügyi egyensúly. Am a kettő együtt, vagyis az egyensúly és a növekedés egyidejűleg soha nem állt fenn. 2013-tól viszont igen.

A fiskális politika 2013-óta a monetáris mechanizmusok rásegítő elemeivel erősödik. A Magyar Nemzeti Bankot aktívabb jegybanki szerepvállalás jellemzi, amely a többes mandátum célkitűzés rendszerében ölt testet. **Így a jegybank célja a közjő szolgálata, makrogazdasági, mikrogazdasági és társadalmi szinten.** A közjő érdekében eszközeivel kordában tartja az inflációt, segíti a gazdasági növekedés érvényre juttatását, és a pénzügyi egyensúly fenntartását. A monetáris rendszerváltás első lépése a Monetáris Tanács külső tagjai által 2012 nyarán¹¹ elindított kamatsökkentési ciklus volt. A kamatsökkentés első fázisa 2015 júliusáig tartott, melynek keretében az irányadó ráta elérte a jegybank 90 éves történetének legalacsonyabb, 1,35 százalékos mértékét, amely 2016 májusára – folyamatos kamatvágásokat követően – még tovább, 0,9 százalékra mérséklődött. A kamatsökkentési ciklus csökkenti a kereskedelmi banki kamatokat és támaszt nyújt a gazdasági növekedésnek, egyidejűleg támogatja a jegybanki inflációs cél középtávú elérését. Sőt, az állampapírpiacon is kedvező fordulatot hozott, olcsóbbá és biztonságosabbá tette az államadósság-finanszírozást.

A Növekedési Hitelprogram elindítása, az angol központi bank (BoE) Funding for Lending, vagy a Fed mennyiségi lazítási programjának (QE) egyes elemeihez hasonlatos metodikájú. Az NHP érdemben javította a kis- és középvállalkozások, mezőgazdasági termelők hitelhez való hozzáférését, így újra lendületet vett a vállalati hitelpiac, amely fontos szerepet játszott a beruházási fordulat¹² kibontakozásában. 31 ezer vállalkozás jutott hitelhez, több mint kétezer milliárd forint összegben. A program hozzájárult a gazdasági növekedés és a foglalkoztatás bővüléséhez, illetve a kamatsökkentési ciklus jótékony hatásaival kiegészülve az elmúlt évek gazdasági növekedésének katalizátorává vált.

A 2014 tavaszán elindított Önfinszírozási Program a fedezetként elfogadható likvid eszközök vásárlását kívánja ösztönözni annak érdekében, hogy a bruttó külső adósság mérséklésén keresztül csökkenjen az ország külső sérülékenysége. A program révén intenzívebbé vált a kereskedelmi bankok állampapír-vásárlása, ami hozzájárult a hosszú lejáratú állampapírhozámok mérséklődéséhez is, így csökkent az államháztartás finanszírozási (kamat) költsége.¹³ A jegybank a pénzügyi stabilitás elérése és a pénzügyi piacok

hatékony működése érdekében tett egyik legfontosabb lépése a lakossági devizahitelek jegybanki és kormányzati együttműködésben végrehajtott konszolidálása¹⁴, ami a háztartások és a bankok pénzügyi egyensúlyát egyaránt javította¹⁵. A Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyeletének integrálása a jegybankba, illetve a makroprudenciális eszköztár beüzemlése és működtetése szintén a pénzügyi stabilitást erősítette. Az új rendszer lehetőségét ad a Magyar Nemzeti Bank számára, hogy a nemzetgazdaság egésze szintjén akadályozza a káros kockázatok felépülését és a pénzügyi rendszer gazdaságfinanszírozó képességét kiegyensúlyozza.

A jegybank törekedett a kormány gazdaságpolitikájának támogatására. Ez a Nemzeti Bank függetlenségét nem sértő monetáris politika, mindössze arról van szó, hogy a kormány és a jegybank egyaránt a közjót szolgáló komplex és nem konvencionális közpénzügyi eszközrendszerben¹⁶ gondolkodik, amely folyamatban az alapcélok azonosak e két közpénzügyi hatóságnál. A reálgazdaság növekedéséhez a hitelállomány megfelelő mértékű bővülésére volt szükség, amelyet a jegybank Növekedési Hitelprogramján keresztül teljesített. Am nemzetközi tapasztalatok is igazolják, hogy a jegybankok¹⁷ a válság áthidalására, a gazdaság fellendítéséhez vállalnak csak „extrém” szerepet. A kereskedelmi hitelállomány optimális szintjének fenntartása azonban már piaci, és egyre inkább fiskális kategória lesz. E jövőbeni folyamatok feletti egyfajta „bábáskodás” jele, hogy a jegybank 2015 novemberében meghirdette, majd 2016 év elején elindította a Növekedéstámogató Programját, vagyis a maga szerényebb eszközeivel tehát továbbra is próbálja a gazdaságot fenntartható fejlődési pályán tartani. Célja az NTP-nek, hogy a Növekedési Hitelprogram fokozatos kivezetése mellett a kereskedelmi bankok egyre inkább piaci alapon elégítsék ki a reálgazdasági szereplők hiteligényét. Az NHP harmadik szakasza mellett ennek az NTP részét képezi a Piaci Hitelprogram (PHP), amely többféle kockázat és likviditáskezelést segítő eszközzel ösztönzi a kereskedelmi bankok piaci hitelezési aktivitását. Az NTP révén a nettó vállalati, illetve kiemelten a kis- és középvállalkozói hitelállomány tovább emelkedhet.

Azon túl, hogy a jegybank 2013-tól intenzív gazdaságfejlesztői szerepet vállalt, több csatornán keresztül segítette a költségvetési stabilizációt. Egyrészt a jegybanki alapkamattal következő csökkenése és az önfinanszírozási program nagymértékben hozzájárult az állampapír-piaci hozamok csökkentéséhez, illetve a költségvetési kamatkidadások mérséklődéséhez. 2013 és 2015 között a GDP közel 1 százalékaival mérséklődött a kamatszolgálat. A jegybanki Növekedési Hitelprogram pedig jótékony, sőt, katalizáló hatással bírt a gazdasági növekedésre, így az adóalapok bővülésén keresztül is segítette, hogy a költségvetés hiánya a 2013-ra elért 3 százalékos szint alatt maradjon.

A monetáris rendszerváltozás és a felelős gazdálkodás következtében a Magyar Nemzeti Bank 2013-óta számviteli és nemzetgazdasági nyereséget realizál¹⁸. A számviteli értelemben vett nyereségének egy részét a központi költségvetésbe fizeti, másik részét pedig a társadalmi felelősségvállalás jegyében a pénzügyi gondolkodás, a pénzügyi kultúra és a felsőoktatás pénzügyi-közgazdasági megújítására fordítja. Nem költségvetési pénzekből, nem az adófizetők forrásaiból, azaz nem közpénzből, hanem saját nyereségének terhére¹⁹ támogatja a felsőoktatást, mint új tudástőkét előállító nemzetgazdasági ágazatot. Támogatja azokat a szellemi-tudományos műhelyeket, amelyek új, igényes, és a régi meghaladott rendszer helyébe életképes tudástőkét teremtenek.²⁰

(Összefoglalásként) Matolcsy György könyve, a 644 oldalas Egyensúly és növekedés, amely 24 fejezetből áll, röviden e felsorolt területeket mutatja be. Ha a kezébe veszi a Tisztelt Olvasó, nem tudja letenni. A mindennapjainkról, gazdasági viszonyainkról szól, azok tudományos és közérthető magyarázatát adja.

Miáltal olyan nagymonográfíáról van szó, amely a gyakorlat tudományos rendszer-vázlatát is adja, így az értékelő olvasó – óhatatlanul – a regnáló gyakorlatról is ítéletet fog mondani. Így talán még objektívabb és átfogóbb, ha nem egyes kutatók, szellemi műhelyek, pártok véleményéből vetítünk előre a várható fogadtatás prognosztizálásához. A közelmúltban egy nemzetközi hitelminősítő²¹ értékelte Magyarország évek alatt véghezvitt gazdaságpolitikáját. Közleményében felsorolja, hogy milyen tényezők indokolták a felminősítést, és azt is hozzáteszi, hogy melyik tényező milyen mértékben. Ez utóbbi alapján két kategória van:

- azok a tényezők, amik magas súllyal estek latba („High”),
- azok a tényezők, amik kevésbé támasztották alá a felminősítést („Medium”).

A „High” kategória alatt a külső sérülékenység csökkentése szerepel, azaz a hitelminősítő elsődlegesen emelte meg az adóbsorolást. A külső sérülékenység csökkentését 5 tényezőre vezette vissza:

1. A folyó fizetési mérleg magas többlete – ez strukturális adottságnak tekinthető.
2. Az európai uniós források beáramlása – leginkább ez is adottság, bár itt természetesen annak is van szerepe, hogy nagyon magas volt a lehívási arány, ami magyar sikernek is tekinthető.
3. Banki külső adósság leépülése – ez részben adottság, de az MNB-nek számos olyan programja volt, ami ezt célozta (pl. a forintosításnál az MNB elvárta a banki rövid külső adósság csökkentését a feltételes eszközénél, illetve bizonyos makroprudenciális szabályozásoknak is volt ilyen áttételes hatása).
4. Az Önfelújítási Program – ezt a jegybanki programot tételesen kiemeli a hitelminősítő, ami elég komoly elismerése a konstrukció sikerének (és pontot is tehetne annak a vitának a végére, ami a hazai médiában zajlik²²).
5. Devizahitelek forintosítása – ez nem kizárólag MNB-s program természetesen, de az MNB volt a folyamat katalizátora és az MNB adta oda a szükséges, majdnem 10 milliárd eurónyi devizát a konverzióhoz.

Össességében tehát a felminősítés részben a gazdaság strukturális fundamentumainak javulásából, részben pedig konkrét gazdaságpolitikai programok sikeréből adódott – ez utóbbi csoportban pedig kiemelten voltak jelen az MNB programjai, miközben az adósságcsökkentés és a költségvetési folyamatok csak a másik kategóriába („Medium”) fértek be, azaz bár pozitívak voltak, de csak kisebb mértékben magyarították a felminősítést.

Matolcsy György könyve tehát a sikerről szól. A sikerhez vezető gazdaságpolitika elméleti és gyakorlati vonatkozásairól. Érdeemes hát elolvasni!

(Matolcsy György: Egyensúly és növekedés. Budapest, 2015, Kairosz Kiadó, 644 p.)

JEGYZETEK

<p>1 Matolcsy György és társai: Megújított szabad-
elvű és szociális piacgazdaság Magyarországon.
Kézirat. Magyar Növekedéskutató Intézet, 2008.
http://www.polgariszemle.hu/app/data/matolcsy_</p> <p>2 Kevésbé tőkeerős és likvid vállalkozások, mező-
gazdasági termelők beruházásaihoz a piacnál ala-
csonyabb kamatozású és hosszabb futamidejű hi-
telek biztosításával. E pénzügyi kategória magya-</p> | <p>3 rázatát, fontosságát lásd bővebben: Lentner Csaba:
Rendszerváltás és pénzügypolitika, Akadémiai
Kiadó, 2005.</p> <p>4 Alacsony kamat, önfelújítási program,
Növekedési Hitelprogram, felügyeleti jogkörök
kiszélesítése, pénzügyi fogyasztóvédelem haté-
kony rendszerének kialakítása.</p> <p>5 1968-as Új Gazdasági Mechanizmus, amely a
piaci elemek korlátozott, a tervgazdaság alapjait</p> |
|---|---|

- nem sértő módon kerültek működtetésre. Az új irányvonal az 1970-es évek elején politikai restaurációja következtében jelentős mértékben erejét veszítette.
- 5 A New Public Management DPM paradigmájának mohó érvényesítése, azaz a decentralizáció, a privatizáció és az állam működtetésének management szemléletű (nyereségorientált) előtérbe kerülése. A reálszektorban és a pénzügyi ágazatban a dereguláció, a veszteséges ágazatok felszámolása, azok társadalmi hatásainak mérlegelése nélkül. A folyamatosan ismétlődő megszorítások, amelyek a belső rezidenseket terheltek.
 - 6 Az 1980-as évek végétől az EU-csatlakozásig, kiterjesztő hatállyal, az egysíkú gazdaságpolitikát, mint jellemzőt kiragadva, azonban 2010-ig datálom.
 - 7 Az 500 millió Ft nettó árbevételig termelő vállalkozások (tipikusan belföldiek) társasági nyereségadó terhelés százalékának megfelezése, a személyi jövedelemadó 36 százalékról 16%-ra, majd 15%-ra mérséklése.
 - 8 IMF Alapokmány IV. cikkely szerinti kötelező gazdaságpolitikai konzultáció (szó szerint értsd: kényszer) kiiktatásával, amelynek leggyakoribb eleme – Afrikától Közép-Európáig – a belső rezidensek irányába tett megszorító költségvetési politika.
 - 9 Belső fizetőképes keresletgenerálás, keleti nyitás – állami-kormányzati intézkedések hatására.
 - 10 Bankreguláció, pénzügyi fogyasztóvédelem, fiskális, monetáris mechanizmusok.
 - 11 Az Orbán-kormány által delegált jegybanktanács tagok ekkortól kerültek többségbe a Monetáris Tanácsban.
 - 12 Az NHP az Európai Unióból érkező, sokszor nehezen lehívható beruházási források előfinanszírozásához is lehetőséget biztosít.
 - 13 Bővebben az önfinanszírozási programról: Kolozsi Pál: Önfinanszírozási program: jegybanki eszközökkel az ellenállóbb gazdaságért. In: Polgári Szemle, 11. évfolyam 4–6. szám, 2015 http://www.polgariszemle.hu/?view=v_article&ID=717
 - 14 Kezdvé 2011-től az előtörlesztés, végtörlesztés, árfolyamgát bevezetésével, a pénzügyi fogyasztóvédelem megerősítésével, majd 2014 év végén a devizahiteleknek a jegybanki devizatartalék bevonásával történt forintosításával.
 - 15 A devizahiteles konszolidációról bővebben: Lentner Csaba: A lakossági devizahitelezés kialakulásának és konszolidációjának rendszertani vázlat. In: Pénzügyi Szemle, 60. évfolyam, 3. szám, 2015. https://www.asz.hu/storage/files/files/penzugyiszemle/2015/lentnercs_2015_3_m_javitott_1_pdf?download=true
 - 16 Külön-külön, a maguk sajátos eszközeivel.
 - 17 Lásd például a Fed QE periódus utáni kamatpolitikáját és más monetáris eszközeit.
 - 18 Számvitelit, vagyis az éves beszámoló szerinti, illetve nemzetgazdaságit, amelynek hatásait az árfolyamkitettségtől mentesített devizahiteles családok, beruházni szándékosító vállalkozások és az államháztartás egyaránt élvez.
 - 19 Ám teszi ezt úgy, hogy a Pallas Athéné alapítványok rendelkezésére álló tőke kamatai lehetnek csak a támogatás forrásai.
 - 20 Mint ahogy támogatást nyújt más szellemi műhelyeknek is, akik képesek a megújulásra, új tudományos eredmények létrehozására.
 - 21 A Fitch Ratings 2016. májusi felminősítéséből idézünk, amely Magyarországot a befektetésre ajánlott országok közé sorolta. <https://www.fitchratings.com/site/pressrelease?id=1004883>. A Fitch kedvező megítélését, azóta újabbak követték (a Standard and Poor's és nemrég a Moody's), így Magyarország befektetésre ajánlott kategóriába került.
 - 22 Például Surányi György korábbi jegybankelnök cikke, Cél és valóság, Népszabadság, 2016. május 14.

A nevelés filozófiai vonatkozásai

A nevelés kérdéseivel kapcsolatos állásfoglalásokat már évszázadok óta érik különféle bírálókat. Politikusok, közigazgatásban dolgozók, kutatók részéről, akik főként a társadalomtudományok területeiről érkeznek, de a nevelésben résztvevő tanárok, a nevelést „el-szenvedő gyermekek”, a nevelésben szintén résztvevő szülők, és persze a nevelésfilozófia képviselői is számos bírálóat fogalmaztak már meg e különböző társadalmi-kulturális és történeti beágyazottságú állásfoglalásokkal kapcsolatban. A szintén eltérő helyzetekből és célkitűzésekből kiinduló bírálókat rendkívül sokfélék, néhol akadnak találkozási pontok, de alapvetően inkább a bírálókat szétágazása jellemzi ezt a területet. Példának okáért, egyes szerzőkről azt állítják, túlzottan elméletorientáltak, olyannyira, hogy elefántcsonttoronyba zárkóznak, míg másokat azzal vádolnak, hogy az elméletet teljesen nélkülöző gyakorlatra koncentrálnak. Amikor azonban az a helyzet áll elő, hogy az egyébként szer-teágazó, különböző hangsúlyú és mélységű bírálókat becsatornázódnak látszanak és egymást támogató bíráló egységgé alakulnak, azt feltételezhetjük, hogy a nevelés aktuális helyzetén alapvető változtatások szükségesek. Karikó Sándor és Pintes Gábor *A nevelés filozófiai vonatkozásai* című könyve ilyen értelemben egyfajta becsatornázó szándékkal íródott. Kifejezett szándékuk elsődlegesen az, hogy a leendő nevelők, tanárok számára útmutatást nyújtsanak a nevelés filozófiai megközelítéséhez, számos, a szövegben elrejtett kiszólásuk azonban azt mutatja, könyvükben ennél lényegesebb, átfogóbb, mondhatjuk úgy is, hogy szemléletváltó szándék húzódik meg.

Első terminológiai értelmezésükben, melynek középpontjába természetesen magát a nevelésfilozófiát állították, éppen abban a vitában foglalnak állást, mely a nevelésfilozófia megközelítéseit elméleti és gyakorlati ágakra bontja. Ebben a vitában a pragmatista nevelésfilozófia képviselőinek irányvonalához állnak közel, mely az elméletiség funkcióját az intelligens gyakorlat és problémamegoldás útmutatójaként határozza meg, a mai magyar nevelésfilozófia olyan képviselőivel szemben, akik kifejezetten ebből a bizonyos elefántcsonttoronyból tekintenek le a nevelés kérdéseire. Ez az állásfoglalás rendkívül szimpatikus, azonban nem feltétlenül időszerű, ha nem csak a magyar viszonylatokban gondolkodunk, hiszen az elmélet és gyakorlat kontradiktórikus szembeállítása ma már nem annyira jellemző. Ha viszont magyar viszonylatokban gondolkodunk, lássuk be, olyan izgalmas kérdéseket vetnek fel, melyek a mai magyar összefoglaló és egyben féltelmetesen didaktikus, ergo a filozófia lényegét figyelmen kívül hagyó művekből sajnálatosan hiányoznak. Felvetik például a tudás elavulásának, magának a kérdésalkotásnak a problémáját, hogy a mai sok forrásból készen kapott információval vajon mit tudunk kezdeni, mennyire vagyunk úgy általában kritikusak, és az iskolában a diákok mennyire lehetnek kritikusak? Maga a kritikus világlátásmód honnan származik, hogyan alakul ki, hogyan fejleszhető? Ennek hiányát a szerzők egyébként az erőteljes, iskolákban uralkodó természettudományos szemléletmód hibájának gondolják, én azonban ezt kiegészíteném a tanítási módszerekkel is, gondoljunk csak a főként Fóti Péter révén Magyarországon is ismertté vált Summerhill példájára. Szemléletesen mutatják be az egyediség és az iskolában tapasztalt általános, uniformizáló oktatás kapcsolatának problematikáját. E kérdések filozófiai megközelítésének hazánkban nincs sok ráhatása az iskolai mindennapokra, az általánosabb pedagógiai szakma és a politikai irányítás folyamataira, legfeljebb néhány elemét használják fel eszközszerűen (logika, noetika, etika, esztétika), amit sérelmeznek

is a szerzők. A filozófiai gondolkodásmód elindulását indukáló összetett érvelések ennek ellenére nem vagy csak alkalomszerűen jelennek meg a könyvben. A szerzők számos kérdést vetnek fel, azonban a könyv keretein belül ezekre csak viszonylag szűk merítésből szolgáltatnak válaszokat.

További, számomra ennél izgalmasabb, a nevelésfilozófia alapjaira vonatkozó állásfoglalásuk abban a kérdésben, hogy a nevelésfilozófia milyen viszonyban áll magával a filozófiával, illetve a tudománnyal. A filozófia nem tudomány, állítják a szerzők, abban az értelemben, hogy kérdései fontosabbak a válaszainál. Azonban a tudomány lényegéről, működéséről alkotott nézeteik és bírálatuk is elsődlegesen, ha nem kizárólagosan, a tudományok egészét természettudományi kritériumok alapján elgondoló tudományfelfogást állítja középpontjába, s a rész-egész viszony, a bizonyíthatóság problematikájával bajlódnak, holott a tudományosság kérdése a társadalom- és különösképpen a humántudományok területén egészen más természetű. Vagyis úgy tűnik, hogy a tudomány természet-tudományos felfogásának paradigmájából, ami egyébként még mindig a fő csapásirány, nekik sem igazán sikerült kitörniük. A nevelésfilozófiát így a neveléstudományok egyfajta propedeutikájaként határozzák meg. Ebben részben Rudolf Lassahn nyomdokait követik, hangsúlyozva a nevelésfilozófia metateoretikus jellegét, valamint Mihány Ottó után pedagógiai diszciplínaként jellemzik, mely a nevelés társadalmi és kulturális vetületeit vizsgálja. Végül Jan Průcha nyomán egyrészt a neveléstudomány elméletekét, másrészt a nevelés folyamatának filozófiájaként tekintenek rá. Paradigmán belüli szemléletmódjukat tükrözi továbbá, hogy rendszerszintű célokat is felvetnek: a neveléstudomány legalapvetőbb elveire kérdeznak rá, melyeket biztos útmutatónak tekintenek minden neveléstudománnyal foglalkozó számára. Öröndetes viszont, hogy e paradigmán belül lényeges szemléletmódbeli kritikát is megfogalmaznak, melyeket az oktatási rendszer egészére kiterjesztenek, amely szerintük a tudományos vizsgálódás eredményeinek ismertetésére és nem megszerzésének módjára irányul; támogatja a természettudományok dominanciáját a humán orientáció kárára az oktatásban, és nem sok mindent tud kezdeni az elavult ismeretek oktatásával (Karikó–Pintes, 2015:19.). Sőt azon is túlnyúlva vizsgálják a nevelésfilozófia alakulását, elsősorban visszaszorulását más társadalomtudományok, mint a pszichológia vagy a szociológia viszonylatában.

A nevelés és filozófia kapcsolatát nem „nagy ívű, szisztematikus és önmagában megálló” egészként látják a két fél képviselőinek eltérő hozzáállása miatt. A szerzők pont az e kapcsolatban rejlő kiaknázatlan lehetőségeket mutatják be könyvükben. A nevelésfilozófiát pedig alkalmazott filozófiai kategóriaként határozzák meg, mely nem éri el az akadémikus filozófia absztrakciós szintjét, hiszen annál konkrétabb és aktuálisabb kérdésekre irányul. Egyben erkölcsi irányultságát is hangsúlyozzák: „Az érdeklő, milyen aktuális erkölcsi természetű dilemmák jönnek létre az adott társadalomban” (Karikó–Pintes, 2015:17.), ez az erkölcsi irányultság azonban az egyén és a társadalom irányában megmutatkozó felelősségvállalás tudatosítása, s nem valamiféle bújtatott ideológiai mondanivaló szép köntösbe öltöztetése, így tovább mélyíti a könyv valódi mondanivalóját.

A mű szerkezete igen tagolt, a könyv elején néhány fontosabb nevelésfilozófiai fogalom részletes terminológiai tisztázása történik meg, tulajdonképpen ez a fejezet adja az egész könyv gerincét. Ezt nyolc különálló fejezet követi, melyek témájukban, felépítésükben, elemzési módszerükben és terjedelmükben is igen különbözőek: 1. *A nevelés legáltalánosabb vonásai* a nevelés irányultságát, céltudatosságát, alanyiségét és normatívítását tárgyalja, deduktív érvelése főként irodalmi alátámasztásokat alkalmaz, végül egy Füst Milán elemzéssel zárul. 2. *A Teleológia és értékelmélet* a nevelési eszményképek elméleti, történeti és szakirodalmi hátterét mutatja be egy rendkívül összetett, az általános vonáso-

kat összegző elemzés keretében. 3. *A közösség-egyén viszonyát* középpontba állító fejezet esszéisztikus jellege mellett neves gondolkodókat vonultat fel a közösség nevelő hatásáról, a közösséget nevelő hatásokról. 4. *A munka nevelésfilozófiai megközelítése* érdekes és valóban rendhagyó kérdéseket tárgyal, filozófiatörténeti alapozásként Friedrich Hegel, Karl Marx és Lukács György munkáról vallott filozófiai nézeteit ismerteti, majd egy általánosabb, hétköznapi erkölcsi dilemma keretébe foglalja a munka nevelő hatásának elemzését, végül a munkamániá társadalmi-kulturális vetületét egy mai példán keresztül szemlélteti. 5. A *Szerelem és nevelés* című fejezet néhány kiválasztott szerző felfogását ismerteti konkrét műelemzések formájában (Platón, Shakespeare, József Attila és Marx), melyek mellett a szerelem nevelésfilozófiai szerepe egy a várthoz képest általánosabb értelmezést kap. 6. *Lehet-e halálra nevelni?* Izgalmas, nem hétköznapi felvetés a szerzőktől, hogy a halálhoz vezető útra is egyfajta felkészülésként tekinthetünk. Ez a fejezet azonban inkább problémafelvető jellegű, a végtisztség és a gyász erkölcsi irányultságú normativitását hangsúlyozzák a nevelésben, s magában a könyvben a legrövidebb teret kapja. 7. *Konformitás és nevelés*, e fejezet a konformitás értelmezését járja körül, melyben magának a konformitásnak elsősorban negatív előjelű értelmezést ad, mely a kollektívizmus „tökéletlen formája”, az egyénietlenség és a társadalmi normák nyomásának való behódolás módja, s a lázadó ifjúság vágyainak tökéletes ellentéte. Nevelés tekintetében nagyon szépen megrajzolják azokat a veszélyeket, melyek a túlzott konformitás, vagy a túlzott non-konformitás velejárói lehetnek, ennek ellenére a fejezet egyoldalsággal bírálható. 8. *Gyermekfilozófia* Érdekes módon a gyermekfilozófia kérdéseit tárgyaló fejezet zárja a könyvet, mely a társadalmi és kulturális meghatározottságú történelmi gyermekképek felvonultatásával foglalkozik, illetve a társadalmi, intézményes nevelés történeti kialakulásával, valamint ezekből következően a tömegessé váló, s egyben uniformizáló oktatás, nevelés problémakörének bevezetésével is. Ezután pedig a gyermekfilozófia alkalmazott filozófiai lehetőségeiről, illetve ennek lehetséges területeiről, történetéről és főbb célkitűzéséről ad számot. A fejezetek formai és tartalmi aránytalanságait és a két szerző fogalmazása, szövegfelépítési stílusa közötti különbséget enyhíti, illetve a didaktikus jelleget erősíti, hogy minden fejezet végén helyet kapnak a fontosabb állítások és összefoglaló kérdések, melyekre adott válaszokhoz a támpontok könnyen kikereshetők az adott fejezet szövegéből.

Az egyes tematikus fejezetek végén feltett kérdések csak részben gondolat-ébresztőek, fő céljuk inkább annak leellenőrzése, hogy az olvasó mennyire alaposan rágta át magát az olvasottakon, vagy mondjuk inkább úgy, hogy tanultakon. A könyv alapvető szemléletbeli újításokkal kecsegtet, azonban módszertani felépítését tekintve nem sikerül elszakadnia a didaktikus hagyományoktól. Így az olvasónak az a benyomása alakul ki, hogy a könyv szerzői a neveléstudomány és a nevelésfilozófia metszéspontjainak vizsgálatában elsősorban a neveléstudomány problémáira fókuszálnak. Viszont tudatosan kerülnek a filozófia (magyar) akadémiai világának megközelítmódját, nyelvezetét, módszertanuk inkább a közérthetőség és olvashatósság elveit követi, aminek köszönhetően a könyv rendhagyó tankönyvként és izgalmas olvashányként forgatható, akár a nevelésfilozófia iránt komolyabban érdeklődők számára is.

(Karikó Sándor – Pintes Gábor: A nevelés filozófiai vonatkozásai. Szeged, 2015, Szegedi Egyetemi Kiadó, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 150 p.)

Andrew J. Nathan

Kicsoda Kim Dzsongun?

Észak-Korea ifjú vezetőjének pufók arca és borzas frizurája, Dennis Rodmannel, a tevénytársaságos-piercinges volt kosárlabda-sztárral való közeli kapcsolata, valamint a rakétakilövéseknél látható komolytalan vigyorgása nehezen egyeztethetők össze a rezsim abbéli ígéretével, mely szerint „tűztengerbe” fojtja ellenségeit. Nyugaton mindez viszolygás és gúny keverékét váltja ki. Az előrejelzések szerint nem fog túl sokáig fennmaradni a Koreai Népi Demokratikus Köztársaság, tekintettel az általános szegénységre, az – ENSZ egyik vizsgálóbizottsága által – emberiesség elleni büntettnak nyilvánított¹ népirtó fogolytábor-rendszerére, önként vállalt gazdasági elszigeteltségére, az összeütközésekre, melyek alól egy szomszédja sem kivétel, s végül zöldfülű vezetőjének tapasztalatlanságára. Az Obama-kormány a „türelem taktikáját” alkalmazza az országgal szemben, várván, hogy az egyre szigorúbb nemzetközi megtorló intézkedések vagy nukleáris fegyver-programjának feladására kényszerítsék Észak-Koreát, vagy pedig belső összeomlást idézzenek elő, mely után Dél-Korea nyugatbarát kormánya veszi át a hatalmat.

Észak-Korea másik közvetlen szomszédja, Kína soha nem számolt azzal, hogy a KNDK megadja magát vagy összeomlik, és eddig igaza volt. Ahelyett, hogy Phenjan leállítaná atombomba- és rakéta-programját, feltételezések szerint tíz és húsz között van a jelenleg birtokában levő nukleáris fegyverek száma, és több mint ezer rövid-, közepes és hosszú hatótávolságú

rakétával rendelkezik, továbbá egy olyan kompakt robbanófej kifejlesztésén dolgozik, amely képes lesz csapást mérni Amerika szárazföldi részére.²

Otthon a rezsimnek nemrégiben sikerült túlélnie a legkeményebb próbatételt, mellyel totalitárius rendszerek néznek szembe: a vezetői utódlás kérdését. 1948-tól, amikor is Korea háború utáni szovjet megszállása véget ért, Kim Ir Szen vezette az országot 1994-ben bekövetkezett haláláig; majd fia, Kim Dzsongil követte 1994-től 2011-ig; az ő halála után 2011-től az alapító unokája, Kim Dzsongun kezébe került az irányítás. Dzsongun apja legkisebb fia volt és meglepetést okozott, hogy rá esett a választás; mindössze apja halála előtt két évvel merült fel a neve, szemben apjával, aki húsz évig volt a hatalom várományosa. Kim Dzsongilról azt tartják, hogy ez idő alatt ő irányította az ország terrorista és hamisító hálózatait, csempészügyleteit és fegyverkereskedelmét.

További különbség, hogy a második Kim hosszan tartó nyilvános gyászt rendelt el apja tiszteletére; majd – látványos tanúbizonyságot téve szerénységéről – három évig halogatta, hogy a legfontosabb hivatalokba beiktassák; Dzsongun viszont a maga huszonhét évével apja halála után rögtön az uralmon levő Koreai Munkáspárt (KMP) első titkárává nevezte ki magát, majd rövidesen a Központi Katonai Bizottság elnökének, a Nemzeti Védelmi Bizottság elnökének, valamint a Koreai Néphadsereg Főparancsnokának a pozícióira is igényt tartott, csak hogy néhányat említsünk. 2016 májusában összehívta a Koreai Munkáspárt hetedik Kongresszusát, harminchat év után az elsőt, hogy elfogadhassa a pártelnöki tisztséget, és személyesen is nyomot hagyhasson az ország

1 „A vizsgálóbizottság jelentése az emberi jogok érvényesüléséről a Koreai Népi Demokratikus Köztársaságban” 2014. március 17., elérhető a www.ohchr.org oldalon.

2 Az eredeti cikk megjelenése után, 2016. szeptember 16-án végre is hajtották ezt a kísérleti atomrobbantást, mely eddig a legnagyobb volt a rendszer történetében. [– a ford.]

„párhuzamos előrehaladás” (byungjin) nevű politikáján, mely egyszerre irányul a gazdaság és az atomfegyverek fejlesztésére.

A harmadik Kim tekintélye a törvényességnek egy sajátos észak-koreai formáján nyugszik, melyet nagyapja tett a rendszer alapjává. A KMP elődje egy klasszikus leninista szervezet, a Koreai Kommunista Párt volt, mely az 1920-as években jött létre szovjet (és később) kínai gyámkodás alatt. Azonban Kim Ir Szen, miután 1948-ban átvette a hatalmat Korea északi része fölött, megszabadult szovjet- és kínai barát vetélytársaitól, egy különleges személyi kultuszt hozott létre. Ebben a kultuszban „Kim Ir Szen nem úgy jelent meg, mint bármiféle külföldi vezető, filozófus vagy gondolkodó szellemi örököse, tanítványa vagy olyasvalaki, aki azok útmutatására várt volna” – tudjuk meg Andrei Lankov Észak-Korea-kutató *Az igazi Észak-Korea (The Real North Korea)* című könyvéből. – „Ő az alapító atya volt... a maga nemében, a Halhatatlan Dzsucse Eszme Megalkotója és a Legnagyobb Ember a Koreai Történelem Ötezer Éve alatt”.

A kultusz képzeletvilágát tekintve merített a kereszténységből (melyet a Koreai-félszigeten régóta hirdettek misszionáriusok, köztük – egyes források szerint – Kim Ir Szen anyai nagyapja is), a buddhizmusból, és Korea egykori gyarmatosítójának, Japánnak a császár-mítoszából. Ahogy B. R. Myers rámutat *A legisztább faj (The Cleanest Race)* című, az észak-koreai propagandáról szóló elemzésében, Kim Ir Szent hermafroditának ábrázolták – kövérkés, lágy és tiszta vonásokkal – akiből erkölcsi tisztaság és háborzongató nyugalom áradt, miközben hasznos útmutatással és anyai szeretetével árasztotta el a rászoruló „gyermekded népet”.

Az észak-koreai rendszert éppen ezért nem lehet sem „sztálinistának” sem konfucianusnak tekinteni, ahogy ezt gyakran teszik. A „kimirszenizmus” nevű ideológiára támaszkodik, mely a dzsucse (’önerő’) eszméjén alapul. Ez az ideológia Kim Dzsongil valamikori szavaival élve „egy olyan eredeti eszme, mely nem magyarázható meg a marxizmus-leninizmus keretein belül... ez egy újonnan felfedezett eszme az emberi gondolkodás történetében”. A dzsucse, melynek központi gondolata, hogy

„nem a természet, hanem az ember az, aki uralma alatt tartja az anyagi világot”, tekinthető Bruce Cumings Korea-szakértő szerint „az észak-koreai nemzeti szolipszizmus³ homályos középpontjának”.⁴

Kim Ir Szen – hogy a rendszer jövőjét biztosítva lássa – a saját törvényességét igazoló mítoszt egy új dinasztia alapjává is tette. Lankov feltevése szerint valószínűleg félt, hogy kijelölt utódja oly módon söpri le a politika színpadáról, mint ahogy például Lin Piao⁵ tette azt Maoval Kínában újabb keletű vádak szerint. Az egyetlen személy, akiről nehezen lehetett elképzelni, hogy megbuktatja, a fia volt, akinek a saját túlélése múltott az apai mítosz időtállóságán. Az ifjabb Kim születési évét 1941-ről 1942-re változtatták, hogy egybecsengenjen apja 1912-es születési évével. Hivatalos születési helye is átkerült tényleges szibériai helyszínéről – ahol a koreai kommunisták rejtőzködtek a világháború idején – Koreába, egy képzeletbeli titkos gerillatáborba, mely a hófödte szent Pektu-hegyen volt a japán megszállás idején. Továbbá ifjúságának története visszamenőleg határozottságáról és erényességéről szóló példázatokkal lett teletűzdelve.

Ahogy Kim Dzsongil közeledett életének vége felé, neki is találnia kellett egy örököszt három fia közül. (Négy lánya is született, akik ma különféle kormánymegbízásokat töltenek be.) Megfigyelők kezdetben arra számítottak, hogy a legidősebbre, Kim Dzsongnamra esik a választás (született 1971-ben).⁶ Kim Dzsongnam Kim Dzsongil első tartós kapcsolatából származik (nem derül ki egyértelműen, hogy Dzsongil valaha is hivatalosan egybekelt volna bármelyik élettársával), azonban a nagyhatalmú Kim Ir Szen nem kedvelte az anyát. Ráadásul 2001-ben

3 Olyan filozófiai irányzat, mely azt tanítja, hogy az emberi tudat az egyetlen valóságos létező. Minden más csak a tudat terméke.

4 Ld. Bruce Cumings: Észak-Korea: Egy másik ország (New Press, 2004). 159. oldal.

5 Lin Piao, kínai kommunista katonai vezető, marsall, a Kínai Népköztársaság honvédelmi minisztere 1959-től 1971-ig. Már a kínai polgárháború korai szakaszában kitűnt katonai tehetségevel. A kezdetektől Mao híve és közeli harcostársa lett.

6 Kim családfája megtekinthető az nkleadershipwatch.wordpress.com/kim-family weboldalon.

Dzsongnam lebukott Japánban egy útlevél-ellenőrzés során, mikor is hamis dominikai útlevéllel akart belépni az országra felesége, gyermeke és egy bébiszitter társaságában. A hamis útlevéllel nem lett volna semmi baj az észak-koreai elit köreiből, viszont maga az ok, amiért Dzsongnamnak szüksége volt rá – családját akarta elvinni a tokiói Disneylandbe – minden kétséget kizáróan meggyőzte apját arról, hogy fiában nincs meg a kellő keménység a hatalom gyakorlásához. Dzsongnamot száműzetésbe küldték; ideje nagy részét állítólag Makaóban, a kínai kaszinóvárosban tölti. Több sajtótájékoztatón fejezte ki nemtetszését az „örökletes utódlással” kapcsolatban. Értesülések szerint kínai testőrök védik az esetleges észak-koreai bérgyilkosokról. Nem világos, kinek a támogatását élvezi.

Kim Dzsongil második fia, Kim Dzsongcsol sem találtatott alkalmasnak, – a család egykori japán szusizsakácsának sok mindent feltáró könyve szerint – azért, mert „nőiesen puhány” volt. Így már csak az 1984-ben⁷ született Dzsongun maradt hátra, bár hivatalos születési idejét 1982-re változtatták, hogy folytatódjék a nagypapa és apja születési éveivel való rejtélyes párhuzam. Dzsongun nem sok tehetséget mutatott a tanulás terén, és középiskolás éve alatt, melyeket egy svájci magániskolában töltött, állítólag csakis a kosárlabda és más sportok megszállottja volt. Indulatos és zsmokoskodó természete azonban alkalmassá tette egy diktatúra megöröklésére. 2009-ben felröppent a hír, hogy „egy új, nagyreményű vezető jelent meg Korea ősi földjén”. Dzsongun külsejét addig kozmetikázták, amíg nem emlékeztetett nagypapjára – még a felfelé fésült haja is. Megfigyelők ennek tudják be súlygyarapodását is; hírszerzői jelentések szerint elképzelhető, hogy túlsúlyossága miatt jelenleg egészségügyi problémáktól szenved.

Dzsongun hatalma számára a legkomolyabb fenyegetést nagybátyja jelentette. Kim Dzsongil egyetlen lánytestvérének a férje,

7 Ezt a sokáig bizonytalan dátumot Kim egy száműzetésben élő nagynénje erősítette meg. Ld. Anna Fifield, „Kim Dzsongun 1998 óta az Egyesült Államokban élő nagynénjének titkos élete”, („The Secret Life of Kim Jong-un’s Aunt, Who Has Lived in the US Since 1998”), *The Washington Post*, 2016. május 27.

Csang Szongthek széles befolyással rendelkezett, többek között a Nemzetvédelmi Bizottság alelnökeként szolgált, ellenőrzése alatt tartotta Phenjan devizataralékait, és ő volt a rendszer fő kapcsolattartója Kínával.⁸ Sokan úgy tekintettek rá, mint valami helytartóra; további fenyegetést jelentett Dzsongun számára az a szoros kapcsolat, melyet száműzetésben élő idősebb féltestvérével, Dzsongnammal ápolt, aki elfoglalhatta volna a fiatalabbik testvér helyét a párt és az állam élén, ha úgy hozta volna a sors.

2013. december 8-án, két évvel Dzsongun hatalomra kerülése után az ifjú vezető úgy rendelkezett, hogy Csangot egyenruhás örök fogják le magas rangú tisztviselők százainak szeme láttára, akiket a kormányzó párt Politbúrója hívott össze kibővített ülésére. Az ellene felhozott vádak a „pártellenes, ellenforradalmi frakciózás”, a többrendbeli házasságtörés és még egyéb bűnök voltak. „Kutyánál is hitványabb emberi söpredékké nyilvánították”, majd egy kivégző osztag golyói végeztek vele (nem pedig légvédelmi ágyúk és kiéheztetett kutyák, mint akkoriban rebesgették). Követői közül sokakat megölték vagy munkatáborba küldtek, egyes jelentések szerint házastársaikkal, gyerekeikkel és unokáikkal együtt. Csang feleségéről nem lehet tudni, hogy vajon egyetértett-e házasságtörő férje kivégzésével; úgy hírlik, elmebajban szenved, és a tisztogatások óta megjelent már néhány alkalommal a nyilvánosság előtt, de nem szólalt meg.

Ez a családi dráma különösen rossz hatással volt Észak-Korea egyetlen hivatalos szövetségeseire, Kínára. Az utóbbi sértésként értelmezte az effajta vérlázító eljárást, amelynek – az észszerű reformok hívének tekintett – elsődleges phenjani kapcsolattartója esett áldozatul. A tisztogatások pedig a két diktatúra közti erkölcsi különbséget hangsúlyozták: a kínai politikusok

8 Ld. Ken E. Gause, „Észak-koreai vezetési stílus és döntéshozatal Kim Dzsongun alatt: Értékelés a második év után” („North Korean Leadership Dynamics and Decision-Making Under Kim Jong-un: A Second Year Assessment”) Center for Naval Analyses, 2014. március, továbbá „Észak-koreai kártyavár: vezetési stílus Kim Dzsongun alatt” („North Korean House of Cards: Leadership Dynamics Under Kim Jung-un”) Committee for Human Rights in North Korea, 2015.

minden megátalkodottságuk ellenére legalább nem végeztetik ki a rokonaikat.

Az ifjú zsmoknak a rendszer műszaki-gazdasági elitje előtt is meg kellett erősítenie tekintélyét. B. R. Myers felhívja a figyelmet egy jelenségre, amely Kim Dzsongunra, és nemkülönben elődeire is vonatkozik:

„Mivel ez nem egy az anyagi életszínvonal emelése iránt elkötelezett marxista-leninista állam, hanem inkább nacionalista, melyben a vezető fő szerepe a koreai erények megtestesítése – és melyek közé szemmel láthatólag nem igazán tartozik a szellemi kiválóság – [a vezető] viszonylag alacsonyabb értelmi képessége kevésbé aggasztja a propagandát, semmint egy kívülálló azt feltételezhetné.”

Mindazonáltal a Kim-dinasztia fennállása során mindig is a vezetők alapvető feladata közé tartozott a termelői egységek látogatása az ország egész területén, valamint a „helyszíni tanácsadás”.⁹ Hogyan tudná Kim Dzsongun – aki mindössze apja halála előtt egy évvel lett kinevezve négycsillagos tábornokká és a Központi Katonai Bizottság alelnökévé minden előzetes katonai tapasztalat nélkül – kivívni az ország egymillió fős hivatásos hadseregének a tiszteletét, mely a negyedik legnagyobb a világon, vagy a rakétafejlesztéssel foglalkozó tudósokét, akik a Szovjetunióban és Kínában tanultak, és gazdasági pangás időszakában sikerült többé-kevésbé működőképes atombombákat és rakétákat létrehozniuk, nem beszélve az ország magas rangú gazdasági szakembereiről és diplomáitairól?

Azért, hogy Kim Dzsongun ellenőrzést gyakorolhasson felettük, magas rangú katonatisztek tucatjait távolította el, valamint jó néhány magas rangú párhivatalnokot és biztonsági tisztet is. (Az Associated Press amerikai hírgyűnökség dél-koreai forrásokra hivatkozott, melyek azt állították, hogy Kim körülbelül hetven magas rangú tisztviselőt végeztetett ki első négy hivatali éve alatt.) Ugyanakkor nagyapja és apja nemzedékéből származó tisztviselőket léptetett elő, akiket hűségnek ítélt meg.

Kim széles körű támogatottságát akarta biztosítani a társadalom egészét érintő ún. „rétegek szerinti megfosztottsággal”, mely némiképp enyhébb formában, de továbbra is fennmaradt. A kérdést Robert Collins vizsgálta néhány felbecsülhetetlen értékű beszámolóban, leírván, hogy az észak-koreai szongbun, azaz a társadalmi tagozódás rendszere „miként osztja az ország népességét 51 kategóriába, azaz a Kim-családdhoz és az észak-koreai államhoz való hűség és megbízhatóság szerinti rangsorba”. Ezek a kategóriák viszont három fő osztályba csoportosíthatók: a belső, az ingadozó és az ellenséges osztályba, melyek hozzávetőlegesen a lakosság 25, 55, illetve 20 százalékát alkotják.

Az osztályok szerinti státusz örökletes, és meghatározza a helyet, ahol és ahogyan az emberek lakhatnak, tanulási és pályaválasztási lehetőségeiket, valamint az élelemhez és fogyasztási cikkekhez való hozzájutásukat. A fegyveres erők és a biztonsági szolgálat tagjai a belső osztályokból kerülnek ki, és annak a rendszernek a megvédésére törekednek, amelytől saját és családjaik kiváltsági függének. A politikai hűtlenség az egyént az ellenséges osztályba és nagyon gyakran munkatáborba juttatja – bizonytalan időre, mely rendszerint halállal végződik. Ezenfelül, mint Lankov tudósításából kiderül, „nemcsak a bűnös, hanem egész családja eltűnik a sülylesztőben”.

A kiváltságokon alapuló rangsor nemcsak társadalmilag, hanem anyagilag is érezhető. Phenjan központjában közel világszínvonalon él a társadalom krémjét alkotó néhány százezer ember. Távolabb, de még mindig a nagyvárosban laknak az alacsonyabb rangú káderek és szakértők, akik életkörülményei szerényebbek, de elviselhetőek. A népesség döntő többsége a fővárostól messze lakik. A közepes kiváltságok birtokában lévő hivatalnokok félnek megkérdőjelezni a rendszert, mivel attól rettegnek, hogy a még több nélkülözést elszenvedő rétegekbe fokozzák le őket. Ez a rendszer olyan félelemre épülő beilleszkedési kényszert váltott ki az egész ország lakói között, mely csak a szovjetunióbeli Gulag, illetve a náci Németország faji megkülönböztetése által fenntartott állapotokhoz hasonlítható.

⁹ Ld. Jae-Cheon Lim, *Vezetői jelképek és személyi kultusz Észak-Koreában: A vezetői állam (Leader Symbols and Personality Cult in North Korea: The Leader State*, Routledge, 2015), 104–117. oldal.

A nehéz életkörülményeket a többség számára némiképp enyhítették a szerény gazdasági és kulturális reformok, melyek egy része már Kim Dzsongil idején elkezdődött. A rendszer eltűri a kisebb termelői piacokat, melyek javítják az élelmiszerellátást; a gazdák megtarthatják a termés egy részét; a vállalkozások szétoszthatják a bevétel egy részét a dolgozók és a személyzet között; a kereskedők korlátozott számban átjárhatnak a kínai határon. Már kezd elhalványulni az 1990-es évek végi nagy éhínség emléke. Kim hivatalba lépése óta a GDP évente körülbelül egy százalékkal nő, összehasonlítva az apja időszakában sok éven át tapasztalható csökkenéssel. Az új vezető meghonosított egyfajta nehezen befogadható ifjúsági kultúrát, melyet jól példáznak a Harlem Globetrotterrel játszott kosárlabdameccsbemutatók, egy nyugati slágerokat játszó lányzenekar – Disney-rajzfilmfiguráknak öltözött táncosokkal körítve –, egy csillogó-villogó új vízpark, valamint gyönyörű ifjú feleségének, egy korábbi énekesnőnek (Észak-Koreában) szokatlan nyilvános megjelenései férje társaságában.

A gazdaság mindenestre továbbra is alapvetően négy forrásra épül: a Kínába irányuló halászati termék- és ásványkincsimporttól, melyeket gyakran rabgazdaságok állítanak elő; a Szibériába, Afrikába és a Közel-Keletre szállított, szinte rabszolgamunkát végző brigádokra, a tiltott hamisítás és csempészet bevételeire; illetve a Dél-Koreától és a Nyugattól érkező segélyszállítmányokra, melyeket az éhínség rémével fenyegetőzve zsarolnak ki. A 2000-es években Peking megpróbálta meggyőzni Kim Dzsongilt, hogy ő is vezessen be a kínaihoz hasonló reformokat. Az idősebb Kim azonban valószínűleg helyesen ítélte meg, hogy az ekkora horderejű reformok politikai öngyilkossághoz vezetnének. Még Kína is majdnem összeomlott 1989-ben, Teng Hsziao-ping reformjainak első tíz éve után.

Észak-Korea inkább Kelet-Németországhoz, mint Kínához hasonlítható: szomszédjában van egy másik, hasonló nagyságú koreai rendszer, mely sikeresebb gazdasági modellt tud felmutatni. Még a Kimék által engedélyezett kismértékű nyitás is információéhséget vont maga után, melyet folyamatosan táplálnak a Kínába szabadon átjáró utazók vagy illegálisan átszökők és a dél-koreai

– ahogy ők nevezik – „disszidens közösség” által terjesztett rádiós és egyéb híradások, s mely félő, hogy egy ponton tömeges ellenállásba fordul át. A rezsim, mindezt megakadályozandó, úgy próbálja ellenőrzés alatt tartani az információáramlást, hogy a rádiókészülékek csak az engedélyezett frekvencián működhetnek, az áttervezett mobiltelefonok és a számítógépek pedig csak a kormány által jóváhagyott oldalakhoz férhetnek hozzá. A lakosság továbbra is együttműködőnek tűnik, de nemigen lehet a tömjenezésnek azt a légkörét tapasztalni, mint az előző nemzedékek és nagyapja esetében. Kelet-Németországhoz hasonlóan az észak-koreai állampolgárok is megállíthatatlan folyamban menekülnének, ha megnyílnának a határok, ők pedig teljességgel felfognák, mi történik kinn a világban.

Hasonló merészséggel bánt el a fiatal vezető külföldi ellenségeivel is. A szomszédos nagyhatalmak egyike sem nézi jó szemmel; Kim Dzsongunnak mégis sikerül sakkban tartania őket. Dél-Korea a Szöul felé irányított ágyúk ezreinek fenyegetése alatt él, és időszakos katonai provokációkat kénytelen elszenvedni Észak-Korea részéről. Tekintettel a várható tömeges bevándorlásra, sokkal inkább fél azonban a phenjani rezsim összeomlásától, mint a fennmaradásától, és jelentős élelmiszersegélyekkel támogatja. Tokió Észak-Koreát illető diplomáciai tevékenysége arra összpontosult, hogy kiderítse, mi lett a sorsa azoknak az – ismeretlen számú – állampolgárainak, akiket az 1970-es évek végén és az 1980-as években raboltak el észak-koreai ügynökök a japán partvidéki városokból, azzal a nyilvánvaló céllal, hogy nyelvtanárokra és esetleges kémekre teygenek szert.¹⁰

Kína ellenzi az észak-koreai atomfegyverkezési programot, mert az a dél-koreai, a japán és az amerikai fegyverpolitikát számára kedvezőtlen irányba tereli (mint például a legutóbbi dél-koreai egyezmény a THAAD¹¹ nevű amerikai

¹⁰ Ld. Roberts Boynton, *Belépés csak meghívott vendégek számára: Észak-Korea emberrablási tervzetének igaz története (The Invitation-Only Zone: The True Story of North Korea's Abduction Project)* (Farrar, Straus és Giroux, 2016).

¹¹ Terminal High Altitude Area Defense (THAAD), azaz nagy magasságú, végső fázisú, ballisztikus rakéta elleni védelmi rendszer.

radar és rakétavédelmi rendszer alkalmazásának ügyében), továbbá növeli egy szomszédban folyó – igaz Kína által elég távolinak tartott – nukleáris háború és menekültáradat esélyét. Peking azonban nem tekinti válsághelyzetnek az észak-koreai problémát oly módon, mint az Egyesült Államok, mivel bizonyos előnyökkel jár Kína számára. Phenjan bomlasztó magatartása nincs jó hatással Washingtonnak és elsődleges ázsiai szövetségeseinek, Tokiónak és Szöulnak a viszonyára, ugyanis mindhárom partner más szempontokat tart elsődlegesnek az észak-koreai fenyegetés kezelésében.

A régió „diplomáciai életében” a közvetítő jelentőségű szerepét betöltő Kínának sikerült közelebb vinnie Dél-Koreát a problémához, valamint Washington hálójának kifejezésére köteleznie, bármiféle erőfeszítés is történik Peking részéről az észak-koreai helyzet megoldására. Bár a kínaiak sohasem kedvelték a Kim-dinasztiát, kénytelenek a fennálló Észak-Koreával tárgyalni. 2016 júniusában Hszi Csin-ping kihallgatáson fogadta Kim Dzsongun személyes különmegbízottját, annak ellenére, hogy a küldött megbízatása annak a felháborító üzenetnek az átadásából állt, mi szerint Phenjan soha nem fogja feladni atomfegyver-programját.

Peking szerint a koreai atomprobléma megoldásának kulcsa elsősorban Washington kezében van. A kínaiak szemében az észak-koreai atompolitika elkerülhetetlen válasz azokra az ország létét érintő fenyegetésekre, amelyek évtizedeken át érkeztek az Egyesült Államok felől, pontosan úgy, ahogy Phenjan állítja. Kínai stratégiai szakemberek úgy vélik, hogy Phenjan letett volna atompolitikájáról, ha Washington hitelt érdemlő biztosítékokat adott volna arról, hogy nem kívánja megdönteni a rezsimit. Bár Washington sok mindenről beszélt ebben a szellemben, soha nem fogalmazott azonban elég határozottan és általánosan, hogy szavahihető legyen. Két fontosabb, az atomprogram felszámolásáról szóló megállapodás hiúsult meg Phenjan és Washington között – 1994-ben és 2005-ben – a kétkulacos politika miatti kölcsönös vádaskodások közepette. Most már túl késő lenne Kína szerint Észak-Korea nukleáris leszerelésére. Kim Dzsongun célja az, hogy

nemzetközileg atomhatalomként ismerjék el országát. Végül majd az Egyesült Államoknak is be kell adnia a derekát.

Nincs semmi új abban, hogy Északkelet-Ázsia leggyengébb gazdasága képes az összes többinek ellenszegülni. Mint Charles Armstrong *A gyengék zsarnoksága (Tyranny of the Weak)* című könyvében rámutat, a hidegháború idején Phenjan „mesteri taktikázásának” köszönhetően végig a Kína és a Szovjetunió közti versengés haszonélvezője volt. A Kim-dinasztiának és kommunista pártfogóinak a viszonya még annál is rosszabb volt, mint amit kívülről sejteni lehetett, mégis mindkét ország egyfolytában Phenjan támogatását igyekezett megszerezni. A taktika ma sem változott, mikor is a rezsim arra alapozza a világgal való szembenállását, hogy akár fennmarad, akár összeomlik, a pusztítás elkerülhetetlen.

Kim Dzsongun meglepetést okozott a kételkedőknek. Öt év alatt egy nem túl ígéretesnek tűnő helyzetet bizonyos értelemben sikertörténetévé változtatott. Megcáfolta azokat kül- és belföldön egyaránt, akik kétségbe vonták éberségét és kegyetlenségét; egy kisebb mértékű gazdasági fellendülés előmozdítójává vált; továbbá elérte, hogy országát az atomhatalmak közé sorolják. Kína nyomatókos kérésére az ENSZ büntető intézkedéseinek módosítottak, hogy az ne fenyegetse a rezsim fennmaradását. Ha Kim gazdasága meggyengülne, Kína és Dél-Korea feladata lenne a kisegítése. Kizárólag akkor fenyegetne az összeomlás veszélye, ha megrendülne Kim egészségi állapota. Azonban az erős, fegyelmezett hadsereg – látván, hogy kiváltságai forognak kockán – még ebben az esetben is fenntartaná a rendet. A helyzet Kína számára járna a legtöbb előnnyel; ez az egyik oka annak, hogy Peking nem látja szükségét azoknak a készenléti terveknek, melyeket sok nyugati stratégiai szakember sürget. Ez mindenestre nem túl dicsőséges győzelem az ifjú koreai vezető és honfitársai számára – az önfenntartás csapdájában vergődő országban nem fog egyhamar véget érni a rémálom.

(The New York Review of Books)

Sophie Boutboul

Az izraeli társadalom és az autisták

Izraelben 18 éves kortól kötelező a katonai szolgálat, ami egyben beavatási szertartás is. Az autista zavarokkal küzdő fiatalok fel vannak mentve a szolgálat alól. Az ország több mint 150 iskolájában foglalkoznak autista gyerekekkel, mégsem mindig egyszerű a középiskola után a társadalomba való beilleszkedésük. Ezen a helyzeten kívántak változtatni a katonaköteles korú autista gyerekek szülei, amikor 2013-ban elindították „A jövőbe látunk” (Roim Rachok) programot, mely lehetővé teszi az átlagosnál jobb értelmi képességű autista önkénteseknek, hogy egy hat hónapos tanfolyam, szokatási időszak és pszichológusi felkészítés után a hadsereg kötelékébe lépjenek.

Ötven fiatal dolgozik így módon a hírszerző alakulatoknál, ahol műholdas felvételek rejtjeleit fejtik meg, vagy adatokat gyűjtenek. Egytől három évig maradnak itt, és továbbra is hetente járnak pszichológushoz, hogy javuljanak beilleszkedési és kommunikációs képességeik. *„Sok a kihívás. Hosszú órákat töltünk a képernyők előtt, ami időnként nehéz és, fárasztó. De a munka tetszik és jó érzés, hogy hozzájárulhatok a biztonságunkhoz”* – meséli örömmel a 20 éves Y., aki kérte, hogy őrizzük meg névtelenségét, tekintve hogy a hírszerzésnek dolgozik.

Bekapcsolódás a társadalom életébe

„Kutatást végeztem arról, hogy a magasabb intelligenciaszintű (értelmi fogyatékoságban nem szenvedő) autista felnőttek mennyire alkalmasak légi felvételek felismerésére. Az eredmények azt bizonyították, hogy képességeik a népesség átlagos szintjénél nem gyengébbek, ami elegendő a Roim Rachok programban való részvételhez” – meséli Yoram Bonneh, a Ramat Gan-ban található Bar-Ilan egyetem neurológus kutatója. A Párizsi Diderot Egyetem docense, Chantal Lheureux Davidse meghatározása szerint: *„Az átlagosnál intelligensebb autisták kiváló memóriájukkal, a részletek egészen aprólékos megfigyelésével és fényképszerű emlékezetükkel*

kompenzálják azt, hogy nehezen tudnak eljutni a részletekből a teljes kép összeállításáig.”

Az izraeli Autista Gyerekekért Egyesület szerint az ország 8 millió lakosából 8 ezernél állapították meg autizmust. Annak érdekében, hogy a fiatal autistáknak jobb esélyeik legyenek a munkaerőpiacon, a Beit Ekstein nevelési intézet márciusban külön egyetemi képzést indított számukra kidolgozott tudományos program alapján; és a Givatajim kampuszban, Tel-Aviv külvárosában húsz diák tanul tutorok támogatásával. Októberre száz diákot várnak, akik itt kezdenek meg pszichológiai, gazdasági, vagy informatikai tanulmányaikat. *„Sok fogyatékos, diplomával nem rendelkező ember küzd azért, hogy munkát találjon. A tanulás lehetőségének megadásával a társadalom életében való részvételüket biztosítjuk”* – szögezi le Ayelet Dopkin, a Bet Ekstein intézet munkatársa.

Hasonlóan nehéz küzdelmet folytat az Ariel Egyetem is Ciszjordániában, a megszállt területeken. 2008 óta harminc jó értelmi képességekkel rendelkező autista, illetve Aspergerszindrómában szenvedő diákot vettek fel. Két diák-mentor kíséri őket figyelemmel: egyikük a tanulásban, a másik, aki együtt lakik velük, a mindennapi teendőket segít nekik. *„Az autisták többsége először tapasztalja meg, hogy milyen a szülőktől távol élni. Így alkalmazkodniuk kell a társadalmi élethez. Társaik segítik őket ebben, és megértőek, ha időnként furcsán viselkednek”* – magyarázza az egyetem dékánja, Shmuel Schacham professzor.

A Lior család fiúgyermeké egy éve tanul fizikát az Ariel Egyetemen: *„A családban nem számítottak arra, hogy eljön otthonról. Nagyon jó, hogy így történt, mivel addig sok megpróbáltatáson kellett átesnie. 10 és 13 éves kora között orvosi vizsgálatok sorának vetették alá. Az orvosok először depresszióra gondoltak, aztán anorexiára, míg rájöttek, hogy az összes tünete – csak egyfajta ételt volt hajlandó megenni, nem bírta elviselni, ha hozzáérték... – az autizmussal függ össze. A középiskola végén nagyon jó eredményei voltak, a tel-avivi egyetemen viszont volt, hogy teljesen összezavarodott, mivel az egye-*

tem rendkívül zajos és igen személytelen volt számára.”

Judah Koller pszichológusnak, a jeruzsálemi Héber Egyetem professzorának az a célja, hogy autista gyerekeket nevelő családok és autista felnőttek bevonásával javítsák a kutatóközpontokban folyó tudományos vizsgálatok támogatását és minőségét. Ezért elhatározta, hogy életre hívja Jeruzsálemben az első, autizmussal foglalkozó interdiszciplináris egyetemi központot, hogy itt, egy helyen gyűjtse össze és hozza egymással kapcsolatba a kutatókat, orvosokat, családokat és szociális munkásokat.

75 millió dolláros (21 milliárd forint) tőkebevonásra lenne szükség, hogy a központ két éven belül meg tudjon nyílni a Hadasszah Kórház és a Héber Egyetem együttműködésével. Tíz személyt azonban máris befogadtak, és ezzel el is kezdődött a munka. *„Egyik célunk az, hogy kielégítsük az azonnali igényeket: mindenekelőtt több szolgáltatást kínáljunk a felnőtteknek, de a beszédproblémákkal küzdő gyerekeknek is – akikről gyakran megfeledeznek – és azoknak is, akik nemcsak egy fogyatékoságtól szenvednek, hanem az autizmuson túl látás- vagy hallássérültek is”* – jegyzi meg a központ igazgatója, Cory Shulman. Kialakulóban van egy projekt a kelet-jeruzsálemi arab közösségekkel is, ahol a kutatócsoport a támogatás hiányosságait észlelte.

A külföldi családok utolsó lehetősége

Az autista gyerekek és felnőttek társadalmi történő beilleszkedését segítő Izrael változatos és egymást kiegészítő módszereket kínál a pszichoanalízistől a viselkedésterápiáig; ezek minden költségét heti három óra erejéig a társadalombiztosítás viseli. A Feuerstein Intézetben olyan – a kognitív módosíthatóságon alapuló – nevelési módszert alkalmaznak, amit az 1970-es években Reuven Feuerstein pszichológus dolgozott ki, s amely a „minden képesség fejleszhető” elven és a közvetítéssel alapul. Ezen a „beilleszkedés-klinikán” befogadják az autista gyerekeket. „Mi lassan, óvatosan készítjük őket elő a társas életre,

egészen addig a napig, amíg készek lesznek az iskolára” – magyarázza Csaka Nakav igazgató.

Az Intézetnek van egy nemzetközi központja is, amely hathetes foglalkozásokat kínál. Az érdeklődők között franciák is vannak, mint például a kilenc éves Ben szülei, Anne és Kouresch Mamodaly. Ők idén júniusban már másodszor jöttek ide a Madagaszkár melletti Réunion szigetéről: *„Kezünkbe került Marianna Loupan »Anton utazása« című könyve, mely erről a központról szól, és elhatároztuk, hogy eljövünk ide, mivel addigra már erőnk végére jutottunk. Korábban négyből csak egy iskola volt hajlandó velünk foglalkozni, de Ben ott semmi mást nem csinált, csak biciklizett az udvaron. Szenvedtünk, de nem tudunk rajta segíteni. Amióta itt vagyunk, Ben már tudja, hogy sok mindenre képes; beszél és ritkábban vannak rohamai”* – meséli Anne Mamodaly.

Olivia Cattannak, a francia SOS Autizmus Társaság elnöknőjének a fia is egy hónapot töltött a Feuerstein Intézetben, heti 2000 euróért. *„A fiam négyévesen nem tudott óvodába menni, mert sehol nem akarták befogadni. Csak négy szót tudott kimondani; mindent megpróbáltunk. Majd útnak indultunk ide, mert ez volt az utolsó lehetőségünk. Mire hazaértünk, már 500 szót tudott. Ez mentette meg őt, mivel a beszédnek köszönhetően könnyebben ment az iskola”* – meséli Olivia Cattan, akinek a fia már negyedikes az általános iskolában.

Rachel Brezis, a központ pszichológusa, az „Autizmus Izraelben: kis ország nagy szeretet” című cikk szerzője, az autisták beilleszkedését illetően az elmúlt 40 év eredményeit hangsúlyozza: *„A közoktatásnak és az egészségügyi rendszernek köszönhetően sok felnőtt autistának sikerül fokozatosan beilleszkednie az izraeli társadalomba. A jövőben azonban még sok feladat vár ránk. Mivel növekszik az autisták száma, az államnak fejlesztenie kell szolgáltatásait, hogy pontosabb diagnosztikus készülhessenek, és az elszigetelt közösségek jobb ellátáshoz jussanak. Ez természetesen nem jelenthet elvonásokat a többi fogyatékoság esetében.”*

(Le Monde)

Rémi Barroux

Othontalan gyerekek a nagyvilágban

Közel 50 millió gyerek kelt át a határokon vagy kényszerült otthonának elhagyására – állítja az UNICEF, az Egyesült Nemzetek Gyermekalapja az „It’s about Child” (*A gyermekről van szó*) címmel 2016. szeptember 7-én, közzétett dokumentumában. Néhány nappal az ENSZ szeptember 13-án megnyíló közgyűlése és az államfők egy héttel későbbi, „a menekültek és a migránsok tömeges vándorlására megoldást” kereső értekezlete előtt, az UNICEF a gyermekeket fenyegető vészhelyzetre akarja felhívni a figyelmet.

„A helyzet egyre aggasztóbb” – magyarázza Ted Chaiban, az UNICEF programigazgatója. 31 millió gyerek (a világon minden hetven gyermekből egy) él a szülőhazáján kívül, közülük 11 millió a menekültek és menedékkérők száma, további 17 milliónak pedig saját hazáján belül kellett otthonát elhagynia, hogy az erőszakos cselekedetektől és a konfliktusoktól megmeneküljön.”

Ez az UNICEF-jelentés széleskörű adatátlománnyt tartalmaz a kényszerű vagy önkéntes migrációban élő gyerekekről, és részletezi az útjuk során vagy a befogadó országokban rájuk leselkedő veszélyeket. „Ezek az otthonukból kiszakított, gyakran egyedülálló gyerekek továbbra is gyerekek és védelemre szorulnak. Márpedig a nemzetközi közösség a migrációról szóló viták során nem veszi őket kellő súllyal számításba” – állapítja meg sajnálattal Ted Chaiban. „A gyermekek mellé kísérő kell, hogy elkerüljék az erőszakos cselekményeket, a csempészetet és a kizsákmányolást; továbbá védett útvonalakat kell kialakítani, a befogadó országokban pedig – a civil szervezetek vagy az állam hivatalos képviselői útján – a gyermekeknek rendszeres támogatást kell kapniuk ahhoz, hogy csatlakozhassanak még fellelhető családtagjaikhoz.”

„Ázsiában az éghajlatváltozás a kiváltó ok”

A világon a menekültek összlétszámának fele 18 éven aluli, a nemzetközi migránsoknak pedig 13 százaléka gyerek. Több számadat a globális

helyzet romlását és a kényszerű lakhelyelhagyás felgyorsulását mutatja. Az utóbbi 10 évben összességében több mint kétszeresére emelkedett azoknak a gyerekeknek a száma, akik az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának védelme alá kerültek. Csak a 2010 és 2015 közötti időszakban 77 százalékkal nőtt a számuk, amit az újabb válságok – különösen a szíriai válság – idéztek elő. A 2016. év első hat hónapjában az Európai Unióban menedékre lert gyerekek közel 70 százaléka a szíriai, az afganisztáni és az iraki konfliktus elől menekült ide.

Mindazonáltal messze nem Európa az a kontinens, mely a legtöbb migráns gyereket befogadja. 39 százaléuk ugyanis Ázsiában él, 20 százaléuk pedig az amerikai kontinensen belül vándorol: Közép- és Latin-Amerikából az Egyesült Államok, Mexikó és Kanada felé veszik útjukat. Az afrikai kontinens belsejében vándorlók közül minden harmadik gyerek, vagyis Afrikában a migráns gyerekek száma kétszerese a világtágnak. „Ázsiában az okok gyakran az éghajlatváltozás hatásaival állnak szoros összefüggésben, míg Afrikában a víz- és élelmiszerellátás problémáihoz politikai és katonai konfliktusok is társulnak” – világít rá Ted Chaiban.

(*Le Monde*)

Victoria de Grazia

Szerezzünk meg mindent – A fogyasztói kultúra története

Frank Trentmann: *A dolgok birodalma: Hogyan váltunk a fogyasztók világává a tizenötödik századtól a huszonegyedik századra* (*Empire of Things: How we Became a World of Consumers, from the Fifteenth Century to the Twenty-First*, Harper, 2016, 880 oldal) című könyvének recenziója

Frank Trentmann történész tollából került ki a fogyasztás történetéről szóló első átfogó munka. *A dolgok birodalma* eredeti és igényes beszá-

moló, mely a tizenötödik századi kezdetektől a földgolyón átívelve politikai rendszerek széles palettáját tekinti át a liberális demokráciától a fasiszta diktatúráig. A könyv aligha lehetne időszzerűbb: a 2007-ben elkezdődött nagy gazdasági visszaesés óta az egész világ mély válsággal küzd – és mindennek középpontjában a fogyasztó áll. Ahogy fokozódott az egyenlőtlenség az összeomláshoz vezető évek alatt, a középosztálybeli fogyasztók – mivel jövedelmük nem emelkedett –, hitelre támaszkodtak, hogy fenntarthatassák életszínvonalukat. A bankok és más pénzügyi cégek mindebben lehetőséget látva, jelzálogkölcsönöket kezdtek folyósítani olyan ügyfeleknek, akik ezt nem igazán engedhették meg maguknak. Mikor az adósságbuborék kipukkadt, milliók veszítették el otthonaikat, nyugdíjukat, valamint egy jobb jövő reményét. Az európai jóléti államok szigorú megszorító intézkedéseket vezettek be, lanyhulás volt tapasztalható az ázsiai belföldi keresletben, és évekre megtorpant a világgazdaság.

Ez az eseménysorozat rávilágított arra, hogy mennyire nem állja meg a helyét a fogyasztásról kialakult két uralkodó felfogás. A klasszikus liberalizmus számára az anyagi gazdagság felhalmozása a választási szabadságot, „a demokrácia és a jólét sziklaszilárd alapját” tükrözi – írja Trentmann. E szerint a felfogás szerint az Egyesült Államok győzelme a hidegháború idején a gazdasági szabadság és egyéni választás diadalát jelentette; olyan sikeres volt a fogyasztói kapitalizmus, hogy a felemelkedő középosztályokat világszerte az önkényuralmi rendszerekkel való szembeszállásra ösztökölte. A szociáldemokraták és a haladáspártiak ugyanezt másként látták. Az ő szemükben a kapitalizmus helytelen vágyakat táplált, melyek a „tevékeny, erényes állampolgárokat tétlen, unott fogyasztókká változtatták”. E nézet szerint – írja Trentmann –, az „önző egyéni gazdagodás vágya maga mögé utasította a közérdek szolgálatát”.

A szerző elveti ezt az ellentétpárt, azt állítván, hogy a „fogyasztás túl szerteágazó jelenség, története pedig túl gazdag ahhoz, hogy beleférjen akár az öncélú tömegfogyasztás, akár az egyéni szabadság szélsőséges modelljébe. Ehelyett, inkább „hátrafelé akar tenni egy lépést”, és

nem ítéletet mond, hanem a fogyasztói kultúra születését és további sorsát feltáró történelmi felfedezőútra hívja az olvasót. Megközelítése hasznos háttérként szolgál modern korunk olyan jelenségeinek értékeléséhez, mint a gyártás globalizálódása, a technika előtérbe kerülése és elterjedése, illetve a középosztály világméretű eszmei kiüresedése.

A dolgok birodalma két részből áll. Az első főként időrendi sorrendben követi nyomon a fogyasztói kultúrát a tizenötödik századtól napjainkig, és vizsgálja meg a különböző alakító tényezőket. A második rész történelmi távlatba helyezi a jelenlegi irányzatokat – és azt vizsgálja többek között, hogy a fogyasztás hogyan formálta át a vallást, az erkölcsöt és a nemzedékek önanonosságát. Trentmann jól érzékelteti mind a fogyasztásnak az emberek életére napi szinten gyakorolt hatását, mind azokat az elsöprő változásokat, melyeken keresztül az évszázadok során. Hangsúlyozza, hogy a fogyasztást nem szabad összekeverni a konsumerizmussal (konzumizmussal), mivel az utóbbi egy elméleti kifejezés, melyet gyakran használnak az anyagi javak pazarló vagy erkölcstelen felhalmozásának jellemzésére. Ellenkezőleg, a fogyasztás az emberi viselkedés természetes velejárója, és szerte a világon mindenütt fogyasztói kultúrák fejlődtek ki.

Trentmann szeretné, ha olvasói a maga teljességében látnák a fogyasztás történetét: nemcsak azt, hogy mire költöttek az emberek, hanem azt is, hogy az államok és a társadalompolitika milyen kölcsönhatásban álltak a fogyasztókkal, és hogyan formálták választásaikat. Megközelítése lehetőséget ad az olvasóknak, hogy a következő igen mélyreható kérdésekre keressék a választ: hogyan formálta a fogyasztói kultúra az általános hozzáállást az élet és halál problémájához, a szabadsághoz, az egyenlőséghez, továbbá az eljövendő nemzedékek jólétéhez.

Népszerű téveszmék

Alapvetően három dolgot lehet leszúrni Trentmann részletes elbeszéléséből. Először is – az uralkodó nézetekkel ellentétben – nem az Egyesült Államokban alakult ki a modern fogyasztói kultúra. „Sok szakértő egyes számban beszél a »fo-

gyasztói társadalomról» – írja Trentmann –, mely tendencia a huszadik század elejére nyúlik vissza, amikor a fogalmat az Egyesült Államokkal és az amerikai életstílussal hozták összefüggésbe, az akkoriban ott utolérhetetlen szinten lévő anyagi kényelem és fogyasztói költsékezés miatt.”

Valójában a Trentmann által „anyagi életnek” nevezett jelenség már a tizenötödik században felbukkant, először a reneszánsz Itáliában és a kései Ming-kori Kínában¹², majd később a Holland Köztársaságban és Angliában. A szerző hangsúlyozza, hogy a fogyasztói társadalom létrejött a világkereskedelemnek köszönhető. Jóllehet a nemzetközi kereskedelem mindig is virágzott, amióta csak Kr. e. 200-ban elindult a Selyemúton, Amerika felfedezése és a nyomában megélnékelő kereskedelem – az 1400-as évek hozadékaként – kikövezte az utat az első fogyasztói társadalmak számára. Olaszországban, Kínában, Hollandiában és Angliában „az emberek több dolgot szereztek be, mint amennyijük annak előtte volt – írja Trentmann. – A piac terjedése és az ezzel együttesen jelentkező munkamegosztás következtében egyre nőtt azok száma, akik olyan árucikkeket vásárolhattak, amelyeket nem maguk készítettek.”

Az Egyesült Államok komoly szerepet játszott a fogyasztás előmozdításában a huszadik század folyamán, különösen a hidegháború alatt, amikor az amerikai kultúra középpontjába a fogyasztó polgár került – szöges ellentétben az áruhiánnytól szenvedő Szovjetunió munkásával. Ahogy azonban maga Trentmann is rámutat, az Egyesült Államok soha nem volt az egyetlen sikeres fogyasztói társadalom. Egyes országok, mint például Finnország, Németország és Japán a hitellel szemben inkább a megtakarításokat támogatták, hogy „magas színvonalon fogyasztó társadalmakká” váljanak, míg mások – például Dánia, Franciaország és Svédország – nyugdíjakra, egészségügyre, közoktatásra és infrastruktúrára fordított állami pénzzel segítették elő a fogyasztói kiadások fellendülését.

Másodsorban Trentmann vitatja, hogy az anyagiakban meghatározható kultúra csupán a liberális de-

mokráciák sajátossága lenne. Álláspontja ismételtelen aláássa az általánosan elfogadott vélekedést, mely szerint a fogyasztó alapvetően nyugati jelenségnek számít. Megfigyelők gyakran úgy írják le a kínai újgazdagokra és középosztályra jellemző túlzott költsékezést, mint valamilyen – a kínai társadalomtól voltaképpen idegen – újszerű jelenséget (annak ellenére, hogy a tizennyolcadik században a kínai üzletemberek divatos óráikkal, drágakő-berakásos dohányos szelencéikkel és finoman megmunkált szélifogó paravánjaikkal dicsekedtek). Adam Smith skót közgazdász már 1776-ban ínséget szenvedő kantoni lakosokról ír *A nemzetek gazdagsága* című művében¹³. „Olyan szűkös körülmények közt élnek, hogy mohón halásszák ki a legundorítóbb hulladékot is, ami az európai hajókról a tengerbe kerül” – írta. Ha Smith valóban járt volna Kantonban, a saját szemével láthatta volna, hogy a világkereskedelem nyüzsgő központjáról van szó.

Hasonló téveszmék formálták a nyugatiak elképzeléseit más társadalmakról is, többek között a hidegháború alatti Szovjetunióról és a mai iszlám országokról. Az 1980-as években – jegyzi meg Trentmann – az Öböl-államokban szívesen látták a Marks & Spencerhez hasonló drága nyugati üzleteket; ma fontos szereplője a nemzetközi luxusáru-piacnak. Miután az iráni és szaúd-arábiai kormány betiltotta az amerikai Barbie-babák árusítását, a vállalkozók a Fulla-babákat kezdték árulni, melyek hagyományos ruhát és fejkendőt viseltek (de egy szekrényre való alkalmi ruha is járt hozzájuk). Korunk politikai rendszerei, legyenek akár szocialista, akár fasiszta kormányok, mind megtalálták a módját – gyakran igen leleményesen –, hogy kielégítsék a fogyasztók igényeit.

„Közpénzből nyújtott támogatások”

Végül Trentmann azt fejtegeti, hogy a fogyasztás legalább annyira politikai jelenség, mint amennyire gazdasági is, és egyaránt ki van téve a politika és a piac változásainak is. A modern kor elején a kormányok igyekeztek korlátozni a fogyasztást a társadalmi rend megőrzése érdekében, ahogy ez a tizennegyedik századi Európában is történt: sok országban törvényeket hoztak a fényűzés

12 A Ming-dinasztia (1368–1644) volt Kína utolsó han etnikumú császári családja; hosszú időn át jólétet és békét biztosított a lakosság számára, különösen uralmának első felében.

13 A közgazdaságtan történetének első rendezett műve; a nyugati világ egyik legnagyobb hatású könyveként tartják számon.

visszaszorítására, melyek megszábták az emberek által vásárolható árucikkek fajtáit. A könyvből megtudjuk, hogy Nürnbergben például csak „az arisztokraták, az egyházi előljárók” és a „tiszteletre méltó foglalkozásokat űzők” öltözhetnek selyembe, szőrmébe és gyöngyökbe, és csak a lovagok és a jogi doktorok viselhettek arannyal átszőtt ruhát. Mindenesetre a huszadik század elejére a kormányok már maguk is tevékenyen részt vettek a fogyasztói társadalmak létrehozásában a terméktámogatás, az infrastruktúra kiépítése és a kereskedelmi akadályok csökkentése által.

Trentmann állítása szerint a fogyasztói társadalmak sokkal gyengébb lábakon állnának „a közpénzekből nyújtott támogatások nélkül”. Az államok különféle módon segítik elő a fogyasztást: többek között szociális programokkal, illetve a városi közlekedés és áramellátás infrastruktúráján keresztül. Nem volt véletlen, hogy Nyugat-Európában az 1950-es és 60-as évek nagy fogyasztói fellendülése egybeesett a jelentősen kibővült állami támogatásokkal a lakásépítés, oktatás és egészségügy terén. Az ilyesfajta szolgáltatások „növelik a fogyasztási kedvet – írja a szerző –, hiszen így nem kell annyit félretenni a szűkebb napokra”.

Egyszerűbben fogalmazva, a fogyasztókat inkább társadalmi lényekként, semmint egyénekként könnyebb megérteni. Pénzköltési szokásaikat nemcsak rendelkezésre álló jövedelmük szabja meg, hanem a társadalmi osztály és a kultúra nyomása is. A kormányoknak pedig anyagi érdekük fűződik ahhoz, ahogy a fogyasztók viselkednek. Az első világháború előtt a legtöbb nemzet vezetői érzéketlenek voltak a fogyasztói igények nemzetgazdaságra gyakorolt hatására. Azonban ahogy a nagy gazdasági világválságot követően a kormányok felismerték, hogy a fogyasztás ösztönzése elengedhetetlen a nemzeti jólét helyreállításához, a fogyasztók egyre nagyobb hangsúlyt kaptak a közpolitikában és a jogvédelemben.

A fogyasztás jövője

A dolgok birodalma sok figyelmet szentel történelmi kérdéseknek, Trentmann azonban egy különösen időszerű témát vitat meg műve befejező részében: a fogyasztás és az egyenlőség közti viszonyt. Az általános vélekedés szerint az egyenlőtlenség serkenti a versengő költsékezést –

a „nehogy lemaradjunk” jelenséget. Trentmann azonban rámutat, hogy a fogyasztói társadalmak általában egyenlőbb társadalmi-gazdasági viszonyok közepette is virágoztak. Érvelését azzal a példával támasztja alá, hogy a második világháború után a jóléti államok kialakulása „felgyorsította a tömeges fogyasztást”.

Bármilyen is legyen a pontos ok-okozati viszony a fogyasztás és az egyenlőség között, a fogyasztói társadalmak eluralkodása természetes módon együtt járt az osztálykülönbségek elmosódásával. A tizenhetedik században például a világkereskedelem olyan egzotikus árucikkeket hozott a nyugati polgárság elérhető közelségébe, mint a kávé, a tea, a porcelán vagy a drága ruhaanyagok, ami lehetővé tette számára, hogy megkérdőjelezze az arisztokráciának, mint az ízlés fő szakértőjének a hatalmát. A huszadik században hasonló hatást váltott ki a közlekedési és híradástechnikai eszközök – az autó, a rádió és a televízió – megjelenése, amikor nemcsak a szűk jómódú réteg, hanem az átlagemberek számára is elkezdtek őket árusítani a cégek.

Manapság – írja a szerző – „az egyenlőtlenség Nyugaton és Keleten a növekedés, és ily módon a fogyasztás gátjának is számít”. Az alacsony fizetések világszerte alacsonyan tartották a keresletet; ezáltal súlyosbították a kereskedelmi egyensúlyhiányt, és elriasztották a beruházókat. Nyugaton az államok többnyire képtelenek voltak elejét venni az olyan problémáknak, mint a csökkenő jövedelmek, a fiatalok körében tapasztalható nagyarányú munkanélküliség vagy a gazdasági pangás.

Miközben világunk a lassú növekedés elhúzódo időszakába lép, fontos tanulságokat szűrhetünk le Trentmann könyvéből. A legfontosabb, hogy a nemzetek gazdagsága fogyasztó polgárainak gazdagságától függ. Súlyos gazdasági válságok és politikai zavargások árán sikerült meggyőzni a kormányokat arról, hogy a fogyasztót helyezték gazdasági rendszerük középpontjába – úgy tűnik, korunk vezetői ezt a leckét már elfelejtették. Trentmann állítása szerint a társadalmakban mindig is nehézséget okozott annak megfogalmazása, hogy mi számít luxuscikknek, és mi alapszükségleti cikknek, majd kénytelenek voltak alkalmazkodni, amikor az előbbieket az utóbbi kategóriába kerültek át. Például,

amikor az autó élvezeti cikkből alaptermékké vált, a kormányok beszálltak az útépitésbe, és gondoskodtak az olcsó üzemanyagról. Hasonló folyamatok zajlanak jelenleg az internet körül, és az államoknak kell majd megtalálni a módját, hogyan biztosítsák hozzá az egyenlő hozzáférést.

Trentmann könyve arra is rávilágít, hogy a fogyasztói társadalmak mindig is meglepően sok változáson mentek át az idő folyamán, együtt formálódva az emberek ízlésével és véleményével. Ez a tanulság reményteljesen hangzik a jövő szempontjából. Bár a fogyasztás jelenlegi szintje a természeti erőforrások pazarlásával és a klímaváltozás felgyorsulásával jár, elkövetkezhet még a fenntartható fejlődés ideje. Arra legalábbis lehet majd számítani, hogy a társadalmak a környezetvédelem szempontjait is figyelembe veszik a majd bizonyos döntések meghozatalakor – például az áruk árát a gyártás folyamán kibocsátott széndioxid-mennyiséghez igazítják. A szerző szerint az ilyen intézkedések lehetővé teszik, hogy az emberek „megérezzék, milyen következményekkel jár életmódjuk bolygónkra nézve”. Végül a fogyasztói társadalmaknak el kell jutniuk addig a felismerésig, hogy tevékenységük nemcsak a más társadalmakban élőkre, hanem a többi fajra és általában az anyagi világra is kihatással van. Ez a felismerés nem lenne nagyobb horderejű annál, mint amely a fogyasztót a világgazdasági rendszerének középpontjába emelte.

(Foreign Affairs)

Zanny Minton Beddoes

Mosolyogni kötelező

Cégek, amelyek a boldogságot a vállalatirányítás eszközévé szeretnék tenni

Lord Percy of Newcastle, aki 1924-től 1929-ig szolgált Nagy-Britannia oktatási minisztereként, nem volt híve a tanulás örömére alapozó „haladó szellemű” nevelési irányzatnak, mely a felügyelete alatt levő iskolák körében terjedt

az országban. Kijelentette, hogy nincs semmi értelme az egésznek: „egy gyereket úgy kell fölnevelni, hogy számíton a boldogtalanságra”. Jelen cikk írója ugyanazt gyanút táplálja korunk divatos boldogság menedzsment elméletével kapcsolatban, mely világszerte rohamosan terjed a cégek, sőt még egyes kormányok körében is.

Mindebben a Zappos, egy online cipőüzlet viszi el a pálmát. A cég elvárja alkalmazottaitól, hogy szinte önkívületi állapotban legyenek a boldogságtól, amikor cipőt árulnak. A Pret A Manger, egy friss ételeiről híres brit üzletlánc nemcsak a kibuggyanó jókedvben, hanem a szendvicsekben is élen jár. A légikisasszonyok képzésekor fontos szempont, hogy mézédés hangon szóljanak; a Virgin Atlantic Légitársaságnál azonban hajszál híján táncra perdülnek a gyönyörűségtől munkavégzés közben. A Google mostanáig egy „hivatásos jókedv-terjesztőt” is alkalmazott házon belül a tudatos jelenlét és az empátia érzésének fokozására.

Napjainkban guruk és szaktanácsadók furcsa társasága erőlteti a boldogságkultuszt. Shawn Achor, aki a Harvard Egyetemen is tanított, jelenleg abból él, hogy nagy cégeket okít világszerte arra, hogyan kovácsoljanak versenyelőnyt a megelégedettségéből. Egyik játékszabálya az, hogy „boldogsághigiéniát” kell teremteni. Ahogyan a fogunkat is megmossuk minden nap, ugyanúgy pozitív gondolatoknak kell eltölteniük bennünket, és e-mailjeinknek is hasonló hangulatúnak kell lenniük – így szól elmélete.

A Zappost olyan boldoggá teszi az örömmel kapcsolatos munkálkodása, hogy mellékágazatként egy „Boldogság szolgáltató” szaktanácsadást is működtet. Van ott boldogságért felelős vezérigazgató (chief happiness officer, CHO), általános boldogságirányító, boldogságbeszerző, boldogságmérnök, sőt – a filozofikusabb hajlamúak számára – létezik még a boldogság bölcs baglya is. A Plasticity Lab műszaki cég – mely egy korábbi, Mosolyjárvány (Smile Epidemic) nevű kisvállalkozásból nőtt ki –, állítása szerint amellett kötelezi el magát, hogy emberek milliárdjait segítse a boldogsághoz vezető úton mind szakmai, mind személyes életükben. Ez a tendencia nem korlátozódik

csak a magánszférára. Jó néhány kormány – többek között az amerikai, a brit, a francia és az ausztrál – rendszeresen tudósítanak arról, hogy éppen milyen szinten van a nemzeti jó közérzet. Bhután már régóta méri bruttó nemzeti boldogságát, az Egyesült Arab Emírségek pedig egy újonnan létrejött Boldogság-minisztériummal büszkélkedhet.

Az üzletemberek már jó ideje tudják, hogy nagy lehetőségeket rejt ez a terület. Dale Carnegie,¹⁴ a vezetéselmélet egyik guruja szerint a vidámság sugárzása a legjobb módja annak, hogy barátokra tegyünk szert és hatást gyakoroljunk az emberekre. Disneyland még mindig a „legboldogabb hely a világon”. Amerikai cégek rendszeresen úgy köszönnék el ügyfeleiktől, hogy „legyen szép napjuk”. A jelenséget bemutató egyik legelméletesebb könyv *Az irányított szív (The Managed Heart)* 1983-ból, melyben Arlie Hochschild, a kaliforniai Berkeley Egyetem szociológusa megjegyezte, hogy sok munkáltató megköveteli dolgozóitól az „érzelmi munka” befektetését mosolygás és a „pozitív érzelmek” egyéb módon való kifejezésre juttatásával. A cégek igyekeznek még több boldogságot kisajtolni alkalmazottaikból, hiszen a szolgáltatási ágazat minden eddiginél nagyobb szerepet játszik a gazdaságban. A megszokott módon működő cégek küzdenek a fennmaradásukért az olcsóbb árakat kínáló versenytársakkal szemben. Ügyfélként valamennyien jobban kedveljük a mosolygós, mint a mogorva alkalmazottakat.

Néhány cég úgy is próbál javítani a munkatársak közérzetén, hogy „tudatos jelenlét” képzésekkel, jógaórákkal és mindenféle egyébbel bombázzák őket, azt bizonyítandó, hogy a vezetőket az „egész ember” érdekli. Mindezt persze naivság lenne elhinni. A vezetéselmélet szakemberei szerint nagy veszélyt jelent a vállalati teljesítményre, ha dolgozók nincsenek ott szívvel-lélekkel. A boldog emberek elkötelezettebbek és jobb a teljesítményük – mondják a pszichológusok. Mint a Gallup Intézet állította 2013-ban, a dolgozók „boldogtalansága” évi

500 milliárd dollárjába (142 000 milliárd forintba) kerül az amerikai gazdaságnak, ha a termelési hatékonyságból való kiesésüket tekintjük.

A boldog lelkiállapot nyomon követésével egyrészt az a gond, hogy bizonytalanok a mérések: sem alátámasztani sem megcáfolni nem könnyű a Gallup adatait, mivel nem teljesen világos, mit mérnek. A cégek is előbbre járnának már, ha elfelejtenék a munkahelyi megelégedettség ösztönzéséhez hasonló zavaros célokat. Inkább az olyan már meglévő kellemtelenségek kiküszöbölésére kellene összpontosítaniuk, mint például az időpocsékoló értekezletek és az értelmetlen emlékeztető feljegyzések. Ehelyett – úgy tűnik – mind agyafürtőbb eszközöket fejlesztenek ki dolgozóik érzelmi állapotának mérésére. A tudósok már olyan okostelefon-alkalmazásokon dolgoznak, melyek segítik az embereket kedélyállapotuk figyelemmel kísérésében, mint például a Track Your Happiness (‘Kövessük nyomon a boldogságunkat’), illetve a Moodscope (‘Hangulatingadozás-mérő’). Vélhetően nincs már messze az az idő, amikor az emberierőforrás-osztályok telefonapplikációk, kamerák és hangrögzítők bevetésével mérik majd a munkahelyi jókedvet.

Belülről kiégve – kívülről boldognak látszunk

A cégek azon ötlete, hogy hivatásos jókedv-felelősöket és „boldogságmérnököket” alkalmazzanak, talán meghunyászkodásra készítet, de vajon okoz-e egyéb problémákat is? Különböző tudományos tanulmányok azt sugallják, hogy az „érzelmi munka” jelentős költségekkel jár. Az alkalmazottakat minél inkább köteleznék arra, hogy fülig érő szájjal vigyorogjanak vagy lelkendezzenek a vásárló által választott cipő miatt, annál valószínűbb, hogy kiegészítő problémáktól fognak szenvedni. Az ellentmondás pedig egyre élesebb a megbízási szerződéssel, származékosan rövid időre foglalkoztatott dolgozók helyzete és a tőlük elvárt dolgozói elégedettség megkövetelt látszata között. A legnagyobb probléma a boldogságkultusszal kapcsolatban, hogy elfogadhatatlan mértékben sérti az egyén szabadságát. Sok cég már kezd túllőni a célon. Egy nagy amerikai egészségügyi szolgáltató

14 A szerző magyarul is olvasható sikerkönyve: *Hogyan szerezzünk barátokat és befolyásoljuk az embereket – Sikerkalauz 1.*

szervezet, az Ochsner Health System, bevezetett egy szabályt, amely szerint a dolgozóknak fel kell venniük a szemkontaktust és mosolyogniuk kell, valahányszor csak három méterrel belül haladnak el egy másik személy mellett a kórházban. A Pret A Manger pedig rendszeresen próbavásárlókat küld valamennyi üzletébe, hogy meggyőződjön arról, vajon megfelelően kedves fogadtatásban részesülnek-e. Ha az ellenőrzés jó eredményt hoz, a teljes személyzet

jutalmat kap – mindez hatalmas ösztönző erő az ott dolgozók számára, hogy maguk is boldogság-felügyelőkké váljanak. A cégek jogosan várják el alkalmazottaiktól, hogy udvariasan viselkedjenek munkájuk végzése során. Azt azonban nem tehetik, hogy dolgozóik érzelmi állapotát meghatározzák, a vállalati ellenőrzés eszközüvé téve a boldogságot.

(The Economist)

E SZÁMUNK SZERZŐI:

<i>Biernaczky Szilárd</i> kandidátus, ny. egyetemi docens, afrikanista néprajzkutató, Érd	<i>Prof. dr. Lentner Csaba</i> közgazdász, egyetemi tanár, Budapest
<i>Hering Krisztina</i> turisztikai szakértő, Szolnok	<i>Miskolczi Ambrus</i> történész, Nagykovácsi
<i>Kalmárné Rimóczi Csilla</i> tanársegéd, Pallasz Athéné Egyetem, Gazdálkodási Kar, Turizmus-Vendéglátás Tanszék, Szolnok	<i>Somogyi László</i> levéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára, Budapest; PhD-hallgató (ELTE Történettudományi Doktori Iskolájának Művelődéstörténeti Doktori Programja)
<i>Kapronczay Károly</i> történész, Budapest	<i>Szmodis Jenő</i> PhD jogfilozófus, Budapest
<i>Koller Inez Zsófia</i> egyetemi oktató, Pécsi Tudományegyetem	<i>Dr. habil. Téfner Zoltán</i> egyetemi magántanár, Budapesti Corvinus Egyetem
<i>Lengyel Attila</i> tanársegéd, Pallasz Athéné Egyetem, Gazdálkodási Kar, Turizmus-Vendéglátás Tanszék, Szolnok	<i>Dr. Tóth János</i> habilitált egyetemi docens, Szeged

TARTALOMJEGYZÉK

Szmodis Jenő: A globális állam teoretikus vízióiról 1

MŰHELY

Miskolczy Ambrus: A babonák geneológiája és a kulturális transzfer
(Brukenthal Mihály 1789-es ankétja) 17
Tóth I. János: Javaslat a főállású szülő intézményének a bevezetésére 33
Kalmárné Rimóczi Csilla – Lengyel Attila – Hering Krisztina:
Utazási döntéseket befolyásoló motivációk szerepe
a turisztikai szolgáltatások piacán 43

SZÁZADOK

Kapronczay Károly: Gondolatok Semmelweis Ignác
halálának évfordulója után. 56
Tefner Zoltán: Régi célokkal az elvesztett vártán.
Burián István és a lengyel ügy az első világháborúban 61
Somogyi László: Internálás Magyarországon az első világháború alatt 79
Ifj. Biernaczký Szilárd: A „rögeszmezsere” asztaltársaság.
Id. Biernaczký Szilárd emlékirataiból. 88

NAPLÓ

Lentner Csaba: Egyensúlyról, növekedésről –
Rendhagyó recenzió Matolcsy György új könyvéről 106
Koller Inez Zsófia: A nevelés filozófiai vonatkozásai 111

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Andrew J. Nathan: Kicsoda Kim Dzsongun? (114) *Sophie Boutboul*: Az izraeli
társadalom és az autisták (120) *Rémi Barroux*: Otthontalan gyerekek a nagyvi-
lágban (122) *Victoria de Grazia*: Szerezzünk meg mindent – A fogyasztói kultúra
története (122) *Zanny Minton Beddoes*: Mosolyogni kötelező (126)

KÉPEK

Károlyi András grafikái

Tisztelt Előfizetőink!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1841-ben jött létre a tudományos ismeretek népszerűsítésére, a magyar társadalom tudásszintjének emelésére. Ennek szolgálatában indította el a Társulat sok évtizede ismeretterjesztő folyóiratait, melyek nélkülözhetetlenné váltak az utóbbi fél évszázad iskolai oktatásában, a tudományos igényű, korszerű ismeretközlésben. A természettudományi és társadalomtudományi tudás terjesztése céljából, mindent megteszünk annak érdekében, hogy lapjaink minél szélesebb közönséghez és minél kedvezőbb áron jussanak el. Ezt szolgálja 2016. évi akciónk, melynek keretén belül a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által kiadott lapok – az Élet és Tudomány, a Természet Világa és a Valóság – együtt kedvezményesen fizethetők elő. Célunk, hogy Előfizetőink minél kisebb ráfordítással jussanak hozzá a tudomány legújabb eredményeihez, több lap együttes előfizetése csökkenti az Önök eddigi költségeit.

A következő előfizetői csomagokat ajánljuk:

Élet és Tudomány, Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 31 200 Ft helyett 21 840 Ft
Fél évre: 15 600 Ft helyett 10 920 Ft

Élet és Tudomány és Természet Világa együttes előfizetés:

Egy évre: 22 800 Ft helyett 17 100 Ft
Fél évre: 11 400 Ft helyett 8580 Ft

Élet és Tudomány és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 24 000 Ft helyett 18 000 Ft
Fél évre: 12 000 Ft helyett 9060 Ft

Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 15 600 Ft helyett 10 500 Ft
Fél évre: 7800 Ft helyett 5280 Ft

Akciónk a 2016. évre szóló, egyéves és féléves előfizetésekre érvényes!

A TIT-lapok előfizethetők a Magyar Posta Zrt.-nél:

- személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél
 - telefonon: +36-1-767-8262
- e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu
 - interneten: eshop.posta.hu
- levélben: MP Zrt., 1900 Budapest

A 2015. évi és az azelőtti lapszámaink kedvezményesen, 500 forintos áron vásárolhatók meg a szerkesztőségben.

Ára: 790 Ft • Előfizetéssel: 700 Ft

Nemzeti Kulturális Alap

